4. Антонин Пий (138—161 г.)

Приемникът на Адриан, Тит Елий Антонин[1], подобно на Траян и на Адриан, произлизал от провинциалите. Семейството му било от галския град Немаузус (Ним). Той бил един от най-богатите сенатори, близък към двора на императора. Адриан го осиновил малко време преди смъртта си, когато Антонин бил над 50 години. Становището му към осиновителя, към римските религиозни обичаи и традиции било изразено в прякора Pius (благочестив), който влязъл в състава на името на Антонин. Той повече от Адриан импонирал на стремежите на сенаторската аристокрация със своя произход, начин на живот и мироглед. Стигналите до нас характеристики дават образа му идеализиран. Антонин е представен като човек разумен и уравновесен, не губещ никога спокойствието на духа, прям и постоянен, презиращ празната слава. За него се казвало, че се отличавал с трудолюбие, бил щедър към другите и същевременно скромен в собствените си потребности.

Фиг. 128. Антонин Пий. Изображение върху монета.

Фиг. 129. Фаустина Старата, жена на Антонин Пий. Изображение върху монета.

Принципи на неговото управление били aequitas, felicitas, fides (справедливост, щастие, вярност). Но всичко това са качества на идеален управник, а не на реален човек.

Антонин сполучил да заздрави извършеното от неговите предшественици. За някакви нови негови начинания ние малко знаем. Римската империя през времето на Антонин се радвала на мир, стопанското ѝ положение стигнало до високо равнище. „В негово време се наблюдава *процъфтяване на провинциите*, строг надзор над управителите им."[2]

Настроението на привилегированите слоеве на провинциалното население е изразено в речта на гръцкия философ Елий Аристид, който говори за мир, щастие и процъфтяване на цялата империя, която е разширила границите си до пределите на света и се управлява подобно на добро семейство.

Надписите наричат Антонин божество, спасител на човечеството, Зевс Елевтерий, Сотер. Но всичко това са твърдения на привилегированите групи на населението. За настроението на широките маси на населението ние знаем твърде малко. В 152 г. станало въстание на юдеите, за което ни е известно твърде малко. В същото време избухнало въстание в Ахайа. Вълненията в Египет в 152—153 г. се отразили върху доставката на храни за Рим, а това обстоятелство предизвикало вълнения и в столицата, така че сам императорът бил изложен на опасност. За да успокои тълпата, Антонин организирал за своя сметка раздаване на вино, брашно и масло за най-бедната част на населението.

Във външната политика Антонин Пий се придържал към принципите на своя предшественик. Той се стремял към мир и, по думите на своя биограф, повтарял изречението на Сципион: „По-добре да се запази животът на един гражданин, отколкото да се убият хиляда неприятели."[1] Римската империя запазвала престижа си. За това свидетелствуват пратеничествата от Индия, Партия и Хиркания. Антонин Пий отказвал да върне на партския цар Вологаз III трона, отнет от Траян. По дипломатически път той сполучил да осуети нахлуването на партите в Сирия. В крайбрежието на Черно море той оказал подкрепа на града Обвиа и победил аланите.

Антонин бил принуден да води война в Британия. На север от Адриановия вал бил издигнат нов вал, който пазел римската граница от нови нахлувания.

5. Марк Аврелий (161—180 г.)

Антонин Пий бил наследен от Марк Аврелий[2], когото той осиновил още когато бил жив Адриан.

Марк Аврелий като философ

Марк Аврелий бил от семейството на Аниите, които произлизали от Испания. Той бил роден в Рим и израснал в кръга на хора, близки на император Адриан. Познат е като виден представител на стоическата философия. Възгледите си той изложил в бележки, озаглавени „До самия себе си", намерени и обнародвани след смъртта на императора. В основата на неговата философия лежи самоанализът, с помощта на който човек трябва да намери пътища за самоусъвършенствуване и да води живот, съобразен със законите на природата.

Общественият живот от всички времена се струва на Марк Аврелий монотонен и еднообразен. „Помни винаги, че всичко, което става сега, е ставало и по-рано и винаги ще става. . . Спомни си например целия двор на Адриан и целия двор на Антонин, и целия двор на Филип, и на Александър, и на Крез. Навсякъде всичко е било същото, само действуващите лица са били други."[3] Умора и съмнение звучат в думите му, отнасящи се до възможността да се усъвършенствува поли-

---

[1] До осиновяването си той се казвал Тит Аврелий Фулв Бойоний Антонин.

[2] Маркс, Хронологические выписки, „Архив Маркса и Энгельса", т. V, стр. 6.

---

[1] Script. hist. Aug., Ant. Pius., 9, 10.

[2] До осиновяването си — Марк Аний Катилий Север, след осиновяването Марк Елий Аврелий Вер Цезар.

[3] M. Aurelius, Comm., 4, 32.

тическият строй. „Не мечтай за Платонова политика; бъди доволен, ако сполучиш поне в нещо и смятай дори и такъв успех като нещо доста голямо.“[1] Марк Аврелий водел въздържан живот, отличавал се с трудолюбие, с точно изпълнение на задълженията си; той посвещавал голямо внимание на съдилищата и в последния период от живота си прекарал много време в походи.

Фиг. 130. Марк Аврелий. Конна статуя в Рим. Бронз.

---

[1] M. Aur., Comm., 2, 1.

Вътрешната политика

Съгласието, установено между императора и сената във времето на Антонин Пий, не се нарушавало и при Марк Аврелий. Във вътрешната политика Марк Аврелий прокарал някои преобразования, засягащи второстепенни клонове на управлението или гражданското право. Засилен бил контролът над муниципиите. Марк Аврелий потвърдил разпореждането на Траян сенаторите да влагат част от средствата си в италийски поземлени владения, но намалил размера на влаганата сума от една трета до една четвърта. В Рим се уреждали зрелища за плебса, разпределяли се храни, раздавали се пари. Марк Аврелий се оказал по-малко щедър от предшественика си, но това зависело от обективните условия. Както показали събитията на военната история на онова време, римската армия била напълно боеспособна, а сам Марк Аврелий голям пълководец, но той не се ползувал в армията нито от любов, нито от популярност, защото оставал далече от хората, свикнал с лагерен и походен живот.

От осиновителя си Марк Аврелий наследил Империята в благополучно състояние: имперската хазна разполагала със значителни средства,[1] вълненията в провинциите били потушени.

Войната с Партия

При все това в икономическия и социален строй на Империята имало доста много противоречия. Назрявала криза и симптомите ѝ се проявили вече във времето на Марк Аврелий. Почти цялото му царуване било изпълнено с войни. В 162 г. партският цар Вологаз III нападнал Армения и утвърдил на арменския престол свой кандидат. Управителят на пограничната римска провинция Кападокия, който се опитал да окаже съпротива, претърпял поражение и загинал в сражение. Партските войски нахлули в пределите на Сирия и нападнали сирийските градове. Недостатъчно дисциплинираните сирийски легиони не могли да противостоят на неприятеля. На Изток били пратени войски от разни провинции: от Дунав, Рейн, от Африка и Египет. Начело на обединените сили бил поставен Луций Вер, съуправител на Марк Аврелий. А фактически войските били командувани от изпитани пълководци, между които изпъквал Авидий Касий. Римляните заели Армения, а след това и Месопотамия. Селевкия и Ктесифон отново паднали в римски ръце. Римските войски дори преминали Тигър и нахлули в пределите на Мидия. Но неочаквано във войските почнала да се шири чума, която нанесла на римляните страшни загуби. Войната приключила в 166 г. Армения отново била оставена в положението на васално царство; значителна част от завзетата територия била върната на Партия. Под римско влияние останала само северозападната част на Месопотамия. Това било важно и за защита на границите на Империята за в случай на по-нататъшни настъпления. Победите на Изток осигурили за известно време спокойствието. На това съдействувала системата за заздравяване на римските погранични области на Изток, създадена по образеца на западните. В Арабия за защита от хищническите племена бил издигнат limes.

---

[1] 675 милиона денарии. Cass. Dio, LXXIII, 8, 3; също — Eutr., VIII, 8, 3.

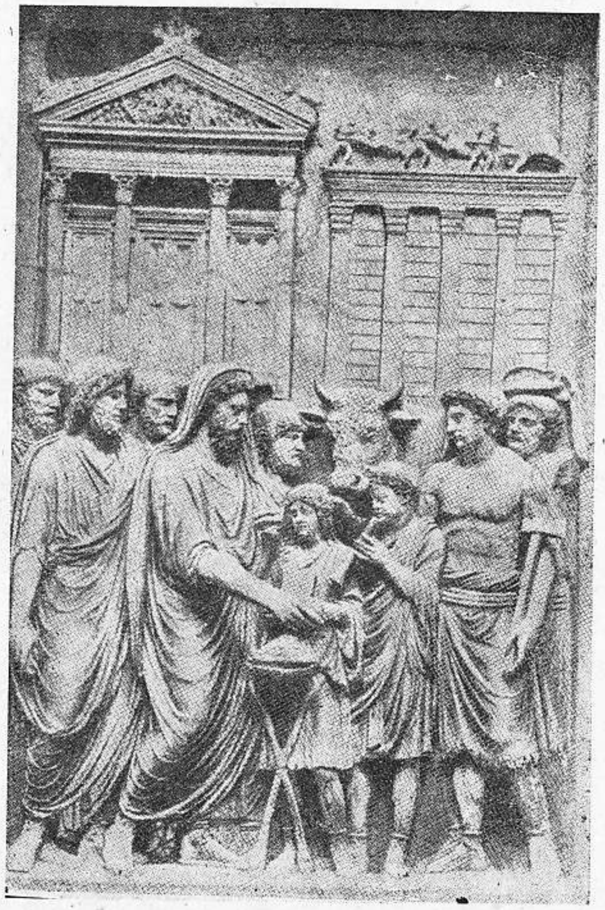

Фиг. 131. Марк Аврелий извършва жертвоприношение. Римски барелеф. Мрамор.

Войната струвала големи средства. При това войските разпространили из цялата Империя чумата, която върлувала дори и в Рим и отнесла доста много хора. Лошите реколти в Италия изисквали субсидии за подпомагане на римското население. Наскоро към това се присъединили и нови външни затруднения.

Войната с квадите, маркоманите и сарматите

В 167 г. крайдунавските области чак до Италия били нападнати от разни варварски племена. Заедно с германските племена — квади и маркомани — нападали и сарматите. Към тях се присъединили и други народи. Опасност заплашвала не само западните провинции, но дори и Азия. Това обстоятелство накарало двамата императори да напуснат Рим и да тръгнат в поход. В 169 г. в началото на похода Луций Вер умрял и цялата кампания била ръководена лично от Марк Аврелий. Воденето на войната било свързано с големи мъчнотии. Военните действия трябвало да се водят на значителна дължина и в разни

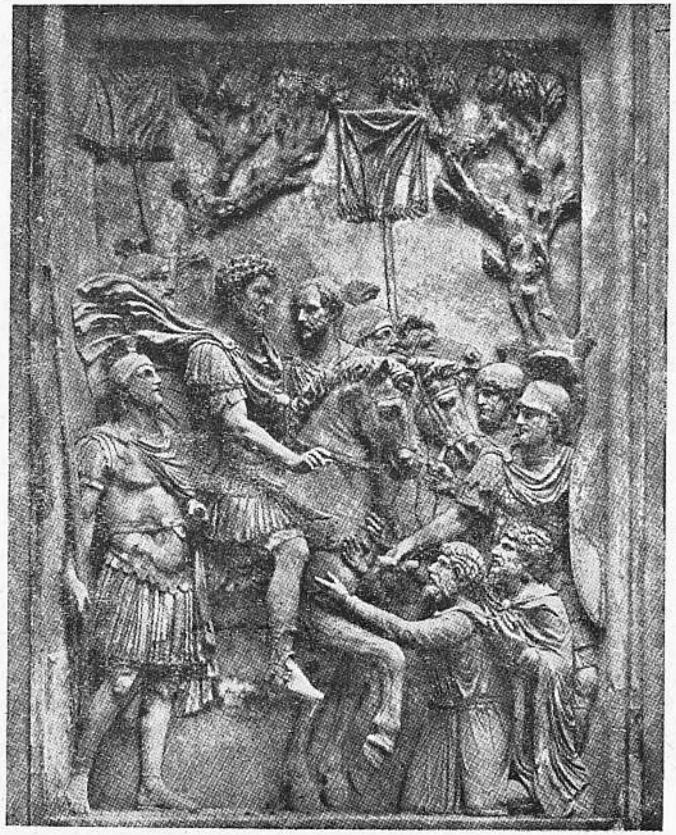

Фиг. 132. Марк Аврелий на поход.

области; за успешното водене на войната трябвало да се комплектуват нови легиони, а финансите били разстроени поради това, че много райони на Империята били опустошени от чумата. При все това римляните спечелили победа. Отначало били разбити маркоманите, сетне квадите, а после и сарматите.

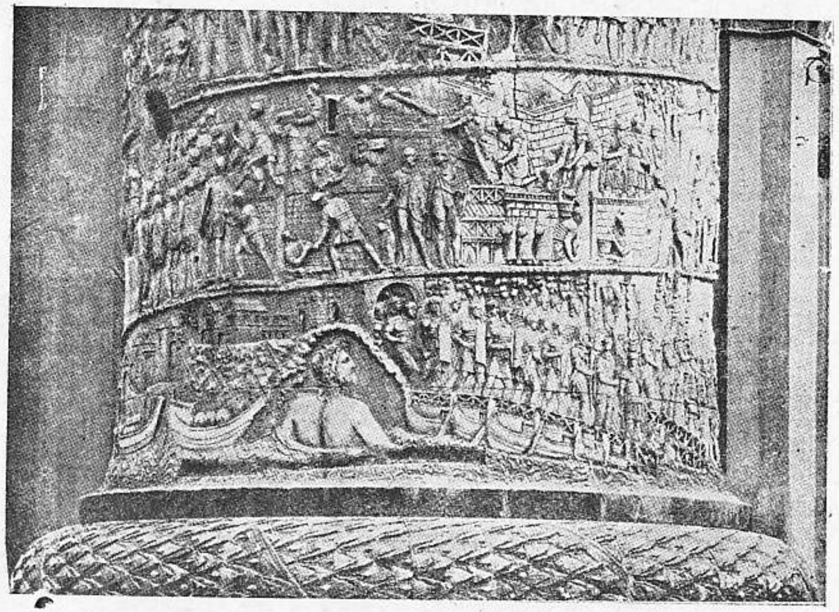

Фиг. 133. Марк Аврелий минава с войските си Дунав.

Марк Аврелий смятал да разшири границите на Империята и да образува нови провинции, но на това попречили събитията в Източната част на Империята. Съгласно мира, сключен в 175 г., той трябвало да се задоволи с това, че варварите признали римския протекторат, а на териториите им били настанени римски гарнизони. Освен това една част от варварите се заселвала в римските области с права на колони. Подобни селища били основавани и по-рано, но сега това ставало в широк мащаб.

Въстанията в провинциите

В 172 г. в Египет избухнало въстанието на буколите („овчарите“), което имало аграрен характер. Въстаналите стигнали почти до Александрия, но били разбити от сирийския наместник и виден участник в партската война Авидий Касий. Наскоро след това същият Авидий Касий, който имал голяма власт в източните провинции, вдигнал в 175 г. въстание против Марк Аврелий. Тъкмо това принудило последния да ускори сключването на мира с варварите. Авидий Касий, когото отначало подкрепяли войските и местното население, бил в скоро време изоставен от привържениците си и убит.

DOLANVS ESBE
NI F BESSVS EQ EX

Фиг. 134. Римски помощен войник от тракийското племе беси сразява един германец. Барелеф, намерен в Западна Германия.

В 177 г. войната с квадите и маркоманите започнала отново. Императорът отново тръгнал в поход. И тая втора кампания завършила с победата на римляните, но в 180 г. през време на ново пламване на чумата, която се разпространила във войските, Марк Аврелий умрял.

Фиг. 135. Колоната на Марк Аврелий в Рим.

Войните и вътрешните сътресения се отразили върху състоянието на имперските финансии. През време на войните на Дунав държавата трябвало да прибягва към изключителни мерки: продавани били на търг принадлежащи на императора

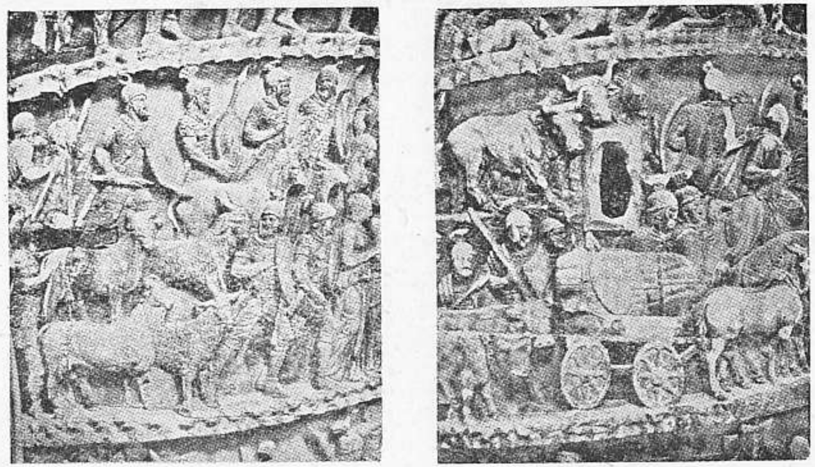

Фиг. 136. Обоз във войските на Марк Аврелий.

съдове, скъпоценни камъни, богато украсени императорски одежди. През време на царуването на Марк Аврелий икономическото състояние на Империята било разклатено.

6. Комод и краят на династията на Антонините

Синът на Марк Аврелий, Комод (180 - 192 г.), който наследил баща си, сключил с квадите и маркоманите мир, като се отказал от нови териториални придобивки. За вътрешната политика на Комод е характерно засилването на абсолютистските тенденции.

Подобно на Домициан, той изисквал божески почести, като се именувал нов Херакъл. Херакъл се смятал за покровител и образец за просветените монаси от династията на Антонините. Неговият култ добил широко разпространение. За Комод Херкулес бил пример и образец на неограничен монарх, получил властта от баща си Юпитер.

Във времето на Комод отново се почнали преследвания на сенатори. Сам той търсел подкрепа във военните кръгове, особено между преторианците. Висшите кръгове били недоволни от императора между другото и за това, че той се отличавал с особено пристрастие към игрите и зрелищата. Сам императорът излизал понякога на арената като гладиатор. Недоволството на приближените довело до заговор против Комод, в който взела участие наложницата му Марция. През нощта срещу 1 януари 193 г. той бил убит в гладиаторската казарма

Фиг. 137. Комод, изобразен във вид на Херакъл. Мрамор.

в навечерието на деня, когато искал да приеме консулството, в костюм на гладиатор. Комод бил последен представител на династията на Антонините, която управлявала Римската империя около 100 години.

ГЛАВА XXX

СОЦИАЛНИЯТ СТРОЙ НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ В I—II В. ОТ Н. Е.

Социалният строй на римската империя след затвърдяването на властта на Август до смъртта на Комод не оставал непроменен. Във II в. Римската империя стигнала до кулминационната точка на своето развитие. Понятието Imperium Romanum, което някога обозначавало просто римската власт, добило значението на Римска империя: под него се подразбира онаа извънредно обширна територия, върху която се разпростира властта на Рим. Imperium Romanum е същевременно синоним на понятието orbis terrarum (вселената).

Епохата на Антонините се характеризира с уголемяването на градовете, развитието на съобщителните пътища, на търговията, с широко разпространение на римската култура. Италия постепенно губи предимственото си положение и, наопаки, много от провинциите преживяват период на разцвет.

От анализа на социалната и икономическа структура може да се извади заключението, че в смисъл на въвличане на средиземноморските страни в търговския оборот и разпространяването на градския живот II век е бил висше стъпало на развитието. Но в обществения живот на Империята от епохата на Антонините са се криели вече много противоречия, които неизбежно трябвало да доведат до криза.

1. Робството и колонатът

Основа на стопанския живот продължава да бъде робовладението, но ония нови елементи на стопанското развитие, които възникнали в първия период на Империята, добиват понататъшно развитие.

Vernae

Броят на покупните роби продължава да намалява, робите, отгледани в къщи (vernae), добиват по-голямо значение, отколкото преди. Според пресмятанията на съвременните изследователи в републиканската епоха „домораслите роби“ образували обикновено една трета от всички роби, а във времето на Империята това съотношение се променя: една трета са купуваните роби. Във връзка с промяната на социалните условия се променя и гледището върху робите. Философът Сенека изтъква човешкото достойнство на робите, както и това, че те могат да бъдат приятели само че намиращи се на по-ниско обществено стъпало.[1] Според Дион Хризостом, робството и свободата са морална, а не социална категория. Едни хора, независимо от социалното си положение, се раждат и продължават да бъдат роби по дух, а други са винаги нравствено свободни. Това гледище върху робите намира отражение и в римското законодателство.

Законодателството за робите

Първият закон, който донякъде защищавал интересите на робите, бил издаден още от император Клавдий. В Рим било прието да се откарват безнадеждно болните роби на острова на Ескулап. Ако оздравявали, те трябвало да се върнат при господаря си. Клавдий постановил, че робите, откарани на острова на Ескулап, в случай на оздравяване добивали свобода. Император Адриан забранил убийството на робите. Неговият биограф разказва, че той привлякъл към отговорност една знатна римлянка за жестоко отнасяне към робите. Император Антонин Пий издава разпореждане, според което оня, който без причина убие роба си, носи същата отговорност, както и за убийство на чужд роб. Известно влияние упражнили и гръцките обичаи: по указа на същия император на робите се позволявало да търсят убежище в храмовете и пред статуите на императорите. В случаите на жестоко отнасяне господарите били длъжни принудително да продават робите си.

---

[1] Seneca, Epistolae ad Lucilium, 47, 1.

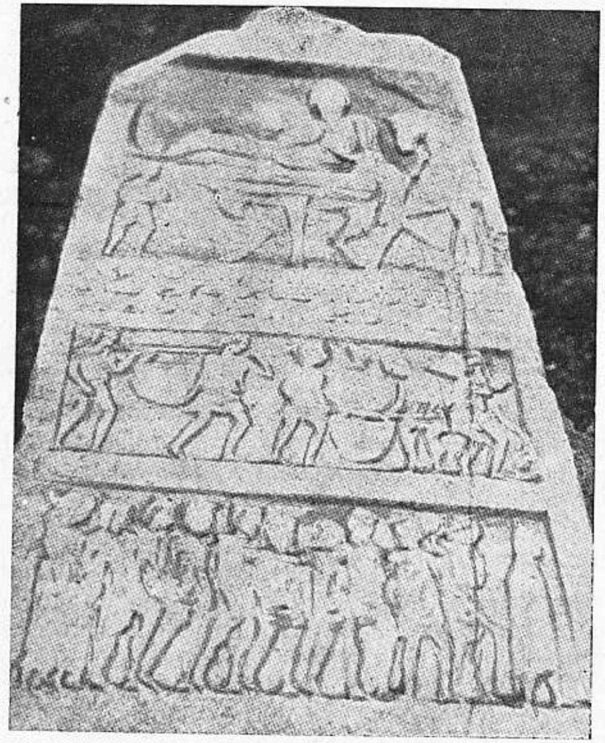

Фиг. 138. Надгробен паметник на един робо-търговец от Македония.

Ние нямаме никакво основание да преувеличаваме значението на тия закони. Положението на робите продължавало да бъде тежко. Новият възглед върху робството и законите в полза на робите са един от симптомите на кризата на робовладелското стопанство.

Италия във времето на Антонините

Кризата настъпила не отведнъж и не едновременно във всички области на Империята. Тя се проявила преди всичко в Италия. Създаването на алиментарния фонд и неговото разпространение във времето на Антонините било опит да се осуети разоряването на средните и дребни поземлени собственици, както и да се подпомогнат малоимотните сираци. От само себе си се разбира, че тая мярка била палиатив и могла само да забави до известна степен съсипването на селското население, но не и да го предотврати. Достигналите до нас алиментарни таблици показват, че държавен кредит бил даван на дребните и средни стопани на италийските градове Велея, Плаценция и Беневент. Въз основа на тия таблици може да се установи, че в сравнение с края на Републиката броят на дребните владения намалявал; при това нямаме основание да говорим за образуване на непрекъснати латифундии. Комплексът земи, принадлежащи на един собственик, можел да се състои от няколко участъци, разположени в разни места, или дори в едно място можело да има вклинени едно в друго владения на разни собственици[1].

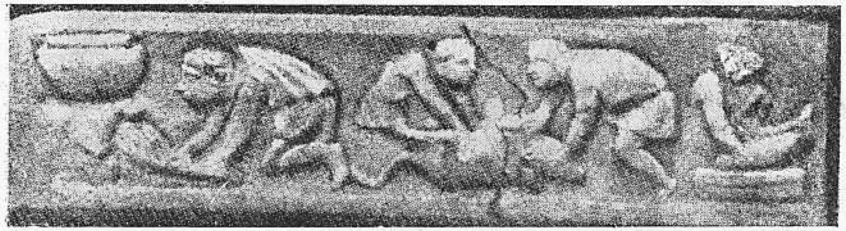

Фиг. 139. Робски труд: барелеф от надгробен паметник от императорската епоха.

Обстоятелството, че Италия постепенно загубила предимственото си стопанско положение, предизвикало отлив на средства и запустяване на земите. Като едно от средствата за борба с тия явления император Траян, а след него Марк Аврелий предписват на сенаторите да влагат задължително известна част от средствата си в италийските земи.

Развитието на колонатните отношения

Едни от източниците, които дават представа за положението на едрото земевладение в Италия във времето на Траян, са писмата на Плиний Младия. От тях се вижда, че сам Плиний Младият предпочитал да владее земи в разни места на Италия.

---

[1] Mommsen, Die italische Bodenheilung und die Alimentartafeln, gesamm Schriften, V, Berl., 1908, S. 123—145.

Според него, така той се осигурявал от изненади.[1] Данните на Плиний говорят за това, че колонатните отношения продължавали да се развиват. При избора на имение Плиний се грижи дали ще намери в дадена местност сигурни наематели. Задължеността на колоните растяла. Техните недобори (reliqua colonorum), както узнаваме от други източници,[2] можели да бъдат залагани, продавани и да минават по наследство. Плиний изтъква, че колоните престанали дори да се грижат за погасяване на дълговете си, толкова те били големи. Поради това собствениците започват да заместват паричния наем с плащане на наема с част от продукта. Плиний казва, че това бил едничкият начин да се лекува застарялата болест.[3]

Особеността на италийските колонатни отношения се състои в това, че колонът бил свободен наемател; в основата на отношенията между него и собственика лежи двустранният договор за наем (locatio-conductio).

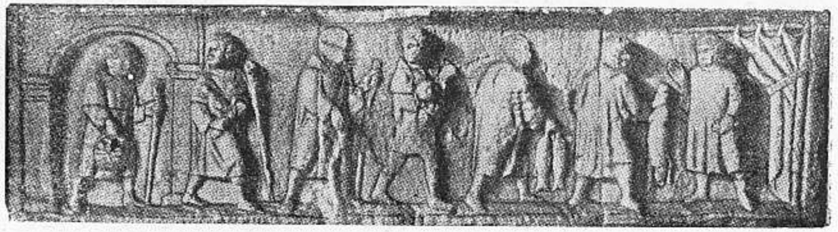

Фиг. 140. Колони, които носят данък в натура (един носи заек — друг риби, трети — козле, четвърти — змийорка, пети — петел, шести — плодове). Релеф от надгробен паметник. Съвременно състояние.

Колонатът се разпространява и в провинциите. В източните области на Империята отношения, близки до колоната, били създадени дълго време преди римското завоевание. В Египет и Азия царските земи, земите на храмовете и други владения се разпределяли на участъци, които се давали под наем на дребни селски стопани. Тоя наем се превръщал в принудително наемане, земеделците фактически се прикрепявали към земята и нямали право да напускат свободно мястото, към което били прикрепени (origo). На запад развитието на колоната спада към края на I и началото на II в. от н. е. Ние познаваме най добре порядките в едрите императорски имения на Римска Африка. Тия имения се образували още във времето на Юлиите-Клавдиите, главно поради конфискациите на

частните сенаторски владения от страна на императорите. Императорските поземлени фондове, които се намирали в Римска Африка, се делели на области (tractus, regiones), състоящи се от едри имения — салтуси (saltus). Начело на областта стоял императорски чиновник, прокуратор. По-голямата част от салтуса се деляла на участъци и се давала под наем на колони. Главно лице в имението бил кондукторът (conductor), който вземал като предприятие всички доходи от имението. Отношенията между колоните и императорската администрация се уреждали не от отделни договори, както било в Италия, а от особени устави (leges). Значителни откъслеци от такъв устав са се запазили в един надпис. В него се говори, че се установява ред, отговарящ на Манциевия устав (lex Manciana). За датата на тоя устав в историческата литература няма едно мнение; по всяка вероятност той спада към края на династията на Флавиите или към времето на Траян. Колоните наемали земята, като плащали с част от продукти; те трябвало да дават една трета част от реколтата на житото и ечемика, една четвърта част от граха, една трета от събраните маслини, определено количество мед от всеки кошер. Развъждането на маслиновите дървета се насърчавало и оня, който ги насаждал, се ползувал от известни привилегии. Парични вноски колоните плащали само върху добитъка. Освен натуралните и парични вноски колоните били длъжни три пъти в годината да работят по два дни в самото имение. Тия порядки, както изглежда, били характерни не само за императорските, но и за едрите частни имения.

От императорите през II в. особени грижи за уреждане на отношенията между колоните и администрацията на африканските императорски имения полагал Адриан. Той потвърдил, че кондукторът не може да иска от колоните повече от шест дни работа в годината.

Особени привилегии се давали на ония, които разоравали целина или изоставени земи, насаждали маслинени и плодни дървета, както и лозя.

Правилата, предвиждани от тия устави, не се спазвали. Жителите на Бурунитанския салтус се оплакали на император Комод от положението си. В оплакването си те писали, че прокураторите винаги вземали страната на богатите и влиятелни кондуктори. Последните незаконно увеличавали данъците и искали извършването на излишни работи. Прокураторите не разглеждали оплакванията на колоните, а когато последните се събрали и написали оплакване до самия император, прокураторът пратил войници; мнозина от колоните били хвърлени в затвор, при което дори и римски граждани били подложени на телесни наказания.

Колоните от Бурунитанския салтус имали щастие: тяхната петиция стигнала до императорската канцелария и сам

---

[1] Plin., Epistolae, VII, 30, 3.
[2] Digesta, XXXIII, 7, 20.
[3] Plin., Epist., IX, 37, 3.

Комод се разпоредил колоните да работят занапред толкова, колкото се полага по закона на Адриан, обаче вероятно далеч не всички молби довеждали до подобни резултати. Притесняването на колоните и злоупотребленията на администрацията били обикновено явление.

В северозападните покрайнини на държавата при условия, близки до положението на колоните, били заселвани варвари. Особено широко тая мярка се прилагала от Марк Аврелий.

Колонатните отношения упражнили влияние и върху положението на някои категории селскостопански роби. Господарите на земите ги превеждали върху пекулий, т. е. давали им участък земя и възможност да я обработват по свое усмотрение, като ги задължавали да внасят определен данък в натура или пари. Пекулият е една от старите форми на римските правни отношения. Широкото ѝ използуване във времето на Империята показва, че старият начин на обработване на обширните земи с помощта на роби губел значението си. По-изгодно било да се раздробява имението на малки участъци и собственикът по всякакъв начин да се предпазва от изненади като си гарантира определен доход. Робите, които получавали земя като пекулии, се наричали servi casati. До известна степен се променяло тяхното юридическо положение. Те били смятани за quasi coloni (почти колони). Юристите изтъквали, че за разлика от другите роби те не бивало да се списват в инвентара на именията; освен това те не могли да бъдат завещавани.

В историческата и историко-юридическата литература се е отделяло голямо внимание на въпроса за колоната. Най-много спорове предизвиквал въпросът за произхода на колоната. Някои историци смятали, че колонатът не е римско явление, заето от германците, у които робите се намирали при по-други условия, отколкото у римляните, и по положението си приличали на колони. Тоя възглед бил изказан за пръв път от Савини, а по-късно бил поддържан от Марквардт и Зеек. Донякъде той бил споделян и от Момзен, който изтъкнал наистина, че за разпространяването на колонатните отношения съдействувало намаляването на броя на робите поради новите условия на римската външна политика. Пухта и Родбертус смятат колоната за смекчено робство. Фюстел де Куланж, а в Русия И. М. Гревс виждат произхода на колоната в прогресиращата задълженост на дребните наематели. Най-после някои изследователи обясняват развитието на колоната с влиянието на източните елинистически аграрни порядки. Особено значение имат в това отношение изследванията на Ростовцев. В своя труд за колоната той дава подробно изследване на аграрните отношения в елинистическите страни, гдето още преди римското завоевание е било познато принудителното наемане на земите. Ростовцев смята, че не може да се говори за пряко заимствуване на тия отношения от Изток. Според него, тук имаме взаимно проникване на източния и римския социален строй. Ростовцев смята, че във всяка област на Римската империя колонатът се е образувал по свои пътища. В Италия той възникнал самостоятелно. В Африка се наблюдава съчетание на италийските и източните форми.

Характерна черта на много буржоазни изследвания е обстоятелството, че развитието на колоната се разглежда изолирано от другите въпроси на социално-икономическата история на Римската империя.

От ония данни, с които разполага съвременната наука, може да се направи заключението, че колонатът се е развил от частно-правните отношения. На това не противоречат императорските разпореждания. Те засягат само императорските имения. Всички извори от ранната Империя са съгласни в това, че колонът е свободен човек. Колонатът се развива във връзка със започналата криза на робовладението, във връзка с това, че „античното робство е преживяло само себе си“.[1]

Колонатните отношения били разпространени и върху други социални категории: върху земите били настанявани роби, заселвани били и варвари. Обаче тия мероприятия не позволяват да се твърди, че колонатът бил смекчено робство или институт, зает от германците. Ние нямаме никакви основания да смятаме колоната за институт, зает от Изток, но напълно е възможно, в организацията на императорските имения на Запад да е било внесено нещо от организацията на източните имения.

Развитието на колоната е една от най-важните особености на икономическото и социално развитие през времето на ранната Римска империя. В Италия колонатът се е развивал поради това, че робският труд станал неизгоден и робовладелското стопанство западало.

Колонът е заинтересован много повече от роба в повдигането на производителността на труда си. Наистина при разпределянето на земите на отделни парцели може да става дума само за екстензивно стопанство; при тия условия е било невъзможно да се изпълняват съветите за подобрението на селското стопанство, давани от римските агрономи. Но ние нямаме никакво основание да твърдим, че ония форми на интензивното робовладелско стопанство, за които можем да съдим по творбите на Катон и Колумела, са били широко разпространени. По всяка вероятност тия стопанства са съществували само в крайградските райони, там, гдето имало удобни пътища. Едрите латифундии са били главно екстензивни стопанства. Следователно ние нямаме основание да твърдим, че разпространението на колоната в Италия е довело до общ упадък на производителността на селското стопанство.

А в провинциите, особено по периферията на държавата, колонатът е една от главните форми на експлоатация на трудещите се, съдействуваща за усвояването на нови, необработвани дотогава земи. Размерите на императорските и частните имения били толкова обширни, че те не могли да бъдат обработвани с помощта на роби. Тая възможност се създавала благодарение на колоната.

2. Градовете във II в.

Политиката на Империята спрямо провинциите била набелязана вече в епохата на Август. Експлоатацията на провинциите се превръщала в система, а опората върху провинциалната робовладелска аристокрация била средство за заздравяване на новата система. Политиката на Август била продължена от Клавдий; особено значение в това отношение имала дейността на императорите от династиите на Флавиите и на Антонините. В основата си Римската империя представяла определено политическо единство, но тя била още далече от всеподтискащата централизирана монархия Всяка провинция се състояла от самоуправляващи се градове, както и от отделни племена, които запазвали своите обичаи, своя език и само постепенно усвоявали римската култура на Запад и елинистическата култура на Изток.

---

[1] Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства. Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. I., стр. 126.

Историята ва ранната Римска империя се характеризира с развитието на градовете, броят на които стига до няколко десетки хиляди.

Произходът на градовете

Произходът на тия градове бил различен. Ако вземем западната част на Империята, ще трябва да посочим старите градове, възникнали още преди римското завоевание, и съставляващи важни търговски и културни центрове. Такива са испанските градове Гадес или Новият Картаген — центрове на пуническа култура или галският град Масилия, център на гръцка култура. Те са могли да бъдат някогашни центрове на някакви племенни заселища. Такива били много градове в Галия. Градовете могли да възникват от малки селища, разраснали се до значителни центрове. В течение на II в. се основават доста много нови градове. Голяма част от тях по произход са колонии на ветерани. Доста много градове възникват от селищата, които се образуват около лагерите и войнишките биваци. Колкото се отнася до източната част на Империята, тук продължават да запазват значението си старите центрове на елинистическата култура, макар че и на Изток възникнали доста много градове, които играли значителна роля в стопанския и културен живот (Адрианопол в Тракия, Тибериада в Палестина, Антинопол в Египет). В източните провинции били основавани и колонии от ветераните.

Градските учреждения на Запад

В западната част на Империята градовете се делели на няколко категории. Към висшия ранг спадали колониите (coloniae). По-долу от тях стоят муниципиите, а след тях идват градовете (civitates) от разни рангове. Някои от тях продължавали и в епохата на Империята да се смятат за съюзни (foederatae), други се наричали свободни (liberae, liberae et immunes), а огромното мнозинство спадало към категорията на обложените с данъци градове (civitates stipendiariae). От ранга, даден на тоя или оня град, зависело с какви права ще се ползуват жителите му (с римски, латински или с права на перегрини), на какви юридически основания те владеели земята и дали имали някакви привилегии при облагането с данъци.

По силата на императорски милости много провинциални градове стават колонии или муниципии с права на пълно римско или латинско гражданство.

Градското управление в западните общини в много отношения напомня италийското и подобно на последното копира в някои работи римската конституция. Начело на града стои градският сенат (ordo decurionum), по-късно той се нарича по-често курия (curia).

Същите названия, както в Италия, носели и местните магистрати. Най-високите от тях, отговарящи на римските консули, се наричали дуумвири (duoviri); те се избирали всяка година и имали висшата власт в града.

Веднъж в пет години се избирали duoviri quinquennales, които играели същата роля, както и цензорите в Рим. Те прокарвали ценза и съставяли album, т. е. списъка на декурионите. Двама едили се грижели за градското благоустройство, разпореждали се с устройството на игрите и за реда в града. По-долни магистрати били квесторите, каквито се избирали не във всички градове.

Освен магистрати, градовете избирали патрони. Това били лица от сенаторското съсловие, големи императорски чиновници и т. н. Наред с обикновените магистратури имало и жречески, от които с особено влияние се ползували „вечните фламини“ (flamines perpetui) — жреците на императорския култ. Обикновено те влизали в съвета на декурионите.

Градските финанси

Муниципалните доходи се образували от всякакъв вид мита. Градът могъл да получава доходи от земите си, давани под наем. Но особено значение имали всевъзможните пожертвувания от страна на местните магистрати. Лицата, избрани за декуриони, магистратите, встъпващи в длъжност, трябвало в знак на признателност за оказаната им чест (honor) да се погрижат за процъфтяването на родния град и за благоденствието на жителите му. Формите на тия „благодеяния“ били различни: изграждали се нови здания, застроявали се пазари, издигали се статуи, уреждали се игри и зрелища, давали се обеди, разпределяли се продукти и пари, внасяли се средства, от които се образувал алиментарният фонд, и т. н.

Благоустройството на градовете

На градското благоустройство се отдавало голямо значение. Така например развалините на африканския град Тамугади (Thamugadi) ни дават представа за един сравнително малък град, намиращ се в покрайнините на Империята и възникнал във времето ва Траян. Градът е правилно планиран, улиците вървят под прав ъгъл; в центъра, гдето се пресичат няколко улици, се намира добре обзаведен форум, заобиколен с големи удобни сгради. От тия сгради освен храмовете, посветени на божествата, трябва да се отбележи базиликата, гдето минавал деловият живот, извършвали се всякакви сделки, заседавал съдът, както и курията, гдето заседавал градският сенат, театърът и т. н. Запазени са остатъци от добре уреден пазар с приспособления за съхраняване на хранителни продукти. Из улиците имало издигнати много портики, които давали възможност на хората да се укриват от палещото слънце или от дъжда.

Назначаването на градски куратори

Не във всички градове и не винаги стопанството се водело рационално. В някои от тях разходите надминавали доходите. От времето на Нерва императорското правителство вземало всички мерки, за да уреди управлението на градските финанси.

Във времето на Нерва и на Траян се създала специалната длъжност на градски куратор (curator rei publicae), който имал най-широки права: негова длъжност било да следи за градските финанси. Тая мярка, както и други, за които ни дава представа кореспонденцията на Плиний и Траян, показва централизиращата и нивелираща тенденция на Римската империя, характерна за епохата на Антонините. Правителството се стреми да направи градовете отговорни за събирането на всички данъци. Още в началото на Империята градовете поемат събирането на преките данъци. В края на краищата правителството възлага материалната отговорност за събирането на данъците в даден град и неговата околност върху декурионите, поправо върху десетте висши членове на съвета (decemprimi).

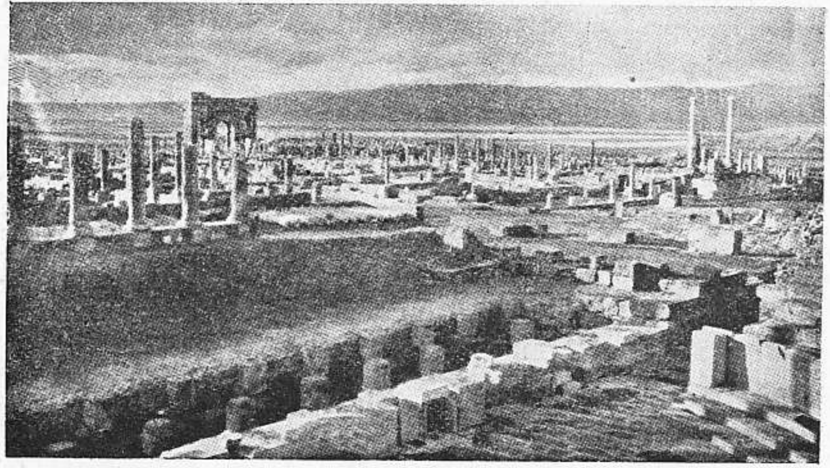

Фиг. 141. Развалините на североафриканския град Тамугади.

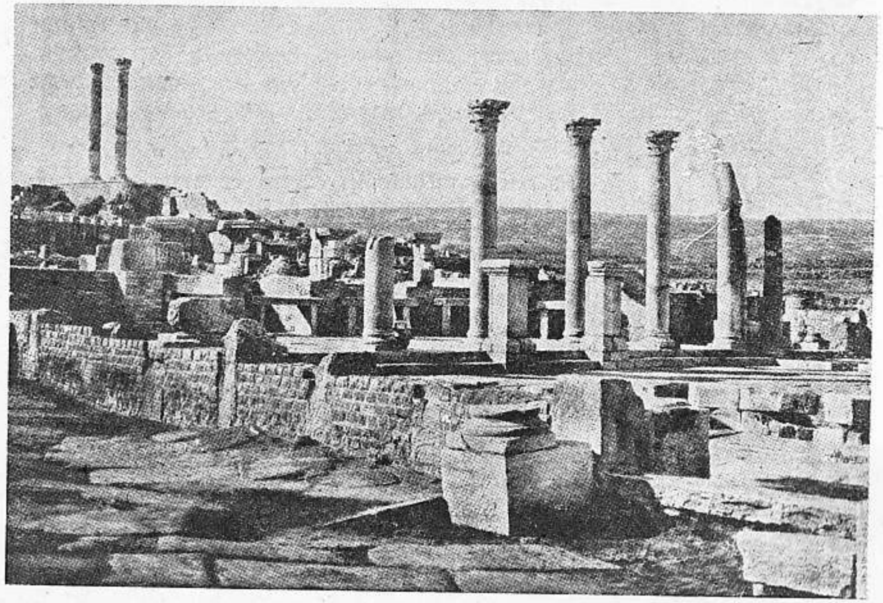

Фиг. 142. Детайл от развалините на североафриканския град Тамугади.

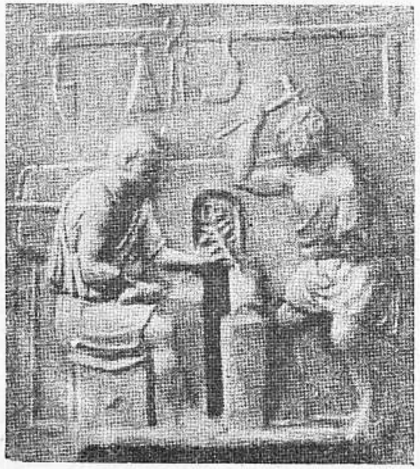

Фиг. 143. Ковачница. Барелеф от имераторската епоха.

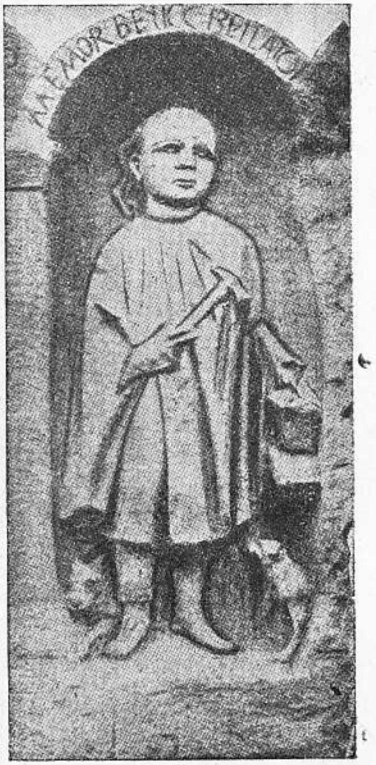

Фиг. 144. Занаятчия. Барелеф от същата епоха.

Градската автономия постепенно пада: заедно с това започва и упадъкът на градовете. Това е също важен белег на започващата се криза.

Провинциалните събрания

От ранните времена на Империята възникват провинциални обединения на градовете, групирани около императорския култ. В елинистическите страни събранията на представителите на градовете от дадена област съществували в предиримската епоха, а в западните провинции те възникнали от самото начало на Империята. Всяка година в центъра на провинцията се събирали представители на отделните градове. Събранията (concilia) били ръководени от провинциалния жрец (flamen perpetuus provinciae), в източните провинции той се наричал азиарх, галатарх, витиниарх и т. н. В тия събрания се извършвали богослужения и се принасяли жертви в чест на Рим и на императора, а след това се обсъждали местни въпроси и се съставяли молби до императора. Отначало провинциалните събрания упражнявали влияние върху хода на управлението на провинциите, но постепенно свикването им станало формален обред.

Фиг. 145. Обущар. Барелеф от императорската епоха.

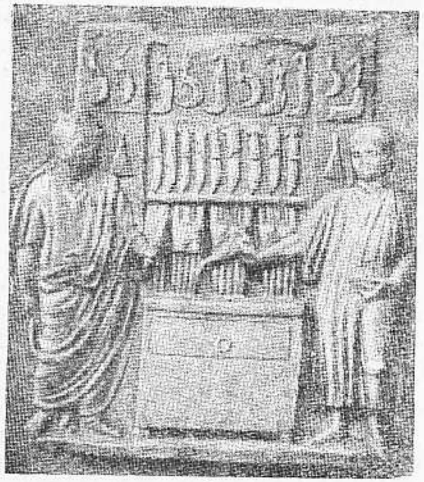

Фиг. 146. Дюкян на занаятчия. Барелеф от същата епоха.

Социалният строй на западните градове

Социалният строй на отделните римски области запазвал доста много особености, но все пак могат да се отбележат някои общи черти, характерни почти за всички градове от времето на Антонините. Декурионите, господствуващото градско съсловие, принадлежали по правило към едрите и средни земевладелци, имената на които се намирали в околността на града. Въпреки развитието на занаятите и на размяната, само земевладението създавало привилегировано положение в обществото.

Съсловието на декурионите не било затворено. Епиграфските данни показват, че негови членове могли да станат лица от скромен социален произход. В Африка например една от епитафиите разказва как един син на бедни родители бил на младини надничар, жънел жито, след това сам застанал начело на задруга косачи, а в края на краищата купил имение и станал градски цензор.[1] Доста много декуриони били бивши военни. Декуриони могли да станат и романизираните представители на местната аристокрация.

Следващото място след муниципалната земевладелска аристокрация заемали всякакви предприемачи (negotiatores): търговци, стопани на занаятчийски работилници, притежатели на кораби и т. н. Между тях често се срещали и освободени роби.

За живота на долните слоеве на свободното население ние знаем сравнително малко. В малките градове имало доста много хора, които се занимавали със селско стопанство, обработвали земите край града; отделен тънък слой образували занаятчиите.

Колегиите

Една от особеностите на муниципалния живот на това време е развитието на колегиите. Тоя процес е особено характерен за западната част на Империята. Колегиите преследвали най-разнообразни цели. Някои от тях имали религиозен характер; създавали се колегии на малоимотните (collegia tenuiorum); в Рим, в Италия, както и в провинциите имало много тъй наречените погребални колегии (collegia funeraria), които си поставяли за цел да уреждат погребения и помени за умрелите членове на своето обединение. Организацията на колегиите могла да преследва и икономически цели: бедните и средни слоеве на населението искали по някакъв начин да се осигурят от осиромашаването, което ги заплашвало. Но за икономическото развитие на Империята особено важно е образуването на колегии на търговците на някаква стока, на корабопритежателите и на разните занаятчии. Имало колегии на хлебари, тепавичари, оръжейни майстори и т. н. Членове на колегиалните обединения могли да бъдат и свободните, и робите. Животът на колегиите, както показват надписите, бил извънредно интензивен. По устройството си те донякъде напомняли муниципиите, начело на колегиите стояли магистри, куратори, префекти, praesides и т. н. Колегиите имали свои патрони, те се поставили под покровителството на някое божество; установявали свои празници. В определени дни членовете на колегиите се събирали, за да обсъждат въпросите, засягащи колегията.

Римското правителство се отнасяло към колегиите малко недоверчиво. Наистина в Рим в края на Републиката колегиите били един вид политически клубове и в провинциите те могли да съдействуват за организирането на въстания. Затова Траян например в едно от писмата си изрично забранил на Плиний да създаде колегия на пожарникарите.

3. Икономическият живот на провинциите

В икономическия живот на Империята провинциалните градове играели твърде голяма роля като промишлени и търговски центрове. Положението на градовете не било еднакво. В едни случаи те обслужвали само дадена околност, а в други били извънредно големи търговски и занаятчийски центрове. Времето на Антонините се характеризира с развитието на интензивна размяна. „Разните народи са така свързани чрез размяната, че произведеното на едно място изглежда като че ли родено навсякъде“ (Diversas . . . gentes ita commercio miscuit, ut quod genitum esset usquam, id apud omnes natum videretur.[1] Тия думи са реторично преувеличение, но все пак те вярно отбелязват определение на социалната действителност.

За развитието на размяната съдействувал мирът, установен от Империята. Голямо значение имали грижите на императорското правителство за съобщителните пътища. Провинциите били пресечени от удобни шосета, за постройката на които се изразходвали много труд и средства. Строителството на пътищата преследвало на първо място стратегични цели, но те съдействували и за развитието на размяната.

Източните области на Империята. Мала Азия и Сирия

В промишлено отношение източните градове стояли по-високо от градовете на западната част на Империята; особено изпъквали някои центрове, разположени на брега на морето или на търговски кръстопища. Всяка област на римския изток имала свои стопански особености.

Мала Азия включвала няколко провинции. Наред със старите търговски градове, каквито били Милет, Ефес, Пергам, Смирна, оставали и някои затънтени овчарски райони. Вътре в провинциите имало оживена размяна, а през крайморските градове и други области се изнасяли произведения на селското стопанство (вино, масло, вълна, кожи), дървен материал, както и занаятчийски изделия, особено текстилни стоки.

---

[1] C. I. L. VIII, 11824.

[1] Plin., Paneg., 29.

В Сирия също оставали селски райони, слабо свързани с градовете. Но наред с това трябва да се отбележи високото икономическо развитие на сирийските градове. Запазвали значението си старите финикийски градове. В Тир продължавали да се изработват пурпурни тъкани, а Сидон бил прочут с предмети, направени от цветно стъкло. В сирийските градове имало изкусни златари, майстори на бронза; металическите предмети, изработвани в Сирия, се разпространявали както на Изток, тъй и на Запад. Много известни били сирийските вълнени и ленени тъкани, както и платовете, тъкани от китайска коприна. В много части на Сирия открай време процъфтявало градинарството. Сирийските вина и сушени плодове се ценели високо навсякъде и се изнасяли дори в Италия. В императорските владения растели кедри и кипариси, които също се изнасяли от Сирия. Наред с крайморските градове, като Антиохия и Лаодикея, имали голямо значение такива центрове като Дамаск, разположен на търговски кръстопът. През Сирия минавала частично търговията с Индия и Китай (през Партия). В римската епоха израснали градове като разкопаният неотдавна от археолозите град Дура-Европос на Евфрат, разположен на голям кервански път, и Палмира, който отначало бил самостоятелна държава, но сетне бил подчинен на римляните.

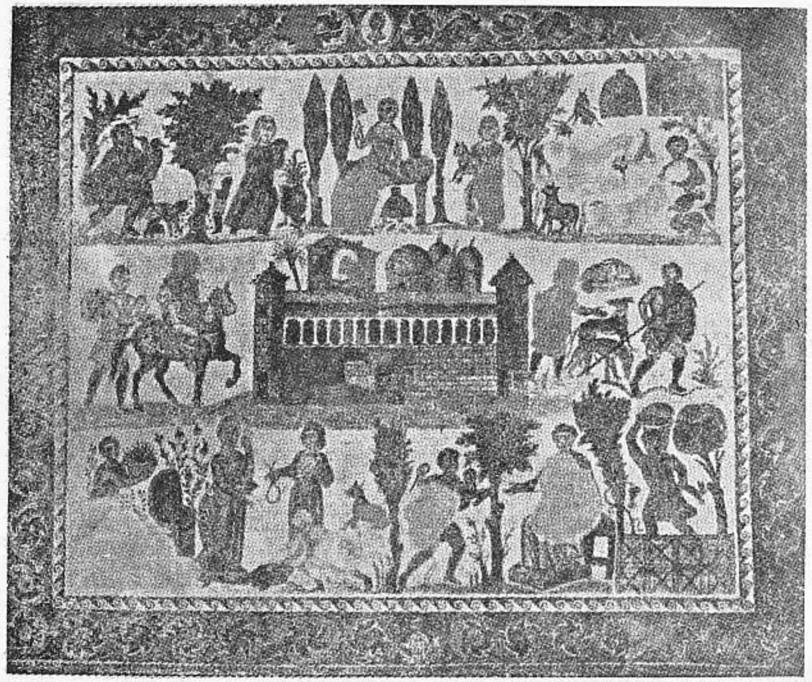

Фиг. 147. Имението на Юлий. В средата вила, от двете й страни — стопанинът на вилата на лов; долу—пролет и есен; горе—лято и зима. На рисунката са изобразени стопанинът и жена му, техните слуги, роби, колони, които носят данък в натура; отдясно горе — колибата на Колон, пред която той пасе добитък. Африканска мозайка.

Главни артикули на външната източна търговия били предметите на лукса: от Индия пристигали скъпоценни камъни, бисери, памучни тъкани, а от Китай — коприна. От римските области се изнасяли тъкани, металически изделия. Като правило външната търговия с далечните източни страни била за Римската империя главно пасивна.

В Сирия, както и в малоазиатските области, в края на Републиката нахълтали много италийски финансисти и търговци, но във времето на Империята те били окончателно изместени от елинизираните сирийски търговци, които не само държали в ръцете си сирийската търговия, но и пренасяне с корабите си египетски стоки.

Египет

Най-голям търговски център на Египет и на цялата източна част на Средиземно море бил Александрия. През Александрия минавал втория търговски път за Индия и Китай. Индийските стоки, доставяни по Червено море, се пренасяли с камили до най-близкото средиземноморско пристанище или до Нил и оттам отивали за Александрия. Извънредно големите императорски имения давали много зърнени храни, значителна част от които отивала за Рим. От Египет се изнасяли ленени тъкани, папирус. В значителната си част търговията и занаятите били монополизирани. В сложната бюрократическа система най-видните постове били заемани от римляни. Но в стопанския живот главна роля като средни и дребни стопански чиновници, прекупвачи, търговци играели гърците, по-право елинизираните местни жители.

Източните градове на Римската империя

За епохата на Антонините е характерно високото стопанско развитие на градовете на римския изток. Ние не можем да кажем, дали всички градове са стигнали до онова равнище на стопанското развитие, на което са се на-

Фиг. 148. Миньори. Барелеф от Испания.

мирали в най-добрите времена на елинистическата епоха, но във всеки случай стопанското им положение било по-високо, отколкото в предшествуващия период — в края на Републиката и в последващия — в III в. Впрочем трябва да имаме предвид неравномерността на развитието на отделните области в района. Така например Петра загубила предишното си значение след включването на Палмира в състава на Империята. Продължавали да западат градовете на същинска Гърция. Тоя упадък не могъл да бъде спрян от милостите на императорите, нито от мероприятия, като създадения от Адриан Панелински съюз.

Източните градове продължавали да запазват своята самобитност, както в стопанско, така и в културно отношение, макар със Запад да били установени редовни търговски връзки, които вървели по разни пътища. Освен традиционните средиземноморски пътища Изток бил свързан със западните римски провинции чрез Витиния и Мизия.

Икономическото развитие на западните области

Икономическото развитие на западните градове вървяло по-малко по-друг път от развитието на градовете на Изтока. Значителна част от западните провинции оставали предимно селскостопански области. Едва в I в. от н. е. на Запад се явяват занаятчийски центрове, които не добили такава световна известност, като Тир или Синод, но произвеждали стоки, разпространявани дори в пограничните с Империята варварски страни.

В I — II в. от н. е. най-близките до Италия провинции запазвали предишното си стопанско значение. Сицилия доставяла зърнени храни, Сардиния била позната със своите селскостопански произведения и минерални богатства, от Корсика се изнасял дървен материал.

Северoафриканските провинции

Особено голямо значение за стопанския живот на Империята имали североафриканските провинции. Африканското жито, което отивало преди всичко за Рим, било отдавна прочуто. Земеделието било основният клон на стопанския живот на Африка. Зърнени храни се произвеждали не само в грамадните императорски имения, но и в чифлиците на знатни лица. От другите селскостопански продукти добивало значение маслиненото масло. Отначало то се произвеждало само за местна консумация; по-късно по доброкачественото масло се изнасяло в Рим и Александрия. В Африка се отглеждали и разни сортове грозде, макар че африканските вина не играели съществена роля в провинциалния износ.

Едрите имения, приравнени в административно отношение към муниципалните окръзи, включващи селища на колони, са една от особеностите на социалния строй на Римска Африка. Но в същото време Северна Африка в епохата на Империята е страна на градовете, едни от които възникнали още във времето на Картагенското господство, други израснали от племенни центрове, а трети били основани от римляните. В икономическо отношение градовете били центрове на занаятите и на търговията, но едновременно с това значителна част от местните жители, особено в малките градове, се занимавала със селско стопанство.

Занаятите били развити в Африка сравнително слабо. Занаятчиите обслужвали, както изглежда, местния пазар. Вносът от другите провинции и от Италия намалявал, но все пак керамиката от Италия и Галия и металните изделия от Италия се внасяли в африканските области във II и дори в III в. Видно място в африканския износ заемали дивите животни, които се доставяли оттук за римските амфитеатри, както и робите (негри), златото и слоновата кост.

В I в. растат главно крайморските градове на Империята. Възстановен по плана на Юлий Цезар, Картаген отново станал един от най-големите търговски центрове на Средиземноморието, който, както и Александрия, запазил значението си чак до последните векове на Империята. Освен него в I — III в. от н. е. процъфтявали Утика, Хадрумет, Хипон-Регий и главният град на Мавритания, Цезарея. За II в. е характерен растежът на градовете вътре в провинциите; това говори за успехите на романизацията, за икономическото развитие на такива области, които тепърва се приобщавали към културата. Тамугади, Ламбезис и ред други градове израснали едва в епохата на Антонините.

Испания

От Испания от старо време се изнасяли метали: злато, сребро, олово, мед и желязо. Най-богатите с рудни залежи места принадлежали на държавата или на императора; мините се давали на откуп на кондукторите (conductores), които доставяли метала в хазната във вид на кюлчета. Испания била от ония провинции, които изнасяли зърнени храни за Италия. В Испания се произвеждало маслинено масло за износ. Имал значение и износът на вина. По бреговете на Пиринейския полуостров имало много рибни предприятия. Занаятите били развити в Испания сравнително слабо; оттук се изнасяли главно суровини, преди всичко за разните италийски работилници; а готови изделия се внасяли тук от Италия и Галия.

Императорите насърчавали растежа на испанските градове, макар че броят на големите градски центрове не бил голям. Известно значение запазвали старите крайморски градове Гадес и Новият Картаген; значително пораснал в два века и добил важно търговско значение градът Тaракон, център на една от испанските провинции; добил значение и градът Кордуба, разположен на пътя за най-големите в Испания медни мини. За Испания, както и за Африка били характерни малките градчета, каквито имало особено много в южната част на страната, Бетика, гдето романизацията направила големи успехи.

Фиг. 149. Училище в Трир. Релеф върху надгробен паметник.

Британия и галските области

Британия била една от най-малко романизираните страни, макар че и тук се развивали градски центрове, в които живеели представители на местната аристокрация, търговци и римски чиновници. От Британия се изнасяли главно метали, особено желязо и калай, както и роби.

Нееднакво били развити в икономическо отношение и галските провинции. Романизацията оказала най-голямо влияние върху южната им част — Нарбонска Галия. В течение на много векове стопански и културен център на тоя район бил градът Масилия. От времето на Цезар, Масилия, оставайки един от малкото оазиси на гръцката култура на Запад, губи икономическото си значение. Затова пък израснали градовете Нарбон и Арелат. Плавателните реки играели не малка роля в стопанския живот на Галия. Край тях били разположени на важните галски градове, в които сдруженията на корабопритежателите се ползували с големи предимства. Особено изпъквали Лугудун и Трир. Повечето галски градове възникнали още в предримската епоха и били центрове на племенни заселища, окръзи (pagi), които станали средство за успешната романизация на галската аристокрация и за прииждане на римски преселници в римските градове в пределите на Галия. Земеделието било развито във всички области на Галия; зърнени храни имало достатъчно не само за нуждите на местната консумация и снабдяването на северните армии, така че излишъците понякога се изнасяли и за Италия. В много райони било развито винарството. Галските вина, особено от Нарбонската провинция, успешно конкурирали най-добрите италийски сортове. Дървеното масло също се произвеждало в Южна Галия.

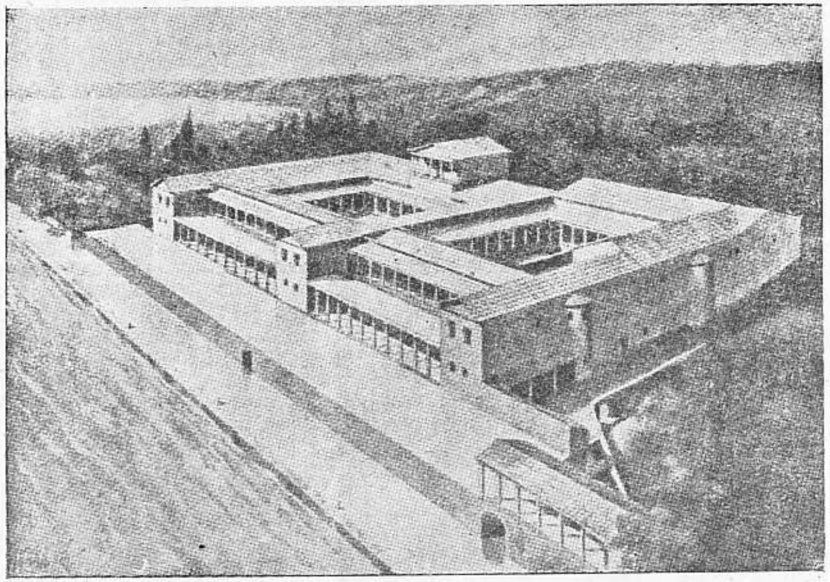

Фиг. 150. Вила в крайдунавска провинция. Реконструкция.

Занаятите се развивали в Галия повече, отколкото в другите западни провинции. Лененните тъкани, галските вълнени наметки, керамичните изделия, особено глинените лампи, изделията от метал се разпространявали из всички западни провинции, като измествали италийски стоки.

Крайрейнските и крайалпийските райони

Крайрейнските области, които образували Горна и Долна Германия, снабдявали със зърнени храни и други продукти разположените там легиони. През тия области ставала търговията с германците, от които се докарвали роби.

Завоюваните от Август крайалпийски райони били важни находища на метали.

Крайдунавските области

Крайдунавските области постепенно почвали да играят все по-голяма и по-голяма роля в живота на Империята. Градовете им се увеличавали. Едни от тях били колонии на ветерани, други се развили от малки селища, разположени до римските лагери, трети — от центровете на племенните заселища. По Дунав се развило корабоплаването. Освен това за размяната съдействувала и системата пътища, които свързвали различните области. Главна роля играело селското стопанство; в някои райони се добивали метали. Занаятчийските работилници задоволявали местното търсене. През Аквилея минавали западните стоки. Главно перо на вноса образували вината, занаятчийските изделия; от областите отвъд Дунав се докарвали роби, както и добитък. Организацията на провинцията Дакия съдействувала за развитието на търговските връзки със североизточните неримски области.

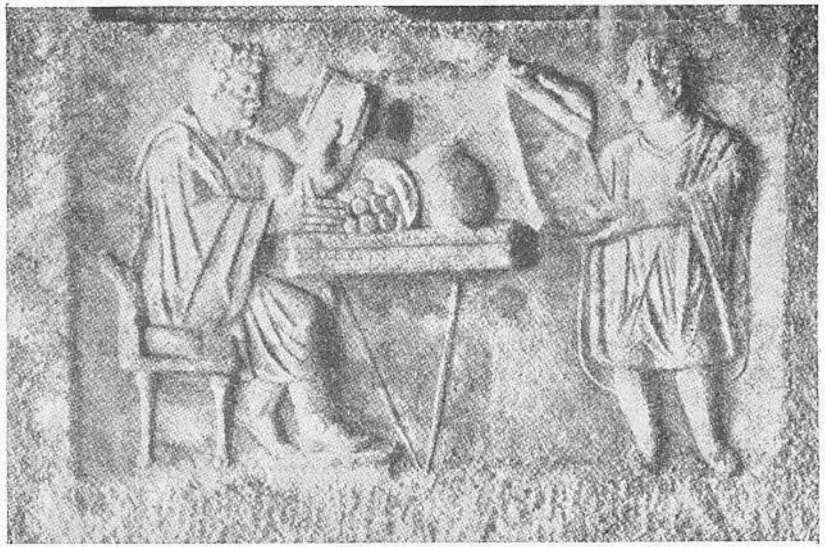

Фиг. 151. Панонски лихвар. Релефно изображение върху панонски надгробен паметник.

Северното крайбрежие на Черно море

Северното крайбрежие на Черно море не влизало в състава на Римската империя, но се намирало в политическа зависимост от Рим.

И гръцките градове (Олбия, Херсонес, както и крайморските центрове на кавказките крайбрежия), и Боспорското царство получавали военна и финансова подкрепа за борба със степните народи. В западната част на Крим, а по едно време и в Херсонес имало римски гарнизони. Във времето на Антонин Пий била оказана съществена подкрепа на Олбия, която била нападната от скитски племена. Боспорските царе сечели монети с римски символи и смятали римските императори за свои върховни покровители.

Зърнените храни, отглеждани в нивите на полуелинизираните едри земевладелци — господствуващия слой на Боспорското царство, както и много векове преди това, за центровете на Балканска Гърция. Със зърнени храни от черноморското крайбрежие се снабдявали римските армии, разположени не само в Крайдунавските области, но и в Понт, Кападокия и Армения. Солени и сушени риби се доставяли от гръцките търговци не само за Гърция, но и за западните провинции. От областите на Черноморското крайбрежие се изнасяли роби, както и луксозни предмети: злато и скъпи кожи. Занаятчийските изделия, постъпващи от източните и западните провинции, както и произвеждани в гръцките градове, се разпространявали в степните райони, далече отвъд пределите на Боспорското царство.

Романизацията почти не засегнала областите на Черноморското крайбрежие, макар тук да се запазили остатъци от селища и от храмове на римските резиденти. Елинизираната част образувала сравнително незначителен слой от населението. При това в интересуващата ни епоха вече се наблюдава обратното въздействие на местната скитско-сарматска култура върху бита, нравите и обичаите на гръцките заселници.

Производството и размяната в I—II в.

По тоя начин в I—II в. от н. е. размяната била развита между всички части на Империята. Отделни области и градове се специализирали в производството на определени видове стоки. Но не бива да се преувеличава размерът на търговията на тая епоха и да се говори за развитие на капиталистически отношения както, твърди буржоазната историография. Главни предмети на търговията все пак оставали луксозните артикули и селскостопанските продукти. От занаятчийските изделия се изнасяли главно редките предмети и кръгът на консуматорите им бил сравнително тесен. Предметите за широко употребление се изработвали на самото място и търговията с тях нямала решаващо значение. Занаятчийското производство не добило такова развитие, че да може да се говори за масово производство и масов пласмент. Основната причина на това явление се криела в самия начин на робовладелското производство. Господствуваща форма на занаятчийското производство била работилницата, гдето работели главно роби. По общо правило това били, както изглежда, малки предприятия, в които нямало разделение на труда. Оръдията на производството не се усъвършенствували и техниката не се развивала. Трудът на робите бил малко производителен: подобрявали се само похватите за обработване на суровините, изработвали се и се предавали от поколение на поколение художествените навици, но в количествено отношение производството останало ниско, а цените сравнително високи.

Въпреки развитието на транспорта превозът бил все пак скъп. По-изгодно било да се пренесе цялата работилница, отколкото да се конкурират местните занаятчии. Това имало за последица децентрализацията. Занаятчийските работилници възниквали в такива провинции, които имали нужда по-рано от внос, а това пречело за създаването на промишлени центрове в същинското значение на тая дума.

Липсата на масово производство се обяснява и с това, че покупателната способност на масата на населението оставала винаги извънредно ниска. След като дала известни привилегии на висшия слой на провинциалното население, Римската империя не направила нищо, за да повдигне благосъстоянието на масите. Напротив, данъчният гнет постоянно се усилвал.

Широките маси на провинциалното население плащали поземлен и личен данък; освен това имало множество различни косвени данъци. Наред с редовните имало и извънредни даждия. Понякога императорите опрощавали за определен срок всички недобори в някои области, но тия мерки не могли да имат особено значение, тъй като премахвали ония недобори, които и без това било невъзможно да се съберат.

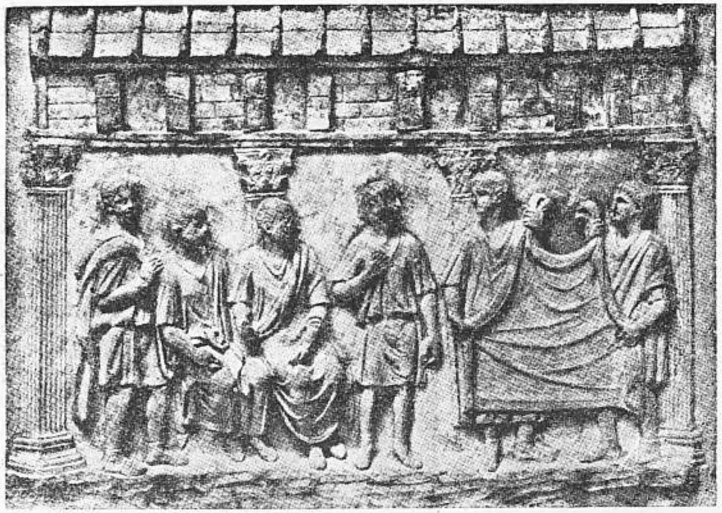

Фиг. 152. Продажба на облекло. Барелеф от императорската епоха.

За развитието на паричното стопанство пречело и постоянното увеличение на едрите имения, което не могло да бъде спряно от политиката на императорите, от династията на Антонините, насърчаващи средното земевладение. Увеличението на едрите владения било обусловено от разни причини: от изгодния пласмент на селскостопанските произведения, от това, че влагането на средства в земята било най-сигурен начин за запазването им, и най-после от това, че земевладението се смятало за най-почетно и най-достойно занятие. Едрите собственици издействували специални сенатски или императорски разпореждания, по които техните имения се смятали за независими от муниципиите и се приравнявали към тях по права. Съседството с някое голямо имение малко съдействувало за развитието на занаятите в разположените наблизо градове. В именията се появявали собствени, обикновено несвободни занаятчии, създавали се собствени работилници, тухларници и цигларници, които работели за собствена консумация.

Развитието на градовете съдействувало за въвличането на разните области на Римската империя в търговския оборот, но цял ред условия пречел за задълбочаването на тоя процес. Основната причина се криела в робовладелския начин на производството. Кризата на робовладението се отразявала и върху живота на провинциите. Но по цял ред причини тая криза не се проявявала от един път. Например Африка и Галия стояли на високо равнище дори и в III в. Най-рано тя се проявила в Италия, чието положение особено се влошило след опустошителната чума във времето на Марк Аврелий.

4. Политическото и икономическото положение на град Рим

В I—II в. от н. е. Италия постепенно губела предимственото си значение. Но Рим все още запазвал чертите на световна столица. Това надмощие на Рим над другите градове на Империята се обяснява само с политически причини. „Рим — казва Енгелс — никога не е излизал от стадия на град, намиращ се със своите провинции почти само в политическа връзка.“[1] Градът нараствал и се преустройвал; всеки от императорите се стремял да остави след себе си спомен във вид на някоя монументална сграда — нов храм, базилика, триумфална арка. В икономическо отношение Рим бил консумативен център. Организацията на снабдяването със зърнени храни (annonae), които идвали главно от Африка и Египет, съставяла сложна система.

5. Римският плебс

Главен консуматор на пристигащите в Рим продукти бил плебсът. Спрямо римското градско население Флавий и Антонините продължават политиката на своите предшественици. И сега от 150 хиляди до 200 хиляди души редовно получавали безплатно храни; почти при всеки император имало извънредни парични раздавания (congiaria). Основните искания на римската тълпа от епохата на Империята били изразени от Ювенал с думите: „panem et circenses“ (хляб и зрелища). На устройството на игри и зрелища се посвещавали извънредно големи грижи. Политически безправната римска тълпа през време на представленията понякога открито изразявала своите антипатии или симпатии към царуващия император, с викове предявявала едни или други искания към управниците или аплодирала артиста, който остроумно нападал императора.

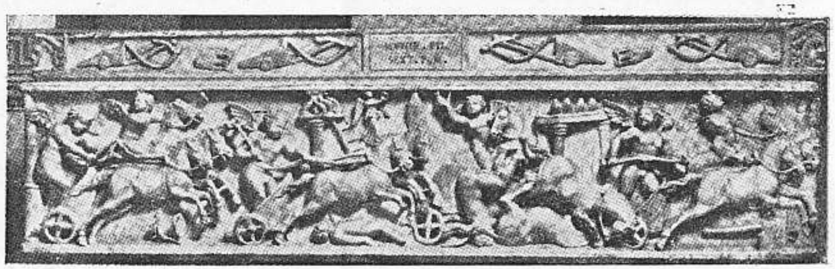

Фиг. 153. Саркофаг с барелефи, представящи циркови надбягвания. Рим, във Ватиканския музей

За частния живот на римския градски плебс се знае сравнително малко. Някаква негова част, не ще съмнение, е била заета с производителен труд, но „плебеите — казва Енгелс, — които се намирали между свободните и робите, никога не сполучвали да излязат от стадия на лумпен-пролетариата“.[1] Творбите на сатириците и на моралистите говорят за сиромаси-клиенти, които живеели от подаяния и очаквали милости от богатите си патрони. В епохата на Империята патронатът и клиентелата нямат политическо значение. Те задоволяват само честолюбието на аристокрацията и дават незначителни средства за прехрана на сиромашията. В етническо отношение римският плебс от епохата на Империята бил разноплеменен. Значителна негова част се състояла от освободени роби.

6. Освободените роби

Мотивите за освобождаване на робите

Освобождаването на робите била една от особеностите на социалния живот на Империята. Кои са причините на това явление?

За освобождаването на робите съдействувала, не ще съмнение, системата на извеждане на робите на пекулий. Като пекулий робът можел да получи работилница или дюкян. До известен срок той внасял определен данък, но в същото време пестял средства и купувал свободата си. Като освободен роб, той не скъсвал връзката с някогашния си господар, който оставал негов патрон. Често пъти освободените роби ста-

Фиг. 154. Освобождаване на роб. Фрагмент от един барелеф, който се съхранява в една частна сбирка в Белгия.

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, Книга первая, М., 1930, стр. 248.

[1] Архив Маркса и Энгельса, Книга первая, стр. 248.

вали подставени лица, чрез които знатните римляни участвували в търговските и лихварски сделки. Освобождавани били ония роби, чиято издръжка не била изгодна. Имало случаи на освобождаване на роби по филантропични подбуди. По тоя начин мотивите за освобождаването на робите били най-разнообразни и освободените роби образували една от значителните категории на римското общество.[1]

Социалното и икономическо положение на освободените роби

Освободените роби получавали права на римско или латинско гражданство или пък ставали dediticii, т. е. приравнявали се към предалите се на милостта на победителя, а децата им обикновено ставали свободни граждани без особени ограничения и понякога стигали до званието на декурион а някой път ставали дори конници. Освободените роби играели голяма роля в императорския двор. Те били натоварвани с всякакви мисии в провинциите, а понякога дори били назначавани за прокуратори. Освободените роби обслужвали самия император и неговото семейство, а някой път, както било във времето на Клавдий или на Комод, ставали могъщи фаворити.

Фиг. 155. Римски освободени роби. Надгробна плоча от императорската епоха

В римската художествена литература са нещо обикновено подигравките с богатите освободени роби, които доскоро още били роби, а след това спечелили грамадно състояние, добивали голямо влияние в обществото, но запазвали маниерите и навиците на парвенюта. За такъв освободен роб, който имал във Фалерн хиляда югера, споменава Хораций. Освободеният роб Трималхион, собственик на грамадни имения, е едно от главните действуващи лица на „Сатирикон“ на Петроний. За подобни на Трималхион освободени роби говорят Марциал и други писатели от императорската епоха. Литературата обаче не дава представа за живота на освободените роби от средната категория. Тая празнота донякъде се попълва от епиграфски и археологически данни.

Голям брой освободени роби имало и между предприемамачите, търговците, собствениците на занаятчийски работилници, корабопритежателите. В повечето случаи те били средна ръка хора.

---

[1] Duff, Freedmen in the Early Roman Empire, 1928

Изображенията върху надгробните паметници представят освободените роби като средни хора, енергични и скромни, запазващи личното си достойнство.

Освободените роби били най-производителният слой на римското и на провинциалното население и не ще съмнение изиграли голяма роля в развитието на стопанския живот на Империята по времето на Антонините.

7. Конниците

Над римския плебс, както и в републиканската епоха, стояло конничеството, което имало вече общоимперско значение, макар все още да се смятало за съсловие на града Рим. Конници, потомци на видните коннически семейства от републиканската епоха, останали сравнително малко. А новите конници от епохата на империята се рекрутирали от представители на италийската муниципална аристокрация и от провинциалната аристокрация. Значителен брой конници давала армията. За заслуги командирите получавали коннически звания. Най после службата в императорските канцеларии също можела в края на краищата да даде възможност на чиновника да стане член на конническото съсловие. По всякакви начини до това положение можели да стигнат и богатите освободени роби.

В конническо звание се въздигат лица от свободните професии: юристи, ретори, граматици, учени.

В първите два века на Империята конниците запазват до известна степен значението на търговско-финансова аристокрация. Но още в тая епоха конничеството се превръща постепенно в чиновническо съсловие. Конниците били назначавани за прокуратори, префекти; известен кръг командни длъжности се смятал за коннически. От времето на Адриан на конниците принадлежали висшите длъжности в императорските канцеларии.

Висше стъпало на конническата кариера, както и във времето на Август, се смятала длъжността на префект на преторията, а следното място заемал префектът на Египет.

Конничеството се смятало понякога като стъпало към сенаторското звание. Интересите на разните групи на конничеството били различни, но като цяло съсловието на конниците съдействувало за заздравяването на императорската власт и за рационализирането на императорското управление.

8. Сенаторското съсловие

Сенаторското съсловие не било еднородно и постояннно; съставът му през цялото време се подновявал, но политическите традиции на аристокрацията от епохата на Републиката се оказали извънредно жизнеспособни между сенаторското съсловие от епохата на Империята, макар че към средата на II в. старите патрициански родове измрели. Във времето не Адриан се говори за последния потомък на прочутия род на Корнелиите.

Съставът на сенаторското съсловие

Отначало Юлий Цезар, а след това и Август, въздигал в патрициат някои видни сенаторски семейства. Тоя пример бил последван и от другите императори. Новият патрициат образувал привилегирована група на членове на сената. В повечето случаи новите патрициански семейства водели произхода си от стари плебейски сенаторски родове, но броят на последните бил също така не много голям и потомците на сенаторите от времето на Републиката едва ли представлявали една трета от целия състав на сената през II век. Макар че някои от членовете на сената носели имена на стари патрициански родове, това съвсем не доказвало роднинството им с предишните знатни семейства. Тия имена били присвоявани на разни основания от хора от незнатен произход.

Сенатът се попълвал с нови членове. На първо място в епохата на Антонините (както и във времето на Юлиите — Клавдиите) в сенатори били въздигани представители на италийската муниципална аристокрация; те образували мнозинството и техният брой бил повече или по-малко определен. Броят на сенаторите-италийци към времето на Антонините съставял приблизително 58% от всички познати членове на сената. От останалите сенатори общият процент на произхождащите от западните провинции във времето на Антонините постепенно намалявал, но се увеличавал броят на произхождащите от Изток, които във времето на Траян почнали систематично да бъдат въвеждани в сената. В сената се въвеждали най-заможните хора, а на изток с развитото му стопанство се намирали доста много хора, притежаващи голямо състояние. Разсъжденията на Дион Хризостом за значението на царската власт показват, че между елинизираните елементи на римските източни провинции имало хора, които подкрепяли и оправдавали абсолютическите тенденции на римските императори. Най-после избирането на сенатори измежду лица, произхождащи от Изток, се оправдавало от нуждите на управлението. За управлението на елинистическите области били необходими хора, които да знаят гръцки език и местните обичаи. Държейки сметка за това, императорското правителство откривало пътя за лица, произхождащи от източните области. Специално към управлението на източните провинции били привличани и лица, принадлежащи на лишените от престол династии. Новите сенатори произлизали от разни социални групи. Висшите офицери от коннически ранг за успешна служба се причислявали към сенаторите. Сенатори ставали и императорските чиновници.

Политическото и социално значение на сенаторското съсловие

Съгласието между императора и сената, наблюдавано при почти всички Антонини, се обяснявало не само с политиката или моралните достойнства на императорите. За него съдействувало и обстоятелството че мнозина сенатори стигнали до своето положение по милостта на императора. Все пак пълна солидарност между императорите и висшето съсловие нямало: имало конфликти във времето на Адриан, а във времето на Комод настъпил нов етап в борбата на императора и сенаторското съсловие. Във времето на Антонините станала известна промяна — нагодяване на монархическите идеи към традиционните римски лозунги. Все пак пълно примирение на монархическите принципи със староримските начала не можело да има. Традициите на някога всесилното в политическо отношение сълсовие, което се разпореждало с целия свят, продължавали да съществуват. Поради това възможността за конфликти не била премахната. Те настъпвали тогава, когато абсолютическите тенденции се изразявали неприкрито. Това станало във времето на Домициан и в царуването на Комод.

Императорите премахвали най-враждебните към тях сенатори, чиито имоти конфискували. Но сенаторското съсловие като цяло се ползувало от предишните си привилегии. Сенаторите владеели големи имения, почиващи върху робски или полузависим труд, което придавало на сенаторското съсловие като цяло значителна стопанска тежест и създавало известна независимост в робовладелеското общество.

ГЛАВА XXXI

РИМСКАТА КУЛТУРА В I и II В. ОТ Н. Е.

1. Общият характер на културния живот на Римската империя в I — II в. от н. е.

Времето на Антонините се характеризира с широко разпространение на римската култура, която проникнала до най-отдалечените области на Римската империя.

Романизацията, под която обикновено се подразбира разпространението на латинския език, на римската култура и на римските обичаи, направила в това време голям напредък. Нейни центрове били римските градове, които играели голяма роля и в стопанското развитие на отделните части на Империята. Най-дълбоко тоя процес се извършвал в галските провинции и в южните испански области. Галската аристокрация, асимилирайки римските заселници, бързо усвоила римската култура и латинският език станал господствуващ в галските градове. По-бързо, отколкото в другите провинции се романизирало и селското население на Галия. Подобен процес се извършвал в южните области на Испания.

Малко по-другояче се развивал процесът на романизацията в Римска Африка. Господствуващ слой на населението в африканските градове били римските колонисти, обаче пуническата традиция била необикновено жизнеспособна и дори в V в. в много африкански градове още се чувала пуническа реч. Още по-малко влияние оказвали римските обичаи и римската култура върху селското население на африканските провинции.

Романизацията засягала селското население по-малко от градското, но, въпреки това ограничение, към II в. римската култура добила всеобщо разпространение в западните провинции. Често пъти ставал синтез на старите културни основи, изработвани от тая или оная страна, и новодонесените принципи. Това се наблюдавало в религиозните обичаи. В Африка например под името на Юнона се почитала пуническата Танит, а под името на Сатурн — Ваал; също такова сливане ставало в архитектурата и в литературните творби, гдето се набелязвали художествени стилове, характерни за тая или оная провинция.

Все пак римската култура се развивала само в определени граници. На Изток продължавала да господствува гръцката култура и по-нататъшното разпространение на римското политическо влияние върху някои източни страни имало за последица насаждането не на римска, а на гръцка култура. Това положение било официално признато. Гръцкият език в източните провинции бил също такъв официален език, както латинският.

2. Развитието на римската литература и философия

Общият характер на литературата

Епохата на Август е отбелязана с дейността на видни римски поети; не напразно това време се нарича златен век на римската литература. Но в последните години от царуването на Август вече може да се забележи известен упадък на литературата; въпреки това поезията „влязла в мода“. Увлечението от поезията е характерно както за времето на Нерон, така и за сетнешните периоди. Плиний Младият говори за „реколта на поети“, които жадуват за слушатели и ценители. За същото свидетелствуват творбите на римските сатирици Марциал и Ювенал.

Въз основа на онова, което е стигнало до нас от творбите на поетите от тая епоха, могат да бъдат установени известни общи черти, характерни за художествената литература през втората половина на I и през целия II в. Поезията добила широко разпространение в Рим. Обичаят на рецитациите, публичното четене на собствени произведения, въведен от Азиний Полион във времето на Август, станал сега общоприет. Явили се професионални поети, които се издържали не толкова от издаването на творбите си, колкото от благодеянията на своите патрони.

В епохата на Империята нямало такива видни прочути оратори, както във времето на Републиката, но все пак влиянието на реториката върху римското образование и култура в епохата на ранната Империя е твърде голямо. Реториката била един от най-съществените елементи на римското образование.

Реториката и философията влияели не само върху съдържанието, но и върху формата на поетичните произведения. Голямо разпространение добили всевъзможните афоризми и късички, ефектни стихотворения. В поезията на тая епоха няма много нещо оригинално. Подражанието на латинските образци е една от характерните ѝ черти. Канонизиран бил Виргилий. Нему подражават много поети и дори Колумела, който написал един напълно прозаичен труд за селското стопанство, книга за отглеждане на плодни дървета, изложил творбата си в стихове и с това един вид попълнил една съществена празнота на „Георгиките“.

Във времето на Юлиево-Клавдиевата династия и на Флавиите Италия и Рим запазвали приоритета си в културния живот. Но ако във времето на Август почти всички поети били родени в Италия, в сетнешните периоди добили голямо значение провинциалите. Лукан, Колумела, Сенека, Марциал, Квинтилиан произлизали от испански градове, а Апулей бил африканец.

„Фарсалия“ на Лукан

От поетическите творби на онова време, които добили известност, трябва да се спомене поемата на Лукан (39—65 г.) „Фарсалия“. Той бил роден в Испания и се падал племенник на философа Сенека. Отначало Лукан бил измежду приятелите на Нерон, но в 65 г. от н. е. взел участие в заговора на Пизон и след пропадането на заговора бил принуден да се самоубие. „Фарсалия“ описва войната между Помпей и Цезар.

Сюжетът на поемата и симпатиите на автора отразяват неговата близост към сенаторските опозиционни кръгове. Авторът осъжда гражданската война, която смята за престъпление.

Главният герой на неговата творба е „Свободата“ (Libertas). Цезар е изобразен като човек жесток и кръвожаден, а Помпей, напротив, е въплощение на благородството. Но най-много е прославен Катон Младият, който според Лукан, е достоен, за да се издигат в негова чест олтари.

Поемата „Фарсалия“ е писана под влиянието на „Енеидата“ на Вергилий, която Лукан искал да затъмни, като претендирал за безсмъртието на своята творба. Във „Фарсалия“ се чувствува още повече, отколкото в „Енеидата“ влиянието на реториката, което се проявява особено в многословните речи на действуващите лица и в отстъпленията на автора. Наред с това в поемата има живи сцени, а описанията на всякакви жестокости, убийства и т. н. се отличават с краен натурализъм.

„Сатирикон“

Към времето на Нерон спада и едно от не многобройните произведения на латинската проза, „Сатирикон“, приписван на Петроний, аристократ и близък до двора на Нерон човек. Петрони бил наклеветен от всесилния префект на претория Тигелин и, без да дочака съда, се самоубил.

Главните действуващи лица на „Сатирикон“ са дребни авантюристи, които пътуват из Италия. Голямо място в стигналите до нас откъслеци е отделено за пиршеството на Тrималхион — богат освободен роб, типичен парвеню, който се стреми с разкоша на жилището си и на пиршествата си да подражава на аристокрацията. Фигурите на Тrималхион, както и на неговите гости са дадени като пародии, но в описанието на пиршеството има доста много реалистични черти. Цялата творба има сатиричен характер, а по жанр напомня авантюристичния роман на новото време. Характерна негова черта е отличното познаване на италийския живот. Романът е написан на правилен класически език, но авторът често вмъква простонародни думи и изрази. Затова "Сатирикон" има голямо значение за изучаването на тъй наречения вулгарен латински език.

От писателите на сетнешното време най-голяма известност добили двама поети: Марциал и Ювенал.

Марциал

Марк Валерий Марциал (около 40—104 г.) е роден в Испания, получил в отечеството си реторично образование и пристигнал в Рим още във времето на Нерон. В творбите си той неведнъж се връща към описание на живота на сиромаха-поет, който се храни от милостините на богаташите и зависи от патроните си, между които има хора високомерни, скъперници и безсърдечни. Марциал не щади и клиентите, очакващи милости от покровителите си.

Неговите епиграми, кратки и сполучливи стихотворения, са посветени на най-разнообразни явления на всекидневния живот. Той е противник на реториката и на прекаленото увлечение от митологията, характерно за другите съвременни нему поети. Марциал пише:

> Чети само онова, за което животът може да каже: „Мое".
> Тук не ще намериш нито Кентаври, нито Харпии с Горгони,
> Нашите страници говорят само за човека.[1]

Пред читателя на Марциал минават различни типове на космополитичната столица: патрони и клиенти, паразити и досадни хора, ловци на наследства и отровители, изневеряващи мъже и жени, пияници, франтове, различни търговци, лекари-шарлатани, несполучили поети и дилетанти, кредитори и длъжници.

Ювенал

За живота на Децим Юний Ювенал се знае малко. Той е роден в италийския град Аквина във втората половина на I в. от н. е., получил е реторично образование; писателската му дейност спадала към времето на Траян и Адриан. Ювенал спечелил славата на един от най-непримиримите и сурови сатирици.

Осъждането на съвременните нему нрави граничи у Ювенал с пълен песимизъм. Запазените до днес 16 сатири засягат разни страни на римския живот. Той засяга същата тема, както и Марциал, когато пише колко мъчно честният и даровит човек може да намери патрони, които да го оценят по заслуги, както и за унизителното положение на клиентите. Една от сатирите е посветена на пороците на римските жени. Ювенал осмива пороците на знатните хора, тяхната суетност и хвалбата им с далечните прадеди.

Едновременно с това поетът дава картини от живота на долните класи на римското общество, изпълнено с мъка и сиромашия. Ювенал никъде не назовавал имената на съвременниците си. Той се гаври с Домициан, но никога не споменава имената на царуващите императори.

Всичките му творби са писани под силното влияние на реториката. На това се дължи и известна тяхна монотонност, еднообразната приповдигнатост, характерна за всички негови сатири. Неговите съждения страдат, не ще съмнение, от преувеличение.

Ювенал е бил ценен в старо време, той бил превеждан и имитиран от поетите на новото време. Някои негови изрази, добили всеобща известност, станали афоризми, като например: „Mens sana in corpore sano" (Здрав дух в здраво тяло),[1] „Panem et circenses" (Хляб и зрелища [2]) и други.

От времето на Адриан римската литература преживявала явен упадък. В нея нямало нищо творческо. Писателите не отивали по-далече от подражанието. Между лицата, които пишели на латински език, все по-голямо значение добивали провинциалите.

Апулей

Последен голям латински писател от тоя период бил Апулей от нумидийския град Мадавра (роден в 124 г.). Образованието си той получил в Картаген и Атина. Като писател и мислител Апулей бил изразител на стремежите, характерни за тая епоха.

Той бил изкусен оратор, изучавал философията и се препоръчвал като философ-платоник; едновременно с това бил посветен в разни мистични култове. От творбите му е запазен авантюристичният роман „Метаморфози или Златното магаре", в което се говори за един младеж, превърнат чрез магьосничество в магаре, но след това избавен от магията, благодарение на застъпничеството на богинята Изида. Особен интерес представлява вмъкнатата в романа новела за Амур и Психея, която предизвикала редица найразнообразни подражания. Характерен е краят на творбата: авантюристичният роман, изпъстрен с анекдотични епизоди от фриволен характер, завършва с намеса на божеството. Прославянето на Изида, с което Апулей завършва „Метаморфозите", не отговаря на тона на романа. То е отражение на мистичните преживявания на един дълбоко вярващ, религиозен човек.

Сенека

Рим станал един от главните центрове на разпространението на стоицизма още във времето на Юлио-Клавдиите. Настойчивостта при изпълнение на дълга, подчинението на личността на онова, което трябва и е необходимо да стане, всичко това отговаряло на идеалите на висшето съсловие, възпитано в зачитане на старите традиции и на легендарните прадеди, които жертвували всичко за благото на родната държава. Привържениците на стоическата философия участвували в заговора на Пизон.[3] Във времето на Веспасиан и на Домициан философите били изгонвани от Рим. Само императорите от рода на Антонините насърчавали опитите да се даде философско обосноваване на императорската власт, а Марк Аврелий сам бил виден представител на стоическата школа.

---

[1] Martialis, Epigrammata, X, 4.

---

[1] Iuvenalis, Saturae, X, 356.

[2] Iuven., Sat., X, 81.

[3] Вж. по-горе, стр. 451.

Особена известност добили философските творби на родения в Испания Луций Аней Сенека (около 4 г. пр. н. е. — 65 г. от н. е.).

Сенека се възпитавал в Рим и освен реториката изучавал философия. Негови учители били философи от разни направления. Сам той предпочел стоическото учение. Още във времето на Тиберий, Сенека получил достъп към двора и бил назначен за квестор; а в във времето на Клавдий той бил изпратен на заточение на остров Корсика. Благодарение на ходатайството на Агрипина, Сенека бил върнат в Рим и станал възпитател на Нерон. По-късно той бил принуден да се отстрани от придворния живот. В 65 г. като човек, замесен в заговора на Пизон, той подобно на мнозина други турил край на живота си със самоубийство.

В творбите си Сенека засяга разнообразни въпроси, но в центъра на неговото внимание стоят етични проблеми: светът, според учението на Сенека, е подчинен на разумно начало, на Провидението, на висшето божество, което в изображението на Сенека понякога е отвлечено, понякога се отъждествява с природата, а понякога е надарено с чертите на любещ Баща-вседържител. Законите на природата са същевременно и божествени закони, съобразно с които трябва да живее човекът, който трябва да се стреми към знание и във всички постъпки на когото трябва да преобладава разумното начало. Необходимо е да се откажем от вълненията на суетния живот, да се грижим за спокойствието на духа, за душевното равновесие, което би правило човека безразличен към всички външни сътресения. Философията „образува и формира духа, въвежда ред в живота, управлява действията, сочи какво трябва и какво не трябва да вършим; тя стои до кормилото и прекарва кораба през опасността на вълните“.[1] Задачата на философията е да освободи духа на човека от порочното тяло, да го научи да постъпва съгласно законите на природата.

Сенека проповядва равенството на всички хора по природа. Характерни в това отношения са неговите разсъждения за робите: „Те са роби. Но те са хора. Те са роби. Но те са наши съжители по дом. Те са роби. Не, те са другари по робство, стига само да помислиш, че на съдбата е позволено еднакво много против двама ви.“[2]

Сенека е написал и редица трагедии, чиито сюжети са взети от митологията. Тия трагедии имали успех.

Личният живот на Сенека в много отношения противоречил на учението му. Например той давал в заем пари срещу много високи лихви и бил един от най-богатите хора на своето време. Богатството му стигало до 300 милиона сестерции.

След смъртта на Клавдий той написал за Нерон една реч, която възхвалява починалия, и същевременно една нелегална пародия на обожествяването на Клавдий. В нея се изобразява как Клавдий се явява на Олимп, но събужда у олимпийците само подигравки; изпращат го в ада, където му е приготвено едно съвсем не блаженно състояние.

Философските възгледи на Сенека оказали голямо влияние върху съвременниците и върху сетнешните поколения. Той, не ще съмнение, е упражнил влияние и върху християнската етика.

3. Латинската научна проза в I—II в. от н. е.

Латинската научна проза от епохата на Империята продължава традицията на късната републиканска епоха.

Луций Юний Модерат Колумела писал трактат за селското стопанство, а Плиний Старият (23/24—79 г.) издал обширен труд с енциклопедичен характер, озаглавен „Естествена история“. Авторът засяга най-разнообразни въпроси: космография, минералогия, ботаника, зоология, селско стопанство, медицина, история на изкуството и т. н. Плиний използувал повече от 2 хиляди свитъка, принадлежащи на повече от 100 най-добри автори, без да се смятат второстепенните. В продължение на много векове „Естествената история“ на Плиний служела като главно пособие по естествознание. Плиний Старият е автор на много други трудове (за войната с германците, за историята на Рим от епохата на Клавдий до смъртта на Веспасиан и т. н.), които не са стигнали до нас. Той загинал в 79 г., когато наблюдавал изригването на Везувий.

Практически характер имало и ръководството по реторика от Квинтилиан (Institutio oratoria), което донякъде прави равносметка на дългогодишната работа на римските преподаватели по красноречие. Марк Фабий Квинтилиан (35—95 г.) е роден в Испания. След като се преселил в Рим, той почнал да преподава реторика и пръв във времето на Веспасиан бил утвърден за професор по красноречие, като получавал заплата от държавата. Трудът на Квинтилиан не се ограничавал само с практически съвети за съставяне на речите. Ораторът трябва, според него, да се възпитава от детинство и първите книги от ръководството на Квинтилиан са посветени на възпитанието и на първоначалното образование. По тоя начин тая част е труд по педагогика. По-нататък Квинтилиан говори за задачите на оратора. Той е противник на философията и на претенциите на философите, че само те можели да възпитат мъдър човек. Истински образованият оратор е разумен човек, изпълняващ дълга си.

По-млад съвременник на Квинтилиан бил най-големият римски историк Корнелий Тацит (около 55—120 г.).[1]

Особен успех имал във II в. биографическият жанр. Един от видните представители на тоя жанр на историческата проза бил Светоний Транквил (около 70—140 г.).

---

[1] Seneca, Epist. ad Luc., 16, 3.

[2] Seneca, Epist. ad Luc., 47, 1.

[1] Вж. по-горе, стр. 17 — 20.

С живота на висшето римско общество ни запознава кореспонденцията на Плиний Младия (61/62 – 113/114 г.), племенник на известния естествоизпитател. Издаденият от него „Панегирик на Траян“ е реч, която той държал в сената пред императора и след това специално обработил за това издание. Освен това Плиний Младият обнародвал кореспонденцията си с видни съвременници и с император Траян. От нея ние узнаваме настроенията на сенатската аристокрация, литературните интереси на тая група, нейния бит, всекидневния ѝ живот. Сам Плиний бил собственик на няколко вили и грижлив стопанин, а в същото време поклонник на литературата, участвуващ в рецитации, човек, който се стремял към литературна слава.

4. Гръцката литература и философия

Развитието на гръцката литература през II в. е една от характерните черти на времето на Антонините. И гръцката, и латинската литература, не ще съмнение, се намирали в известно взаимодействие помежду си, но и едната, и другата се развивали по това време самостоятелно.

За гръцката литература на това време е характерен стремежът да се върне към старите атически образци в областта на красноречието. Това ново течение е познато в историята на литературата под името втора софистика. За политически речи по онова време не могло да става и дума. Ораторите събирали аудитория, за да покажат пред нея реторическото си изкуство. Речите засягали разнообразни сюжети, но найчесто ораторът се стремял да поучава слушателите си. От биографиите на софистите, съставени от ретора и писателя от началото на III в. Филострат, можем да заключим, че мнозина от тях били видни дейци в своите градове и жертвували големи суми за тяхната украса. Софистите произнасяли речи пред императора; те се ползували от милостта на монарсите. Към тая школа принадлежал в началото на литературната си дейност Дион Хризостом, както и Елий Аристид. Третият познат нам представител на втората софистика, Лукиан, бил едновременно ретор и един от големите гръцки писатели сатирици.

Лукиан (около 120—180 г.) бил роден в Самосата, в Сирия. В Атина той изучавал философия и гръцка литература. В творбите си Лукиан си служел с диалогическа форма, с повествователно изложение, имитирал учени трактати и т. н. Той се проявил като тънък наблюдател на околния живот и отделял голямо внимание на религиозния въпрос. Енгелс го нарича Волтер на античността,[1] защото, за разлика от много свои съвременници, Лукиан се показал скептик по религиозните въпроси. В своите „Диалози на боговете“ той иронизира традиционните вярвания, а в други произведения осмива модните източни култове. Една от неговите творби („За смъртта на Перегрин“) изобразява в карикатурен вид един християнски пророк.

Също така сатирически Лукиан изобразява представителите на своята професия — реторите, философите и т. н.

Апулей и Лукиан са двамата последни големи писатели на II в. Въпреки разликата в мирогледите на двамата писатели е присъща незадоволеността, търсенето на нещо ново.

В гръцката философия от онова време се борели същите течения, както и в предшествуващата епоха.

От стоиците голяма известност добил Епиктет (около 50—120 г.).

Епиктет бил роден във Фригия и бил роб на един от освободените роби на Нерон. След като бил освободен, той преподавал в Рим философия. След изгонването на философите от Рим Епиктет живял и учел в Епир. В центъра на вниманието му, както и на много други стоици, е етичната проблема: човек трябва да се стреми да възпитава свободата на духа. Философията на Епиктет била проникната от космополитизъм. Той учел за равенството на всички хора; свободата за него е нравствено качество, достъпно за всеки човек, независимо от социалното му положение. Човек може да загуби всичко: имуществото си, честта си, семейството си, но никой не може нито да отнеме, нито да потисне човешката воля. Примерът на Епиктет показал, че към учението на стоиците били в някаква степен приобщени и угнетените класи. Но това учение зовяло не за борба, а за примирение; то внедрявало у хората съзнанието, че съществуващият социален ред е неизбежна необходимост.

Втор голям представител на стоическата философия бил император Марк Аврелий.[1]

Любопитна фигура на гръцката култура от това време е Плутарх (46—126 г.). На Плутарх са свойствени хуманизмът, интересът към човешката личност. Религиозността е също особеност на неговия мироглед.[2] Плутарх изучавал специално египетските митове и мистерии, в които намирал много общо с гръцките. Той смята за ценни всички религиозни обреди — източните, гръцките и римските. Те били въведени в старо време от мъдри хора и трябвало да се спазват от потомците.

Интересът към миналото спомага за появата на гръцки исторически трудове. В своите описания на пътуванията по Гърция историкът Павзаний постоянно си спомня за епизоди от гръцката история от класическия период. Ариан пише историята на походите на Александър Македонски, а Апиан — римска история.[3]

Тая епоха е ознаменувана с разпространяването на специалните знания. Трябва да се отбележи, че гръцките изследвали стояли по-високо от римските писатели по естественонаучните въпроси. В това време е живял Гален (около 129—200 г.), един от най-големите медици, а съвременникът на Антонин Пий, Клавдий Птолемей, математик, географ и астроном, развил прочутата геоцентрична система, която била опровергана чак от Коперник.

---

[1] Энгельс, К истории первоначального христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 411.

[1] Вж. по-горе, стр. 455и сл.

[2] Вж. по-горе, стр. 21и сл.

[3] Вж. по-горе, стр. 22и сл.

Реториката и философията, литературата и историята, както и знанията по специалните дисциплини, оставали достъпни главно на образованите представители на господствуващите класи.

5. Римското изкуство в I—II в.

Във времето на Юлио-Клавдиите и в сетнешните периоди, особено във времето на Флавиите и Антонините, в римската архитектура и римското изобразително изкуство се наблюдава развитието на ония принципи, които са характерни за края на Републиката и за епохата на Август. Главни строители в Рим били императорите. При това строежът преследвал определени политически цели: великолепните монументални сгради трябвало да подчертаят мощта и величието на императорската власт.

Римската архитектура във времето на Флавиите и Антонините

Особено широк размах взело строителството във времото на Флавиите и на Антонините. Най-грандиозни били всевъзможните обществени сгради: форумите, храмовете, базиликите, термите. Веспасиан издигнал нов форум, реставрирал олтара на Мира (Ara Pacis), построен от Август. Тит и Домициан завършили започнатия от Веспасиан строеж на Колизея, огромен амфитеатър, един от най-големите паметници на римската архитектура.

Колизеят е огромна четириетажна сграда, побираща 50 хиляди зрители. Всеки от трите първи етажа е прорязан с арки, между които били поставени колони (вж. фиг. 113).

При изграждането на Колизея били най-широко използувани разните сводести конструкции, които давали възможност да се покриват големи пространства без допълнителни съоръжения. Разположението на зрителните места, системата на входовете и изходите, вентилацията на помещението — всичко това било направено рационално. Сцената на амфитеатъра била направена така, че в зависимост от характера на представлението да могат да се пускат от клетки, намиращи се долу, диви зверове; пространството на сцената можело да се изпълва с вода и т. н. Масивността, здравината и рационалността на цялата сграда се съчетавала със стройността и хармоничността на архитектурата й.

Триумфалната арка на Тит, издигната вече след неговата смърт в чест на победата над юдеите, е ново и оригинално съчетание на колони и сводеста арка (вж. фиг. 108).

Домициан изградил на Палатин дворец, нагоден към новия дворцов бит и церемониал. Той започнал и нов форум, който съединил форумите на Август и на Веспасиан. Тоя форум бил завършен от Нерва и бил наречен по негово име. Във времето на Траян в Рим бил издигнат един форум, който представлявал завършено архитектурно цяло. На форума се намирала базилика, обградена с два реда колони. Пак тогава били построени големи терми и бил завършен големият акведук, започнат от Нерва. Траяновата колона увековечила спомена за Дакийската война. Тя е обвита като с пояс от релефни изображения на разни сцени от похода в Дакия.

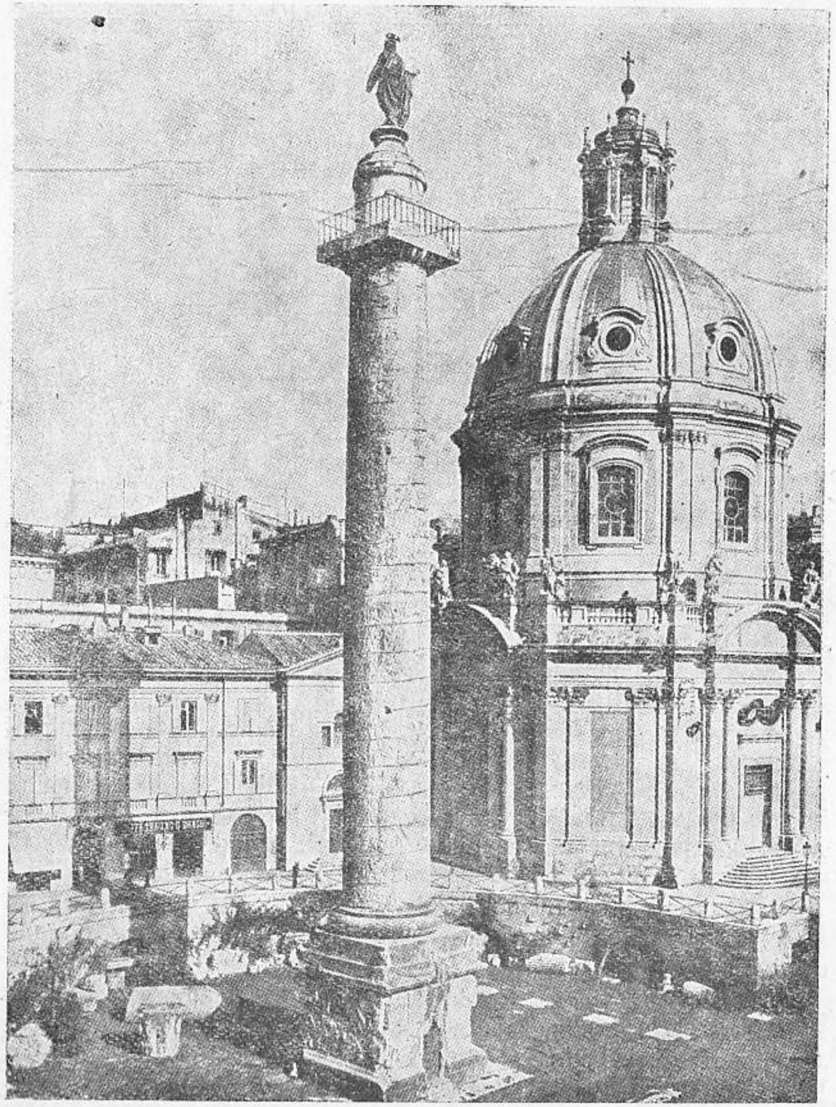

Фиг. 156. Траяновата колона.

Един от големите строители бил Адриан. По негова инициатива били строени сгради не само в Рим, но и в провинциите. Вилата му в Тибур била съчетание на най-разнообразни стилове (вж. фиг. 127). В Рим той преустроил Пантеона на Агрипа. От старата сграда бил запазен само портикът. Главната част на Пантеона представя ротонда, завършена с огромен купол, през който светлината прониква във вътрешната част на храма, смайваща с простотата и величието на украсата, с хармоничното разпределение на частите и със спокойствието на цялата обстановка. В известни отношения Пантеонът, запазен по-добре от другите римски сгради до наши дни, е пример на завършен архитектурен паметник. Монументална постройка е и мавзолеят на Адриан, който в средните векове служел за крепост (замъкът Сан Анджело).

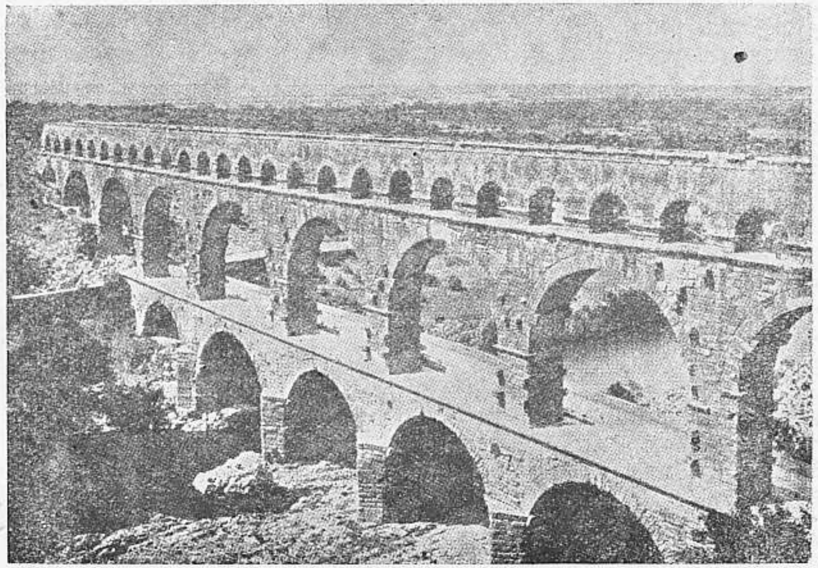

Фиг. 157. Мостът на р. Гар. Римски акведук близо до Ним във Франция.

От другите паметници трябва да се спомене колоната на Марк Аврелий, върху която са изобразени неговите походи срещу германците.

Развитието на архитектурата е характерно не само за Рим. Театри, портици, акведуци, мостове, храмове били изграждани в разни провинции, както източни, така и западни. За последните е характерна римската монументална архитектура. В източните провинции продължавали елинистическите традиции, но римската архитектура упражнила силно въздействие, и доста много монументални сгради на Изток били издигнати по онова време по римски образци. В някои случаи се наблюдава взаимно влияние на разните културни стилове на античността: синтезът на римските и гръцки форуми е характерен особено за строежите на император Адриан в Гърция и в източните провинции.

Скулптурата и живописта

За римската скулптура от тоя период е характерно развитието на портрета. Реалистичното изображение е свойствено на най-ранните видове на римския портрет, но във времето на Август и на приемниците му се наблюдавала стилизация, навеяна от гръцките класически творби. Реалистичното, дори близко до натурализма, изображение се явило отново във времето на Флавиите. Портретът на Веепасиан (фиг. 110) показва един среден, дори обикновен човек с натежняло, напрегнато лице, а в изображението на Тит са доловени някакви „момчешки“ черти (фиг. 112).

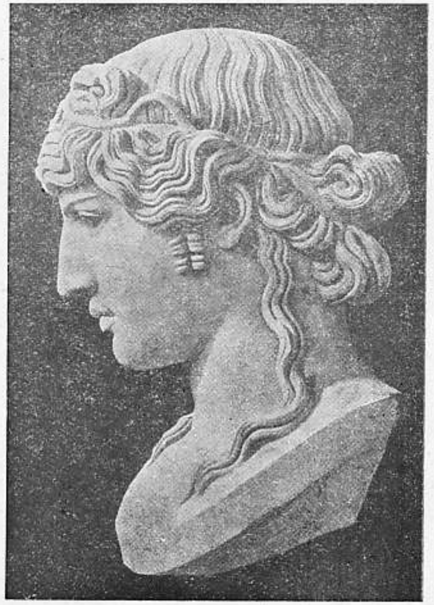

Фиг. 158. Антиной. Мрамор.

Тоя реализъм останал и в следващия период. Но във времето на Адриан римската скулптура се подложила на голяма елинизация: резките черти на римския реализъм се изглаждали, засилвала се идеализацията. Това се проявило в изображението на Адриан и на Антонин Пий (фиг. 124, 128). Особено силно се отразило влиянието на елинистическите образци в изображенията на обожествения от Адриан негов любимец Антиной (фиг. 158). В тях почти няма римски черти; те продължават традициите на гръцките класически школи.

„Последователно-повествователният“ стил в изобразяването на историческите събития намерил въплъщение в барелефните изображения върху колоните на Траян и на Марк Аврелий. Лекотата на движението, симетричността в разположението на фигурите, индивидуалността дори на второстепенните лица — всичко това говори за необикновеното майсторство на художниците. Фигурата на императора върху изображенията лесно се познава: макар той да е представен в същия мащаб, както и заобикалящите го лица, художникът го е отделил с недоловими щрихи. Релефните изображения били използувани за прослава на императорите и върху други паметници от онова време.

За развитието на живописта ни дават представа помпейските фрески, както и фреските от провинциите. Сюжетите се вземат твърде често от митологията, но на мозаичните изображения в западните провинции (Африка, Британия) са присъщи реализмът, любовта към жанровите сцени от обикновения живот (прибиране на реколтата, лов, събиране на данъци и т. н.).

За стенната живопис от времето на Флавиите е характерен тъй нареченият „четвърти“ помпейски стил с условни и фантастични изображения, с нарисувани и релефни архитектурни детайли, със съчетания на светли тонове.

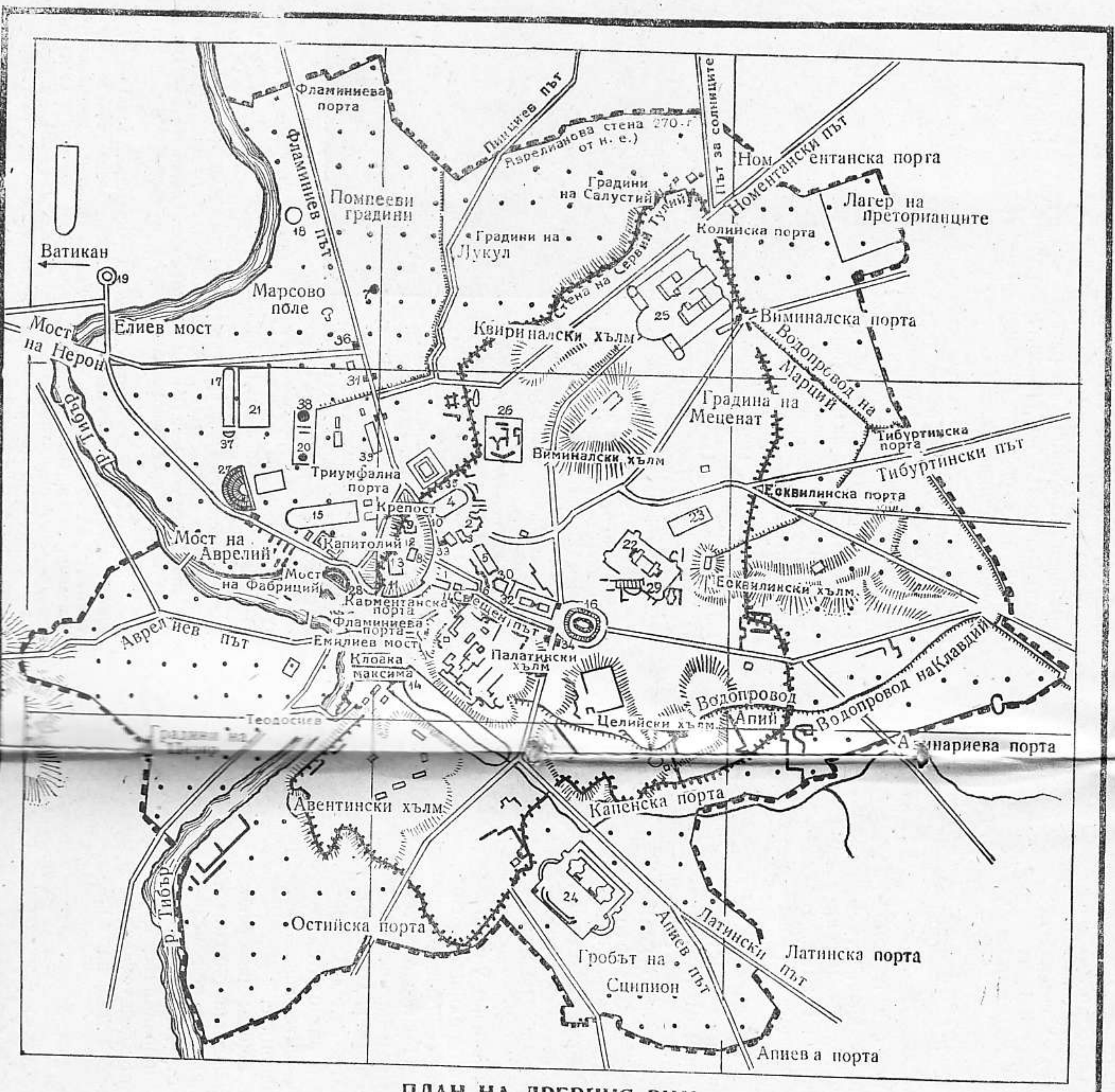
Фламиниева порта
Пинциев път
Аврелианова стена 270 г. от н. е.)
Път за солниците
Номентански път
Номентанска порта
Лагер на преторианците
Фламиниев път
Помпееви градини
Градини на Салустий
Градини на Лукул
Стена на Сервий Тулий
Колинска порта
Ватикан
Марсово поле
Мост на Нерон
Елиев мост
Квириналски хълм
Виминалска порта
Водопровод на Марций
Градина на Меценат
Тибуртинска порта
Тибуртински път
р. Тибър
Триумфална порта
Крепост
Капитолий
Виминалски хълм
Есквилинска порта
Мост на Аврелий
Мост на Фабриций
Кармента́нска порта
Фламиниева порта
Емилиев мост
Свещен път
Есквилински хълм
Аврелиев път
Клоака максима
Палатински хълм
Водопровод Апий
Водопровод на Клавдий
Целийски хълм
Теодосиев
Градини на Цезар
Азинариева порта
Авентински хълм
Капенска порта
Остийска порта
Гробът на Сципион
Апиев път
Латински път
Латинска порта
р. Тибър
Апиева порта
1
2
3
4
5
6
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38

ПЛАН НА ДРЕВНИЯ РИМ

Рим в епохата на Републиката

Рим в епохата на Империята

Масщаб

400 0 400 800 м

1 Римският форум	Въ	11. Тарпейска скала	Вь	21. Терми на Нерон	Аь	31. Клавдиева арка	Аь
2. Форум на Август	Вь	12. Ерарий (хазна)	Вь	22. Терми на Тит	Вь	32. Титова арка	Въ
3. Форум на Нерва	Вь	13 Храм на Юпитер Капитолийски	Вь	23. Траянови терми	Вь	33. Арката на Север	Въ
4. Форум на Траян	Вь	14 Големият цирк	Вьс	24. Термите на Каракала	Вс	34. Арката на Константин	Вь
5. Форум на мира	Вь	15 Цирк на Фламиний	Аь	25 Термите на Диоклециан	Ва	35. Траянова колона	Вь
6 Храм на Веста	Вь	16 Колизей	Вь	26. Константинови терми	Вь	36. Колоната на М. Аврелий	Аа
7 Олтар на мира	Аа	17. Стадионът на Домициан	Аъ	27. Театър на Помпей	Аь	37. Одеон	Аъ
8. Табуларий	Въ	18. Мавзолей на Август	Аа	28. Театър на Марцел	Аь	38. Пантеон	
9. Храм на Юнона Монета	Вь	19 Мавзолей на Адриан	Аа	29. Златната къща на Нерон	Въ	39. Извънградска вила (villa publica)	АВъ
10. Тулианум (тъмниц	Въ	20. Терми на Агрипа	Аь	30. Базилика на Константин	Въ		

В изкуството от епохата на Империята, както и в другите области на културата, се наблюдават две традиции: традициите на римското и на елинистическото изкуство. Римското изкуство изпитвало постоянното въздействие на елинистическите форми, но продължавало да запазва своята индивидуалност.

Обаче и в областта на изкуството (макар и малко по-късно, отколкото в литературата) се наблюдавал упадък.

6. Разпространението на източните култове в I—II в. от н. е. и ранното християнство

„Заедно с всеки велик исторически преврат в обществените порядки се извършва едновременно и преврат във възгледите и представите на хората, а следователно и в религиозните им представи.“[1] Религиозните търсения в I и II в. от н. е. били идеологично отражение на общия процес на разпадането на античното робовладелско общество.

В статиите си за християнството Енгелс, отговаряйки на въпроса, какви са историческите условия, в които християнството е възникнало и стигнало до господство, и от где произлизат идеите и представите, които са се сложили в тая своеобразна система, казва: „Легендата за християнството, което било възникнало от един път и в готов вид от юдейството и което от Палестина победило света със своята установена в главните си черти догматика и етика“[2], е невярна, християнството не е било изнесено от Юдея и натрапено на гръкоримския свят, то „поне във формата на световна религия е най-характерен продукт на тоя свят“.[3]

Преходът към Империята докарал преди всичко упадъка на политическата активност: сенатът загубил предишното си политическо значение, а муниципалните курии се превърнали във фискални органи на Римската държава. Политиката станала достояние на императора, на бюрократите и на военните.

Разпадането на робовладелския строй се изразявало в цял ред промени в икономиката (вж. съответните отдели). Влошено било положението на непосредствените производители — робите, освободените роби, колоните, свободните занаятчии, интелигенцията — експлоатирани от робовладелците.

Римското завоевание разрушило във всички покорени страни предишния политически ред, а насаждането на римското право и непосилните данъци коренно променяли старите условия на обществения живот. Борейки се със стремежите на наместниците да се обогатяват за сметка на провинциите, държавата едновременно прилагала „все по-силно действуващите и все по-силно стяганите клещи на данъка в полза на държавното съкровище—изсмукване на средства, което действувало страшно разрушително“.[1] Всяка съпротива от страна на отделните дребни племена или градове срещу гигантската римска световна държава била безнадеждна. „На всеобщото безправие и загуба на надежда за възможността на по-добри порядки отговаряла всеобщата апатия и деморализация.“[2]

Доведени до крайна мизерия, загубили вяра в силите си и в смисъла на живота, широките маси на населението на Римската империя били особено възприемчиви за разните суеверия и гадания, присъщи на източните религии с тайнствените им култове и с вярата им в задгробния живот.

„То е било време, когато дори в Рим и Гърция, а много повече в Мала Азия, Сирия и Египет абсолютно некритичното смесване на най-грубите суеверия на разните народи се приемало без всякакви възражения и се допълвало с благочестива измама и с истинско шарлатанство; време, когато най-видна роля играели чудесата, екстазите, виденията, привиденията, гаданието за бъдещето, изработването на злато, кабалата и всякакви други мистични глупости.“[3]

Отделни елементи на източните култове били възприети от официалната религия. Култът на императорите бил особена религиозна система, разпространена из всички провинции и имаща своя организация. Но той все пак не станал истинска религия, допълваща световната Империя, защото „с императорски декрети не може да се създаде нова световна религия“.[4] Култът на императора бил само израз на политическа лоялност, носещ религиозен оттенък, а не религия в същинския смисъл на тая дума. Засилването на религиозните търсения се проявило не само в разпространяването на източните култове, но и в увлечението от всевъзможни оракули, гадания, във възраждането на магията. Свидетелство за това са магическите папируси, съдържащи религиозни текстове, гдето чудновато са съединени най-разнообразни религиозни учения и представи. Те са писани на гръцки език, но в тях са вмъкнати някакви тайнствени думи, букви, числа, носещи мистичен характер. Тия веяния упражнявали влияние върху философията. Така например последователите на Платон разработвали мистичните и религиозни начала на неговото учение, като подготвяли почвата за неоплатонизма.

Явявали се всевъзможни пророци и проповедници. Особена популярност добил Аполоний Тиански, който живял във

---

[1] Маркс и Энгельс, Соч., том VIII, стр. 268.

[2] Энгельс, К истории раннего христианства. Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 415.

[3] Пак там.

---

[1] Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XV, стр. 605—606.

[2] Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса Энгельса, т. XV, стр. 606.

[3] Энгельс, К истории раннего христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 416—417.

[4] Энгельс, Людвиг Фейербах, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XIV, стр. 674.

втората половина на I в. и в началото на II в. В неговото учение и обреди били съединени неопитарогейски начала с елементи на индийските религии. Пред своите последователи той спечелил славата на пророк и чудотворец.

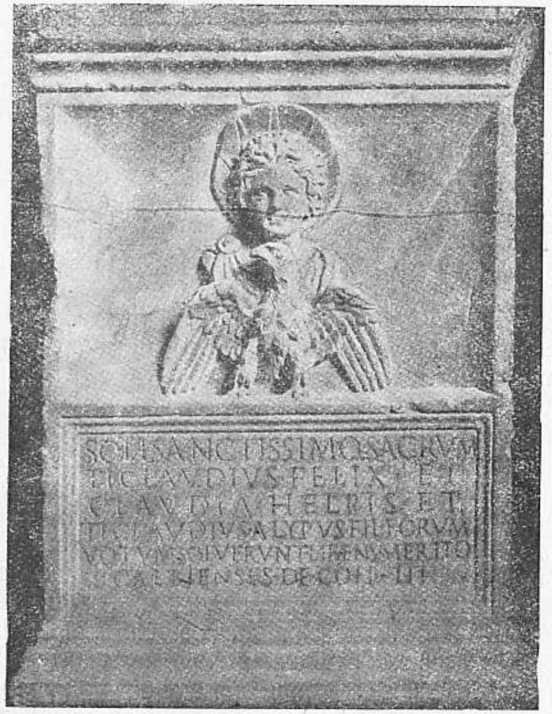

Фиг. 159. Олтар на „Пресветото слънце“.
Римски паметник от провинция Сирия.

Малоазийските и сирийските култове

Проникването на източните култове в Рим започнало още в края на III в. пр. н. е.[1] В края на Републиката и началото на Империята източните култове спечелили по-голямо признание, отколкото имали преди. Култът на Великата майка на боговете, учреден още във време на войната с Ханибал, станал особено популярен от времето на Флавиите насам. През март всяка година се уреждали тържества в чест на смъртта и възкресението на Атис, любимия на богинята Кибела. На 25 март се празнувало възкресението на Атис, което се посрещало с неудържима радост от вярващите. От обредите, извършвани от галите, особено познат бил тавроболият, който се състоял в това, че човек се обливал с кръвта на бик, принасян в жертва. Това символизирало очистване от греховете и трябвало да всели увереност в безсмъртието.

Култът на Великата майка се разпространявал независимо от официалното му признаване и бил широко популярен в разни части на западните провинции на Империята.

---

[1] Вж. по-горе, стр. 199 и сл.

От времето на Сула в Рим бил донесен култът на малоазиатската богиня Ма, която римляните почнали да почитат под името на своята стара богиня на войната Белона. Богослуженията в чест на Ма-Белона се придружавали с още по голям екстаз, отколкото обредите в чест на Великата майка. Разпространили се разни сирийски култове, от които особено бил познат култът на великата богиня Атаргатис, на която се покланяли някога въстаналите роби в Сицилия. В епохата на Империята добили популярност разни соларни (слънчеви) култове, донасяни от Сирия. За тия култове било характерно развитото учение за задгробния живот. Необикновено широко се разпространявали астралните представи, корените на които се намирали в старовавилонските традиции. Заедно с другите сирийски религиозни системи се разпространявала и юдейската религия.

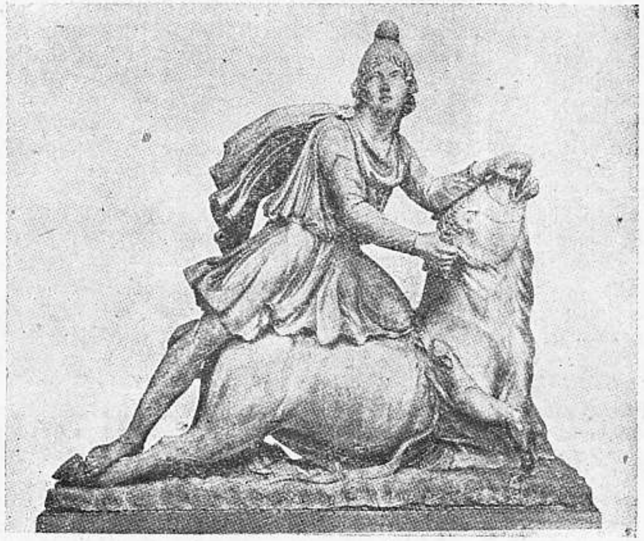

Фиг. 160. Митра убива бика. Статуарно изображение от II в. от едно светилище на Митра.

Египетските култове

Във II в. пр. н. е. от Египет бил донесен култът на Изида и Серапис. По едно време той бил забранен, но вече Калигула бил построил храм на Изида на Марсово поле, а във II в. египетските култове получили широко разпространение из целия римски Запад. Поклонници на Изида и на Серапис се срещали в разните италийски градове, особено в крайморските, защото Изида се смятала за покровителка на корабоплаването и между моряците имало много привърженици на египетските култове. Почитатели на египетските богове имало между разните класи на населението; култът на Изида бил широко разпространен между жените. Празненствата ставали два пъти в годината. През време на пролетното празненство тържествено бил осветяван корабът на богинята Изида а есенният празник бил посветен на спомена за това, как богинята търсела тялото на съпруга си Озирис, убит от злия Сет. Тъжното богослужение преминавало в радостно и тържествено в момента, който означавал намирането на Озирис и неговото възкръсване. Начело на общината имало голям щат жреци, разделени на разни степени. Освен това отделни избрани членове на общината се допускали към особени тайнствени посвещения, които още повече привличали вярващите.

Култът на Митра

Особена популярност добил във времето на Империята култът на иранското божество на светлината Митра. Той бил донесен на Запад от войниците на Помпей, които се борели с пиратите. Разпространението на тоя култ се засилило особено след като вътрешните малоазиатски области били включени в състава на Империята и там почнали да набират войници за римската армия. Между военните винаги имало много почитатели на Митра, които му се молели като на олицетворение на „непобедимото слънце“ (Sol Invictus); следи от неговото почитане се намират в пограничните райони на Британия и в крайдунавските области. Старите ирански представи за вечната борба на двете начала, доброто и светлото със злото и тъмното, се съчетавали в митраизма с вавилонските астрални учения, с мистиката на числата, с вавилонското магическо изкуство. Митраизмът имал сложна космогония, в която раждането и подвизите на Митра заемали централно място. Митра бил изобразяван като борец на правдата, борец срещу всичко зло и нечисто, спасител на праведните хора, които искал да погуби Ариман — злото божество. Едновременно с това в митраизма било развито и сложното учение за задгробния живот, гдето щяло да има съд и възмездие за земния живот, както и учението за края на света.

За богослуженията в чест на Митра имало особен митреум, който се уреждал в някоя пещера или подземно помещение. Сложните обреди се придружавали от трапези, на които сътрапезниците вкусвали осветен хляб и вино, смесено с вода. Посвещенията се предшествували от подготовка, която се състояла от пост и самобичуване.

Тия култове не били затворени. Обредите и ученията на една религиозна система се заемали от други; източните божества се отъждествявали с боговете на гръцкия и римския пантеон.

Юдейският месианизъм

Поради редица исторически условия у юдеите още в старите времена се зародила под различни политически и религиозни влияния идеята за пришествието на Месия, избавител. Тая идея имала отначало религиозно-политически характер. Месия трябвало да се яви като избавител на юдейския народ и радикалните проповедници-месианисти били убедени, че след избавлението ще дойде победата на избрания от бога народ и господството му над целия свят. Тия месианистки идеи неведнъж се възраждали в тежки за юдейския народ времена; те добили особено значение след като Юдея попаднала под властта на Рим, който не само я угнетявал с разни повинности, но и не винаги зачитал нейната религиозна самобитност — монотеизма, недопускащ участие в други култове. Най-последователните борци с Рим в годините на Юдейската война били в същото време убедени месианисти. По-другояче бил трактуван месианизма в юдейските общини, намиращи се извън Палестина.

Филон Александрийски

Още в епохата на елинизма — в III и II в. пр. н. е. — в много градове изникнали юдейски селища; живущите далече от родината си юдеи на диаспората (диаспора̀ е гръцка дума, която значи „разсейване“) спазвали закона, стремели се да пазят чистотата на вярата си и на обредите. Но диаспората се състояла не само от юдеи. На юдаизма, както и на другите синкретични религии бил присъщ прозелитизмът, т. е. стремежът да разпространи вярата си между езичниците. А и самата юдейска религия въпреки стремежите на ревнителите на закона, не оставала без влияние от другите религиозно-философски системи. Явяват се мисли за близостта на юдаизма и на гръцката философия. Особено последователно била прокарвана тая идея от Филон Александрийски, който живял в края на I в. пр. н. е. и в първата половина на I в. от н. е.

Филон доказвал, че в юдейските книги е дадена „цялата мъдрост“ и задачата на тълкувателя е да разкрие нейния смисъл. Идеята на монотеизма, проповядван от юдейската религия на онова време, получила в учението на Филон своя завършек и философско обосноване. Всемогъщето божество, според Филон, се отличава от света по своето същество. Посредници между света и божеството са силите, които Филон сравнява с ангелите на юдейската религия и с демоните на гръцката философия. Върховна сила е Логос (словото), „то е у бога и самото то е бог“, то е идея на всичките идеи, ако си послужим с платоновите понятия, а в същото време е син божий. Филон смята като висша цел на човека мистичното съединение, сливането с божеството. То се постига не чрез жертвоприношения, а с искрено разкаяние.

Идеите на Филон във вулгаризирана форма и близки до тях положения се разпространявали между общините на диаспората. Юдейските месианистки надежди у извънпалестинските юдеи, мнозина от които дори не знаели еврейски език, добили отвлечен, мистичен характер. Бъдещият Месия се рисувал не като политически избавител на народа, а като освободител на цялото човечество от греховната му същност.

„Новата световна религия — казва Енгелс, — християнството . . . възникнала неусетно от сместа на обобщеното източно, особено еврейското, богословие, и вулгаризираната гръцка, особено стоическата, философия“.[1]

Възникването на християнството

От всички религиозни системи, разпространявани в пределите на Римската империя, особено значение добило християнството, което станало световна религия и придало на сетнешните векове някои елементи на античната култура.

Християнството възниква в I в. от н. е. Запазената ранно-християнска литература се явила сравнително късно; по-голямата част от нейните произведения възникнала в онова време, когато християнството било установена организация, при което ония произведения, които влезли в тъй наречения Новозаветен канон, са резултат на отбор, резултат на борбата, водена между определени групи вътре в самата църква. Първата последователна история на християнството, историята на християнската църква от кесарийския епископ Евсевий, се явила в IV в. и в частта си, засягаща първите векове на християнството, е писана не по документи, а въз основа на предания. Затова в ранно-християнските паметници легендата и действителността са преплетени по най-чудноват начин.

---

[1] **Энгельс**, Людвиг Фейербах, Сочинения Маркса и Энгельса, том XIV, стр. 674.

Произходът на новозаветния канон

Какви са били контурите на ранно-християнското учение, можем да възстановим по някои християнски паметници. Най-стар от тях е „Апокалипсисът“ (Откровението) на Йоан. Той е писан в края на 67 или в самото начало на 68 г. през време на гражданската война след смъртта на Нерон.[1]

„Апокалипсисът“ е юдео-християнско произведение. Неговият автор споменава ва християнски църкви, но те още не са се отделили от юдейските общини. Авторът обвинява някои от църквите на Мала Азия, че членовете й ядели идоложертвено месо и „блудодействували“, т. е. встъпвали в брак с друговерци. Авторът дава мистичния образ на Исус, лишен от човешки черти. Основното съдържание на книгата е краят на света, последните времена, които се струват на автора извънредно близки. „Ето, ида скоро и възмездието ми с мене, за да въздам всекиму според делата му“.[2] Преди Исус се явява антихрист в образа на звяр и идва изпитанието на хората. Рим и римските императори не са споменати никъде в „Апокалипсиса“, но цялото произведение има явно антиримски характер. Рим фигурира под алегорическото име на вавилонска блудница, която щяла да бъде строго наказана. След възмездието щяло да дойде избавлението на праведниците и да настъпи хилядогодишното царство, след което щели да бъдат създадени ново небе и нова земя. „Апокалипсисът“ бил писан на гръцки език но символиката и изразите му са близки до юдейската религиозна литература.

Наред с „Апокалипсиса“ на Йоан имало и други произведения от същия род. Те всички имали есхатологичен характер, т. е. учели за настъпването на края на света.

Следният кръг произведения са тъй наречените „Послания“, между които особено значение имат „Посланията на апостол Павел“. В „Посланията“ още няма система на ново религиозно учение. Те засягат частни положения на догматиката и разрешават разни въпроси от бита на малоазиатските и македонските, както и на коринтската и римската християнска община. Образът на Исус Христос има, както и в „Апокалипсиса“, мистичен характер. Но „Посланията“ говорят за неговото въплотяване, за раждането му от дева, за смъртта му за греховете на човечеството. Централен пункт в учението на Павел е идеята за изкупуването на греховете на човешкия род чрез смъртта на Христос и за неговото възкресение от мъртвите. Никъде в „Посланията“ няма подробности за земния живот на Исус. „Посланията“ са писани в онова време, когато християнството се е отделило от юдейската религия. Авторът или авторите им са горещи привърженици на проповядването

---

[1] Энгельс, К истории первоначального христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 416.

[2] Откровение от Йоана, 22, 12.

на християнството между езичниците. Новата религия добивала космополитичен характер: „Посланията“ са проникнати от есхатологичен дух, но в тях няма ония картини на възмездието, които са се рисували на автора на „Апокалипсиса.“

Евангелията, разказващи за земния живот на Христос, са създадени не отведнъж и са съставени от разни елементи. Най-стара тяхна част са поученията, словата на Христос, тъй наречените „логии“; част от тях била систематизирана и към тях били придадени биографични сведения за живота на Исус. В канона влезли четири евангелия: от Матей, от Марко, от Лука и от Йоан. Първите три се наричат синоптични; в тяхното повествование за живота на Исус има много общи черти, макар че те (особено евангелието от Лука) се различават в подробностите и не са еднакви по стил. Отделно стои четвъртото евангелие от Йоан. То започва с кратко изложение на учението за Логоса. Христос, според учението на тоя евангелист, бил въплотеният Логос. Освен признатите по-късно четири канонически евангелия имало много други апокрифни и някои от тях са се запазили до наши дни. Датата на възникването на евангелията се определя различно, но евангелската традиция се е създала не по-късно от средата на II в., тъй като с това време се датират откъслеците от християнски текстове, намерени неотдавна в Египет (обнародвани в 1935 г.). Те се отнасят до една малко по-друга традиция от оная, която била приета по-късно от църквата, защото наред с текстове, съвпадащи почти дословно с евангелието от Йоан (най-късното), има откъслеци, които не могат да бъдат отъждествени нито с един от познатите текстове, макар да са близки до някои от тях по съдържание.

Тъй се създала биографията на Исус Христос, който се смята за основател на новата религия. Съгласно новото учение в изпълнение на юдейския закон и на старите пророчества в един от юдейските градове по чудесен начин се ражда от дева Мария младенец, който след като стига зряла възраст приема кръщение от юдейския проповедник Йоан, наречен Кръстител, и посвещава живота си на проповядване на истинското учение. Той учи народа и върши чудеса. Неговите деяния потвърждавали старите пророчества. Но той бил намразен от юдейските свещеници и книжници. Малко време преди празника на пасхата той бил предаден от своя ученик Юда, осъден от иерусалимския синедрион и по присъда на римския прокуратор Понтий Пилат разпънат на кръст. След три дни Исус възкръснал, явил се на учениците си, а след това бил възнесен на небето. Исус, според учението на евангелистите, бил истинският Месия, Христос. Неговата смърт и възкресяването му означавали избавяне на хората от първородния грях.

С евангелията са свързани „Деянията на апостолите“, разказващи за подвизите на първите проповедници на новото учение. Тая книга се е създала сравнително късно, но в нея има ранни елементи. „Деянията“ ни дават представа за живота на ранните християнски общини. Централно място в това произведение е дадено на апостол Павел, който се изобразява като последователен привърженик на проповядването на християнското учение между езичниците.

Ранно-християнските общини

За характеристиката на живота на християнските общини е от голямо значение тъй нареченото „Учение на дванадесетте апостоли“ (Didache) — един от ранните християнски източници, невлязъл в християнския Новозаветен канон и намерен сравнително неотдавна (в 1883 г.).

Въз основа на „Учението на дванадесетте апостоли“ и на „Деянията“ можем да си представим как са живели ранните християнски общини. Характерна е есхатологичната настроеност на ранните християни, тяхната увереност в близкото второ пришествие на Христос, което не трябвало да намери хората неподготвени. Те трябвало да бъдат нравствено подготвени към него. Оттук и учението за необходимостта от нравствено очистване. С това се съединява идеята за любовта, за братството. „Деянията“ сочат, че ранните християнски общини познавали общността на имуществото. Извънредно широко била развита благотворителността. Тия общини били свързани помежду си и отделни техни представители се намирали в кореспонденция, пращали един другиму пратеници; странствуващите апостоли и проповедници, минавайки от един град в друг, създавали връзката между членовете на разните християнски групи.

Въпросите на вероучението дълбоко вълнуват членовете на общината, водят се спорове, изработват се норми на поведение в живота.

Възникване на иерархия

Особено значение имали в общината лицата, които минавали за надарени свише с благодат. От тях се образувала харизматичната иерархия („харизма“ значи благодат), към която принадлежали пророците и апостолите. Апостолите били отначало проповедници на новата вяра, организатори на общините; те събирали вноски за нуждите на другите общини и за проповядване на учението. Пророчествата в смисъл на предсказания и на изобличения били разпространени между другите религии. Но те били особено характерни за юдаизма, от който преминали и в християнството.

Наред с харизматичната иерархия се явяват и други ръководители на християнските общини. Преди всичко изпъкват тъй наречените презвитери (старейшини). Това били, както изглежда, най-почитаните членове на общината, които следели за реда през време на молитвените събрания. Редом с тях стоят по-долните членове, помагащи на презвитерите при организирането на всекидневния живот на общината. Това са слуги или на гръцки дякони. Когато имуществото на общината се разраства, отделя се специално лице — епископ, т. е. „надзирател“ на имуществото на общината. Тоя термин често се употребява в гръцкия език за обозначаване на разни лица, изпълняващи както официални, така и частни мисии.

В християнската литература, изобразяваща живота на християнските общини, твърде често се споменава за лъжеапостоли и лъжепророци. „. . . Първите християни — казва Енгелс — се отличавали с безпримерно лековерие спрямо всичко, което отговаряло на техните възгледи . . .“[1] Достигналото до нас произведение на гръцкия писател Лукиан Самосатски илюстрира това положение. Лукиан разказва за някой си Перегрин Протей, авантюрист и престъпник. Той приел християнството и наскоро след това станал пророк и глава на община. Той тълкувал християнските свещени книги и сам ги съчинявал. Перегрин имал необикновен успех и когато бил арестуван, получавал в затвора големи доходи; но в края на краищата той все пак бил изключен от общината и завършил живота си със самоизгаряне. Разказът „Смъртта на Перегрин“ е, не ще съмнение, карикатурно произведение, но то отразява известни истински черти от живота на първите християнски общини. „Един от най-добрите наши източници за първите християни е Лукиан от Самосата, тоя Волтер на класическата древност . . .“.[2]

Социалният състав на ранно-християнските общини

Съставът на християнските общини от най-ранния момент на тяхното възникване бил разнороден. Тая черта е характерна за много синкретични култове. „Няма нито елин, нито юдей, нито обрязване, нито необрязване, варвар, скит, роб, свободен, но всичко и във всичко е Христос.“[3] По тоя начин на християнството била чужда национално-религиозната затвореност. Бившите езичници, към които спадали хора от разнообразни етнични групи, твърде рано почнали да играят голяма роля в християнството. Идеята за равенството, която се срещала у стоиците и у римските юристи, била прокарана у християните по-последователно, отколкото в другите учения. Християнството провъзгласило братството на всички хора, равенството на робите и свободните. То специално се обръщало към „страдащите и обременените“, като им обещавало успокоение. Християнството провъзгласило за блажени просеците, обещало утеха на плачещите.

„От какви хора се вербували първите християни? — казва Енгелс. — Предимно от „страдащите и обременените“, принадлежащи към долните слоеве на народа, както и подобава на едно революционно течение.“[4] Ранното християнство

---

[1] Энгельс, К истории первоначального христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. I, стр. 414.

[2] Пак там, стр. 411.

[3] Epist ad Coloss. 3, 11

[4] Энгельс, К истории раннего християнства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 422

„действувало отначало като религия на робите и на освободените роби, на сиромасите и безправните, на покорените или разпръснати от Рим народи“.[1]

Социалните основи на ранното християнско учение

В ранно-християнското учение се забелязвала една напълно определена антиплутократична тенденция — осъждане на богатството. „По-лесно камила ще мине през иглено ухо, отколкото богатият ще влезе в царството божие“ — се казва в проповедта на Христос у Матей и Лука.[2] На младежа, който искал да се спаси, Христос заповядал преди всичко да раздаде имуществото си на просеците. Социална основа на християнството бил протестът срещу експлоатацията, срещу угнетяването.

„. . . Всяка съпротива от страна на отделните дребни племена или градове срещу гигантската римска световна държава била безнадеждна. Где бил тогава изходът, где било спасението за поробените, угнетени и осиромашели, изход, общ за всички тия различни групи хора с чужди или дори противоположни един на друг интереси? И все пак да се намери такъв изход било необходимо, за да може едно велико революционно движение да ги обхване всичките.

Такъв изход бил намерен. Но не на тоя свят. При тогавашното положение на нещата изходът можел да бъде само в областта на религията.“[3]

Идеите за всеобщото равенство, протестите срещу богатството получили религиозно пречупване. Първите християни нямали някаква определена социална програма, определен план за преустройство на социалните отношения. Есхатологията на ранните християни ги насочвала към бъдещия, отвъдния свят. Обръщало се внимание преди всичко върху етичната страна на отношенията между хората. Оттук е твърдението, че всеки трябва да остане в своето звание. „Дидахе“ убеждава господарите да се отнасят меко към робите: „В гнева си не давай заповед на своя роб или робиня, които се надяват на същия бог. . .“[4] Обръщайки се към робите, авторът казва: „А вие, роби, подчинявайте се на господарите си като на образ на бога, по съвест и със страх.“[5] Също такива твърдения са се срещали в апостолските послания. „Роби, във всичко се подчинявайте на своите господари по плът“[6] — се казва в същото послание, в което се провъзгласява идеята за всеобщо равенство. Богатите не били отблъснати. В „Деянията“ се разправя как римски чиновници и състоятелни хора приели християнството. От тях са искали само щедри пожертвувания за издръжка на общината и в полза на бедните.

Възникването на християнския култ

Християнството привличало не само със своята идея за равенство и с надеждата за спасяване в задгробния живот. То било свързано по-малко от другите синкретични култове с традиционните национални религии. Християнството опростило култа, отменило жертвоприношението. Най-стари християнски обреди (таинства) били кръщението, извършвано при встъпване в общината, и причастяването с хляб и вино, което ставало през време на религиозните събрания. И единият, и другият обред се срещали и в други култове, както не били нови и ония мистични понятия, които се срещат в християнството. Но съчетанието на тия елементи било ново. По-друго, отколкото в другите синкретични системи, било становището и към друговерските организации. Нито един култ не се отличавал с такава строга изключителност, както християнството. Тая изключителност то възприело от юдаизма, но я лишило от национална ограниченост. Християнинът не бивало да взема участие нито в една „езическа“ религиозна церемония. А тъй като всяко обществено действие в муниципиите, колегиите и т. н. се придружавало от религиозни обреди, християните трябвало да заемат особено положение в обществото. Не напразно те сами се наричали „трети род“, „избранници“, „стадо Христово“. Това отказване от езическия свят, наричан по-късно свят на дявола, било идеологично оправдание на пасивната съпротива спрямо Римската империя.

Произходът на епископата

Външното нарастване на християнството и постепенната промяна на социалния му състав упражнили влияние и върху християнската организация и върху идеологията на християнството.

Представителите на харизматичната иерархия постепенно губят значението си. Презвитерите и епископите, които по-рано само следели за реда, стават ръководители на общината. При това добива особено значение епископът, който застава начело на общината на тоя или оня град. По-долу от него стоят презвитерите, а след тях идват дяконите. Само на тия лица е достъпно изпълняването на култа, проповедта, организацията на всекидневния живот.

Към края на II в. окончателно се създава понятието за единна християнска църква, състояща се от редица отделни църкви, управлявани от епископи, духовната власт на които е неограничена. Развитието на монархическия епископат среща опозиция от страна на християнските групи, бранещи харизматичната иерархия. Особено последователно тя била бранена от привържениците на Монтан, малоазиатски проповедник; но представителите на епископалната църква сполучили да превъзмогнат това течение.

---

[1] Энгельс, К истории раннего христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 409

[2] Evangelium secundum Matheum, 19, 24; Luc., 19, 25.

[3] Энгельс, К истории первоначального христианства, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 423

[4] Didache, 14, 10

[5] Didache, IV, 11

[6] Epist. ad Coloss., 2, 22.

Гностицизъм

Съставът на християнските общини се променя постепенно и в културно отношение. В тях влизат и представители на интелигенцията, хора, запознати с гръцката философия, ретори и учители, които при разрешаването на най-разнообразни въпроси се стремят да използуват методите и отделните положения на гръцката философия. Оная насока в богословието и философията, която намерила израз във философията на Филон и която се стремяла да примири юдейската теология с принципите на гръцката философия, добивала широко разпространение. Нейни следи ние намираме в апостолските послания; тя особено личи в четвъртото евангелие. А по-късно това течение в християнството придобива още по-голямо значение. Особено ясен израз то намира в гностицизма. Гностицизъм произлиза от гръцката дума гносис (знание), но под знание гностиците разбирали не рационалистичното познаване на света, а познаване на божеството, постигано при това не по логичен път, а чрез мистично сливане с божеството, чрез мистично проникване в тайните на вселената. Гностиците се стремят да съчетаят християнските принципи с разни елементи на иранската мистика, вавилонските астрални учения и т. н.; и по тоя начин те искали да превъзмогнат ония традиционни юдейски представи, които се запазвали в християнството. Василид например учи, че „отначало от нероден баща се родил Разумът, а от него се родил Логос (словото), а след това от Логос — Съждението, а от Съждението — Мъдростта и Силата, а от Силата и Мъдростта се родили Доблестите, Началата и ангелите, които той нарича първи, защото те създали първото небе“.[1] Христос е за гностиците отвлечено начало, Логос, Еон (еон значи на гръцки век); някои от тях отричат възможността за въплощението на Христос, други признават въплощението и смъртта само като видимост. Имало много разнообразни гностични течения.

Принципите, които в края на краищата възтържествували, не били някакви предварително формулирани положения. Те се изработвали в хода на борбата и доста много от тях били взети от арсенала на противниците. Победило онова средно течение, начело на което стоял монархическият епископат.

Християнството и Римската империя. Гоненията срещу християните

Борбата в самата църква се съчетавала с борбата на християнството срещу езичеството и срещу опората на езичеството — римската държавна власт. Становището на ранните християни спрямо Римската империя не било изра-

---

[1] Irenaeus, Adversus hereses, I, 24

зено някъде напълно определено. „Дайте Кесаревото — Кесарю, божието — богу“ — такъв отговор се дава в Евангелието.[1] В „Посланията“ се проповядва подчиняване на властите, тъй като „няма власт, която да не е от бога“. Авторът на едно от посланията моли вярващите да се молят за царя и за всички, които се намират на власт. Но както изглежда, не всички християни били така лоялни, като авторите на тия положения. „Апокалипсисът“ има ясно изразен антимирски характер и, както изглежда, не били едничкият опозиционен документ. Отрицателното становище към всичко, свързано с езическия култ, създавало известна отчужденост на християните, които не вземали участие в муниципалния живот, в живота на колегиите, в общите празници, не участвували във всевъзможните процесии и т. н.

Всичко това предизвикало отрицателно отнасяне към християнството от страна на господствуващите групи на римското население, отрицателно становище, което се засилвало и от това, че повечето общини принадлежали към долните слоеве на обществото, а самата християнска проповед установявала равенството на всички хора пред бога. На християните се приписвали убийства на пеленачета и причастяване с тяхната кръв. Разправяло се, че през време на молитвените им събрания в даден момент се гасели светилниците и това било сигнал за общ разврат. Пръскали се слухове, че отстъпничеството на християните от боговете и тайното им магесничество предизвиквали обществени бедствия (мор, суша и т. н.). Не ще съмнение между противниците на християните играели голяма роля техните конкуренти — жреците на разните култове, занаятчиите, които изработвали предметите на езическия култ, гадателите и пр. Сблъскванията между християните и противниците им неведнъж свършвали с убийство на най-упоритите и фанатични християни. Правителствената власт обикновено вземала страната на гонителите на християнството. По тоя начин възникнали гоненията срещу християните.

Християнството е представено от привържениците си като преследвана религия и по-късната християнска традиция преувеличила както броя на гоненията, тъй и количеството на загиналите в тях, но нямаме основание да се съмняваме, че гоненията се почнали още в ранния период на християнската история. Тацит разказва, че в 64 г. в желанието си да отвлече от себе си подозрението, че е подпалил Рим, Нерон „предал на мъчителна смърт ония, които тълпата наричала християни“[2]. По думите на същия историк, „огромно множество“ (multitudo ingens) християни били предадени на мъчителна смърт. Твърде е възможно Тацит, основавайки се на онова, което е знаел за съвременните нему християни, да е преувеличавал размерите на гоненията, но няма основания да се отрича самият факт на преследване на християните. Той се потвърждава от Светоний, който казва: „Наказани били със смърт християните, хора, които се придържали към новото зловредно суеверие“.[1]

---

[1] Evangelium secundum Marcum, 12, 17; Luc. 20, 25

[2] Tacit., Ann., XV, 44

Някакъв закон, насочен специално срещу християните, не бил създаден. Християните били съдени главно по обвинение в **безбожие** (тъй като отказвали да вземат участие в официалните култове, в оскърбление на величеството (тъй като християните не принасяли жертви пред статуята на императора), както и в ония тайни престъпления, които им приписвала мълвата. Преследването се почвало в повечето случаи от фанатичната тълпа, вдъхновявана, може би, от жреците. Понякога във връзка с някое обществено бедствие управителят на някоя провинция осъждал християните на смърт. В по-късната християнска традиция се разправя, че мъчениците за вярата отказвали да принасят жертва, отказвали да издадат имената на единоверците си и на въпроса на съдиите отговаряли открито: „Christianus sum“ (Аз съм християнин). Християните били подлагани на най-тежки наказания: хвърляни били на дивите зверове, изгаряни, убивани с камъни. Едно от тия гонения станало в Лугудун (Лион) в 177 г. през царуването на Марк Аврелий, когато по данните на Евсевий, загинали 48 християни.

Гоненията не отслабили християнските общини. Религиозният фанатизъм създавал дори „жажда за мъченичество“. Споменът за загиналите бил свето почитан в общините; останалите живи изповедници се ползували с голям авторитет. Сред известна част от християнството възникнала мисълта за примирение на църквата и държавата. Това намерило отражение в тъй наречената апологетика.

Периодите на гонения се редували с времето на сравнителна веротърпимост. Християнските общини не се преследвали, те не се отличавали от другите широко разпространени колегии на дребните хора (collegia tenuiorum), а и самото устройство на християнските общини имало доста много общи черти с колегиите.

Противниците на християнството

През последната четвърт на II в. се явяват литературни произведения, насочени против християнството. Към тях спада сатирата на Лукиан „За смъртта на Перегрин“. Против християнството пише Фронтон, възпитател на Марк Аврелий, както и Лукиановият съвременник Целс. В тия произведения се опровергавало християнското учение, доказвала се несъстоятелността на отделни положения на християнското вероучение. На християните се поставял във вина и демократическият характер на общините им. Целс например пише, че християните „искат и могат да привлекат само малолетните, хората от долен произход, необразованите, робите и дечурлигата“.[1] Проповедниците на християнството били „сарачи, обущари, тепавичари, най-груби мъжаги“.[2]

Християнските апологети

Християнските апологети доказват нелепостта на обвиненията, изтъквани против християните. Едновременно с това те подчертават, че християните спадат към най-лоялните римски поданици, възнасящи молитви за императора. Наред с това се доказвало, че християнството е висша религия. Използувайки аргументите на стоиците и такива книги като „Старините“ на Варон християните доказвали безполезността да се служи на идолите, нелепицата и несъстоятелността на разните религиозни легенди. Подобно на Филон Аликсандрийски апологетите се стремят да хвърлят мост между християнството и гръцката философия. Приликата на едни или други положения у гръцките философи с книгите на вехтия завет се обяснява с просто заимствуване. Апологетите твърдели, че гръцките мислители заели много работи от юдейските свещени книги. Те отбелязвали приликата и на някои обреди, като я обяснявали с хитрости на дявола. По тоя начин апологетите не само бранели, но и пропагандирали християнството. Тоя литературен жанр добивал сравнително широко разпространение. Един от първите апологети бил Аристид, който написал на гръцки език „Апология“, в която се обръщал към Антонин Пий. В средата на II в. пишел Юстин, наречен философ и мъченик. Освен апологетични творби Юстин написал редица трактати, насочени против еретиците. В края на II в. започнала литературната дейност на най-големия християнски апологет и писател Тертулиан, роден в римска Африка.

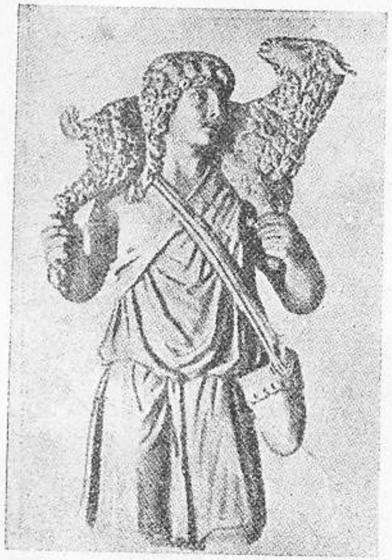

Фиг. 161. Добрият пастир. Статуя от Рим (III в. или по-рано).

---

[1] Suet, Nero, 16.

[1] Origenes, Contra Celsum, III, 44

[2] Orig., Contra Celsum, III, 55

Зараждане на християнското изкуство

Към II в. спада и зараждането на християнското изкуство. Принудени да крият местата на молитвените си събрания, християните не можели да изграждат храмове. Те се събирали в разни помещения. В Рим място на събранията им били катакомбите. Там християните погребвали умрелите, пак там се извършвало богослужението. За живописта и скулптурата на християните са характерни символичните изображения. Особено разпространено било изображението на добрия пастир, на рибата (риба се казва на гръцки ΙΧΘΥΣ — това са първите букви на петте гръцки думи: „Исус Христос, син божи, спасител“) и на лозата.

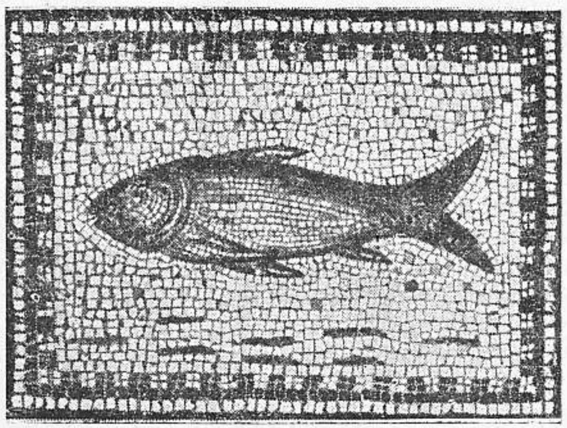

Фиг. 162. Риба. Християнски символ. Мозайка от III в.

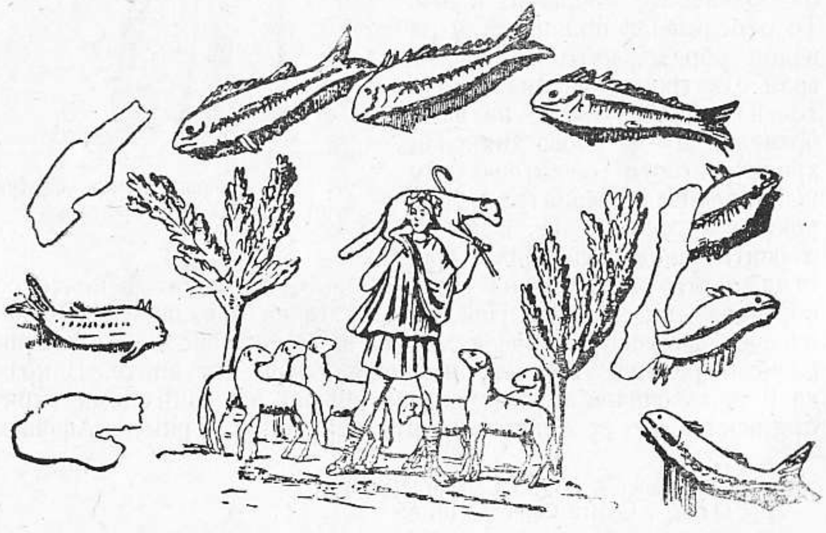

Фиг. 162. Добрият пастир и риби.

Разпространението на християнството

Към края на II в. християнството се разпространявало във всички области на Римската империя. Носители на новото учение, негови мисионери били отначало дребните занаятчии и търговци, които минавали от една провинция в друга; войниците, на които се случвало да бъдат в разни провинции. Голяма роля в разпространяването на християнството играели специалните пратеници, наричани в I век на християнството апостоли.

По онова време безбройно множество проповедници и пророци проповядвали и създавали разни религиозни системи. „Не само Палестина, но и целият Изток гъмжал от такива основатели на религии, между които се водела, може да се каже“, съвсем дарвиновска борба за идейно съществуване“.[1] И ето между тях имали успех само основателите на християнството, което в борбата на сектите помежду им и в борбата с езичеството постепенно „чрез естествен подбор все повече се усъвършенствувало като световна религия“.[2]

Християнството примирило западните и източните религиозни и философски възгледи. То се обявило против всички съществуващи дотогава религии, против общата на всичките обредност; то вербувало учениците си главно от долните слоеве на населението, обръщало се към всички народи без разлика; то твърдяло, че няма нито елини, нито юдеи, но „всички и във всичко са равни пред Христос.[3] И по тоя начин „християнството само става първата възможна световна религия“.[4]

Християннството заместило общото за всички религии жертвоприношение за омилостивяване на божеството с една принесена веднъж завинаги жертва, изкупваща всички грехове на човечеството. Организационното устройство на християнската църква, системата на епископата също отговаряла на условията на световната монархия. В по-горните слоеве на църковната йерархия почнало да се набелязва сближението с робовладелската държава, както и активната подкрепа на политиката на императорите.

---

[1] Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XV, стр. 610.

[2] Пак там.

[3] Epist. ad Coloss., 3, 4.

[4] Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XV, стр. 609.

ОТДЕЛ VII

КРИЗАТА ПРЕЗ III ВЕК

ГЛАВА XXXII

ДИНАСТИЯТА НА СЕВЕРИТЕ
(193 — 235 г.)

1. Гражданската война през 192 — 193 г.

Император Комод бил последен представител на династията на Антонините. Както в по-предишните преврати, ръководна роля в избора на нов император играели преторианците. За император бил провъзгласен сенаторът Публий Хелвий Пертинакс, човек от незнатен произход, но опитен пълководец и авторитетен между сенаторите. Пертинакс се стремял да се върне към политиката на Антонин Пий и на Марк Аврелий. Ползувайки се от подкрепата на сената, той набелязал ред мерки за възстановяване на финансите и за облекчаване на данъчното бреме, и взел мерки за заздравяване на дисциплината между войниците. Дейността на Пертинакс предизвикала недоволството на преторианците и той бил убит (192 г. от н. е.).

Разюзданите преторианци обявили своеобразно наддаване за императорския престол и направили император богатия сенатор Марк Дидий Юлиан, който обещал по 25 хиляди сестерции на всеки войник.

Царуването на Дидий Юлиан било кратковременно. Легионите, които се намирали в провинциите, не искали да отстъпят на преторианците привилегията да избират император.

Провинциалните армии провъзгласили почти едновременно трима императори: легионите, намиращи се в Британия, избрали Децим Клодий Албин, панонските легиони провъзгласили Луций Септимий Север, а източните войски нарекли император легата на Сирия, Гай Песцений Нигер.

Най-близо от всички до Рим бил Септимий Север, който заел града. Дидий Юлиан бил убит, виновниците за смъртта на Пертинакс били наказани. Подобно на императорите от предшествуващата династия Север дал тържествена клетва, че без сенатско постановление не ще наказва нито един сенатор. С Клодий Албин той сключил споразумение, осиновил го, дал му титлата Цезар и след това се упътил на Изток за борба с Песцений Нигер.

На следната 194 г. Песцений Нигер бил разбит и загинал. Градовете, които го подкрепяли, били жестоко наказани. Градът Антиохия бил сведен до положението на село в околията на града Лаодикея. Жестоко наказан бил Византиум, превзет след дълга обсада: магистратите и воините, които бранели града, били избити, градът загубил автономията си и жителите му били принудени да плащат данъци; цялата територия на Византиум била присъединена към Перинт. Север тръгнал в поход срещу партите, които подкрепяли съперника му. Той завоювал северна Месопотамия и в Низибис основал римска колония (196 г.), но трябвало да се върне на Запад, гдето против него се обявил Клодий Албин. Борбата завършила с пълната победа на Север (197 г.).

2. Септимий Север (193 — 211 г.)

Луций Септимий Север, който царувал от 193 до 211 г., бил роден в африканския град Великия Лептис. Провъзгласяването му за император било предшествувано от сполучлива военна кариера. Той бил доста образован, волеви човек, добър пълководец и администратор.

Становището към армията и военната реформа на Септимий Север

Септимий Север получил императорската власт от войниците и войниците продължавали да бъдат както негова, така и на приемниците му главна опора. Дион Касий му приписва следните предсмъртни думи, отправени към синовете му: „Бъдете дружни помежду си, обогатявайте войниците, за останалото не се грижете“.[1]

Септимий Север прокарал ред важни реформи, засягащи армията. Предишният състав на преторианската гвардия, която се разпореждала с императорската власт, бил разтурен още в 193 г. Новите преторианци били избрани измежду крайдунавските легиони. Докато по-рано в преторианската гвардия се зачислявали италийци или жители на провинции, като Испания и Галия, сега тя била комплектувана главно от бивши войници на крайдунавските и сирийските легиони. Близо до Рим бил разквартируван нов легион, съставен предимно от хора, произлизащи от крайдунавските и източните провинции.

Преторианците загубили много свои предимства. Преди Север средният офицерски състав на легионите се комплектувал почти изключително от италийци, тъй като за центуриони били назначавани почти изключително преторианци. От времето на Север положението на всички легиони се изравнило с преторианската гвардия. Всеки войник можел сега да се надява да авансира по служба, можел да стане центурион и дори конник. Благодарение на това от времето на Север процесът на провинциализацията и на варваризацията на армията се задълбочил.

---

[1] Cass. Dio, LXVI, 15, 2.

L SEPT SEVERUS AVG IMP VIII

Фиг. 163. Септимий Север. Изображение върху монета (увеличено).

Важна последица имало обстоятелството, че войниците добили правото да встъпват в законен брак. И преди Север редом с постоянните римски лагери се заселвали войнишките семейства, но сега това положение било легализирано. Войниците получили правото да живеят със семействата си, макар че лагерният режим не бил отменен. На някои погранични части били дадени земи, които на малки участъци се раздавали във владение на войниците. Поради това пограничните войски станали по-малко подвижни, войниците били по-привързани към лагерите си, отколкото преди; ветераните получили редица предимства, те били освободени от голям брой муниципални повинности. Това били, не ще съмнение, отстъпки към армията, от която Септимий Север получил властта си.

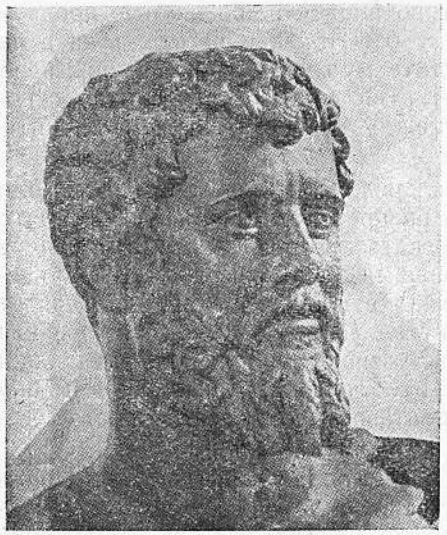

Фиг. 164. Септимий Север. Мраморен бюст от III в.

IVLIA AVGVSTA
DIVI FELICIT

Фиг. 165. Юлия Домна, жената на С. Север. Изображение върху монета.

Становище към сената и реформи на държавното управление

Въпреки дадената в началото на царуването си клетва, Септимий Север водел последователна антисенаторска политика. Преследвания на сенатори — отначало по подозрение за съчувствие към конкурентите му, а после по разни доноси — имало през време на цялото царуване на Септимий Север. Сенатът загубил онова значение, което добил във времето на Антонините. Едновременно с това се засилвала императорската бюрокрация. Ролята на върховен орган в държавата играел съветът на императора (Consilium principis). Решенията на съвета замествали в известни отношения сенатските постановления. В него заседавали най-видните юристи на онова време, които изиграли голяма роля в разработването на римското право. Във времето на Септимий Север (от 205 г.) почват да се назначават по двама префекти на преторията, при което единият гледал само гражданските дела (тая длъжност била заемана от Папиниан, един от най-добрите римски юристи от императорското време). Намалено било значението на сенаторските длъжности и в провинциите. Септимий Север предпочитал да назначава конници главно измежду отличили се по служба военни.

Ерарият — хазната, която се намирала във ведомството на сената, станала във времето на Септимий Север римска градска каса. Фискът добил общодържавно значение, при което било отделено специално ведомство за управляване личното имущество на императора (res privata или ratio privata), начело с особен прокуратор.

Honestiores и humiliores

Във времето на Септимий Север били извършени някои промени и в системата на углавните наказания. Съсловните разграничения никога не преставали да съществуват в римското общество; юристите делели хората на две основни категории — хора свободни и несвободни. При определяне на разните правни норми, засягащи свободното население, юристите различавали римски граждани и лица, непритежаващи правата на пълно римско гражданство. Във времето на Септимий Север при установяване на наказанията се различават honestiores — почетни и humiliores — дребни хора. Към първата категория спадали сенаторите, конниците, представителите на висшите офицерски чинове и декурионите. Всички останали спадали към последната категория. Хората с долно социално положение могли да бъдат предадени на мъчителна смърт; вместо заточение за тях се полагало превръщане в роби. Колкото за привилегированите лица, те били освободени от изтезания и имали правото да апелират направо към императора.

Разграничаването на свободното население на honestiores и humiliores се наблюдава и в по-късните периоди и е особено характерно за късната Империя.

След разточителното царуване на Комод римските финанси се намирали в незадоволително състояние. Освен това вътрешните и външни начинания на Север изисквали значителни средства. Затова данъците били събирани с по-голяма строгост, отколкото преди. При събирането на данъците отговорността се възлагала главно върху висшите представители на градското самоуправление — decemprimi. Във връзка с това се намирала реформата, прокарана от Септимий Север в Египет. На всички митрополии на номите, намиращи се в положението на села, се давали права на градове и в тях се въвеждало самоуправление, както изглежда, за да бъдат включени в общата данъчна система.

Стопанското положение на Империята

Във връзка със снабдяването на столицата, на войската и на бюрокрацията били увеличени и разните натурални повинности. Лошото състояние на финансите водело към влошаване на монетата; количеството на среброто в сребърния денарий било намалено почти наполовина. Това се отразило върху размяната и от един малоазиатски надпис[1] узнаваме, че в един от градовете след появата на новата монета се развила спекула и се покачили цените на продуктите. Това свидетелствува за наближаващата общоимперска финансова криза. Обаче отделни провинции във времето на Септимий Север продължавали още да се развиват. Към тоя период специално се отнася грамадно количество надписи, свидетелствуващи за разцвета ва африканските градове. В същото време и в Африка, и в други провинции били назначени градски куратори (curatores rerum publicarum), което говори за засилването на императорския контрол над градските финанси. В провинциите почнали да се срещат по-често и тъй наречените frumentarii — полицаи, които следели за настроението на военното и гражданско население. Вътрешният ред на много места бил нарушен. В самата Италия се явили разбойнически банди. Дълго време оставал неуловим например разбойникът Була.

Вътрешната политика на Септимий Север е нов етап в историята на заздравяването на императорската власт. Облягайки се главно върху армията, на която той давал всевъзможни привилегии, Север прокарвал антисенаторска политика и се стремял да постави в служба на фиска представителите на муниципалната аристокрация в провинциите.

Външната политика на Септимий Север

Във външната си политика Септимий Север се опитвал да следва примера на Траян. Борбата с Клодий Албин накарала Север да спре войната с Партия[2]; използувайки заминаването

на Север, партският цар Вологаз IV под натиска на васалите си, недоволни от римските завоевания, опустошил Месопотамия, нападнал Армения и Сирия и обсадил Низибис. След като свършил с Арбин, Север предприел срещу Партия втори поход, който траял от 197 до 199 г. Низибис бил освободен и двете партски столици, Селевкия и Ктесифон, били превзети. При лична среща между Септимий Север и Вологаз бил сключен мир, по който римляните получили и Месопотамия. Тая област станала римска провинция, управлявана от наместник от конническото съсловие.

В Западна Европа Север взел мерки за заздравяване на рейнската и крайдунавската граница, а в 208 г. организирал поход срещу Британия, като искал да покори северната част на острова, населена с племена, които често нападали римската провинция. След тежка борба той сполучил да разбие британските племена и да възстанови Адриановия вал. Но да завърши борбата Север не можал: в 211 г. той умрял в Британия.

3. Приемниците на Септимий Север

Царуването на Каракала

Септимий Север оставил Империята на двамата си сина: Марк Аврелий Антонин, наречен Каракала, и Публий Септимий Гета; те и двамата се смятали за съцаруващи, но управлявал по-големият брат Каракала. Първият акт на царуването му било примирението му с британските племена при възстановяване на предишната граница. Двамата братя се върнали в Рим, но наскоро след връщането си от Британия в Рим Гета бил убит от Каракала, който сполучил да накара войските да одобрят това негово действие. Каракала царувал от 211 до 217 г.

Жесток и отмъстителен, подозрителен и малодушен, едновременно с това изпълнен с вяра във величието на своята власт, Каракала още от първите дни почнал да преследва сенаторите. Между другите жертви на неговата жестокост бил и юристът Папиниан, който отказал да признае за справедливо убийството на Гета.

Във времето на Каракала се засилил натискът и върху горните класи на муниципалното население. Едновременно с това Каракала се мъчел да спечели популярност сред войниците. В Рим той завършил постройката на започнатата от баща му баня (терми), която по размери надминавала всички предишни и свидетелствувала за високото развитие на архитектурата и на строителната техника. Както и във времето на Септимий Север, продължавала да се усеща липсата на пари. Освен увеличаването на някои даждия. Каракала също вървял по пътя на влошаването на монетата.

---

[1] Dittenberger, Orientis Graeci inscriptiones selectae, 515.

[2] Вж. по-горе, стр. 525.

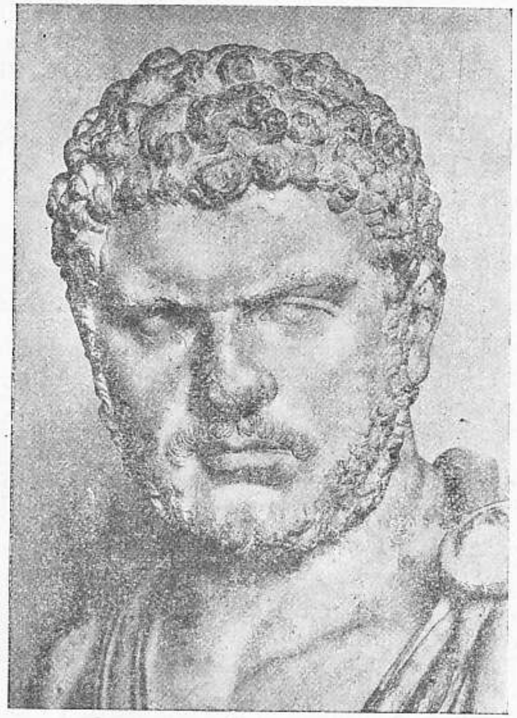

Фиг. 166. Марк Аврелий Антонин (Каракала). Мраморен бюст от III в.

Constitutio Antoniniana

В 212 г. Каракала издал едикт, наречен Constitutio Antoniniana. Съгласно тоя едикт правото на римско гражданство се разпростирало почти върху цялото свободно население. С тоя законодателен акт се приключвал оня процес на асимилацията на цялото свободно население, който започнал още във времето на Републиката. Трябва обаче да се отбележи, че в III в. правата на римско гражданство значително загубило предишното си значение. С това се обяснява, че на едикта от 212 г. не се придавало особено значение в античната историография.

Дион Касий, който съобщава за тоя едикт, споменава за него пътьом и смята, че Каракала го прокарал с фискални цели. Сравнително неотдавна, в 1912 г. бе намерен откъслек от папирус, съдържащ, както изглежда, значителна част от гръцкия превод на едикта на Каракала. Мотивирайки даването на права на гражданство на цялото свободно население, императорът обяснява тая милост с това, че по-голям брой хора трябвало да възнасят молитви към боговете. В тая характеристика на закона звучи, не ще съмнение, религиозно-политическата тенденция, която добила особено значение във времето на Северите.

Едиктът на Каракала изтъквал, че не всички слоеве на свободното население получавали римско гражданство: гражданство не било дадено на тъй наречените дедитиции (dediticii).

Изследователите дават различни обяснения на термина „дедитиции“. Така се наричали отначало неприятелите, които се предавали на милостта на победителя. В епохата на Империята това название се разпростряло върху някои категории освободени роби, които получавали ограничено освобождаване. Възможно е в тоя смисъл да е употребено това понятие и в едикта на Каракала. Обаче някои изследователи предполагат, че дедицициии се смятали жителите на провинциите, които плащали данък на глава; предполага се, че към тях спадала масата на египетското население. Но повечето изследователи изказват мнението, че едиктът разпростира правата на гражданство върху почти цялото свободно население на Римската империя.

Едиктът на Каракала преследвал, не ще съмнение, фискални цели; без да освобождава населението от предишните данъци, той разпростирал върху него единната фискална система, установена в Римската империя.

Външната политика на Каракала

Каракала бил принуден да се сблъска с врагове на Империята както на север, така и на изток. В 213 г. той водил война с германските племена — хати и аламани; той нахлул в неприятелската страна, но можал да сключи мир само с помощта на подкуп. Край Дунав Каракала водил борба с карпите и язигите.

Партската проблема не била разрешена от завоеванията на Септимий Север. Времето изглеждало благоприятно за поход, тъй като в Партия се водела вътрешна борба, и Каракала, подражаващ на Александър Македонски, мечтаел да покори целия Изток. В 215 г. той нахлул навътре в Месопотамия, но Вологаз V се подчинил на римските искания и войната била свършена.

След това Каракала отишъл в Александрия, гдето по негова заповед било извършено масово избиване на населението; източниците сочат, че това било отмъщение за подигравките на александрийците над императора, но най-вероятното е, извънредните мерки на Каракала да са били предизвикани от съпротивата на александрийците срещу замисления от него принудителен набор за войските.

В 216 г. Каракала тръгнал в нов поход срещу партите. Но през пролетта на 217 г. срещу него бил съставен заговор и той бил убит.

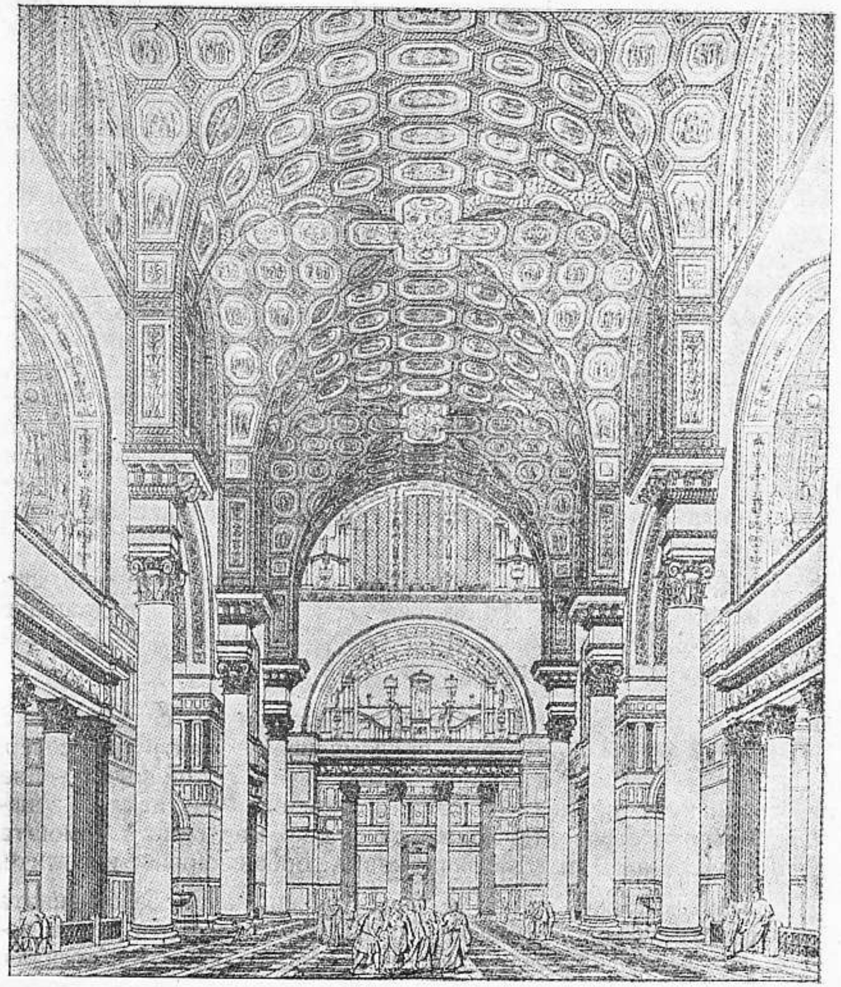

Фиг. 167. Термите на Каракала. Реконструкция.

Макрин и Елагабал

Войниците провъзгласили за император префекта на преторията Марк Аврелий Макрин, човек от долен произход, стигнал до конническо звание. Той бил първият конник, който стигнал до императорска власт.

Обаче въпреки недоволството от Каракала, северите продължавали да се ползуват с популярност между войниците. А Макрин нямал авторитет и опитът му да намали заплатите предизвикал недоволството на войниците, поради което за император бил провъзгласен четиринадесетгодишния Варий Авит Басиан, роднина на жената на Септимий Север (внук на сестра ѝ). Макрин бил свален и убит (218 г.).

Басиан бил жрец на бога на Слънцето и затова получил прякора Елагабал. Той се опитал да въведе в Рим култа на Слънцето. Елагабал водел разюздан живот и прекарвал времето си главно в оргии. Така продължавало около четири години. В края на краищата, възмутени от поведението на младия император, преторианците убили омразния на всички Елагабал (222 г.).

Царуването на Александър Север. Вътрешната политика

Императорската власт преминала към Елагабаловия братовчед, който царувал под името Александър Север (222—235 г.) Александър Север почнал да царува, когато нямал още и 14 години. Голямо влияние върху управлението оказвала баба му Юлия Меса и майка му Мамея. Царуването на Александър Север е един вид реакция срещу ония принципи на военната монархия, които били установени от Септимий Север. Както в дните на Антонините, отново било установено съгласие между императора и сената.

В известни кръгове на сенаторското съсловие възникнала дори надеждата, че е възможен такъв политически строй, при който императорът царува в съгласие със сената, сенатът свободно се ползува от привилегиите си, а сенаторите като висше съсловие в държавата влияят върху хода на политическите събития. Стремежът да се съгласува монархическата власт с привилегиите на висшето съсловие намерил отражение в трудовете на съвременника на Александър Север, историка Дион Касий. Най-ясно са изразени политическите възгледи на Дион Касий в глава 53 от неговата „История“ в речта на Меценат към император Август.

В съвета на императора, който във времето на Александър Север вземал участие във всички държавни работи, играели голяма роля сенаторите. Преторианският префект бил издигнат в сенаторски ранг и председателствувал в сената като представител на императора. Значителни последици имало обстоятелството, че колегиите на занаятчиите, които работели за всекидневните нужди на град Рим, били поставени под контрола и в служба на държавата. Взети били мерки за намаляване на данъците, за засилване на дисциплината в армията и за намаляване на разходите за издръжка на армията, което значително намалило авторитета на Александър във войските.

Но Александър и фактическите му съуправители не сполучили да внесат съществени промени в системата на управление, установена от Септимий Север. Той не сполучил да обуздае и армията. В 228 г. пред очите на императора бил убит от разбунтували се войници префектът на преторията, видният юрист Улпиан.

Александър бил принуден да води война на Изток. В Партия бил извършен преврат, след който дошла на власт новата персийска династия на Сасанидите. Основателят на тая династия Ардашир нахлул в 230 г. в Месопотамия, а негови отреди проникнали в Сирия и Мала Азия. В 231 г. Александър тръгнал в поход: В 232 г. персийците били изгонени от римските владения, но войната струвала големиредства.

Наскоро след завършването на войнатана Изток Александър трябвало да отиде на рейнската граница за борба с германците. Военните действия (234— 235 г.) се водели с променлив упех. През време на тая война авторитетът на императора бил окончателно подровен. Един от пълководците, Гай Юлий Вер Максимин, застанал начело на заговора. В 235 г. Александър и майка му били убити, а Максимин бил провъзгласен за император.

ГЛАВА XXXIII

КЛАСИЧЕСКИЯТ ПЕРИОД В ИСТОРИЯТА НА РИМСКОТО ПРАВО

Във времето на Северите се приключва тъй нареченият класически период в историята на развитието на римското право. В епохата на Империята, както и във времето на Републиката, юриспруденцията се смята за една от почетните дисциплини.

В държавния живот юристите играели, не ще съмнение, голяма роля. Във времето на Август някои юристи получили вече правото на отговори (ius respondendi); това значело, че мнението на юрист, притежаващ такова право, по тоя или оня юридически въпрос било задължително за съдията. Юристите продължавали да се занимават с преподаване на правото, но повече отколкото в предишния период, отделяли внимание на литературната си дейност. Те пишели трудове за цивилното и преторско право, трактати по отделни юридически въпроси, коментарии към новите източници на правото, трудове, които били опит да се слее в едно преторското и цивилното право, учебници по основните въпроси на правото (institutiones), обобщаващи и систематизиращи римското гражданско право в пълния му обем.

Източници на правото в императорската епоха

Промяната на политическите условия на Римската империя се придружавала и от промяна в източниците на римското право.

Още от времето на Август сенатските постановления (senatus consulta) добивали законодателна сила; голямо значение имали постановленията на императора, наричани конституции (constitutiones); правилата, създавани от конституциите, се отнасяли до цивилното право.

Най-видните юристи от времето на ранната Империя

Най-виден юрист във времето на Август бил Марк Антистий Лабеон, новатор в областта на правото и републиканец по убеждения. Привърженик на новия политически режим бил юристът Капитон. Последователите на Лабеон и на Капитон съставили две школи или секти, които получили име по най-близките им ученици. Привържениците на Лабеон се наричали прокулеанци (по името на Прокул, ученик на Лабеон, а привържениците на Капитон — сабинианци (по името на Сабин, ученик на Капитон). В какво се състояли разногласията между тия школи днес не е напълно ясно. Както изглежда, те засягали главно принципите на изследването и разрешаването на тия или ония случаи, в частност, ролята на формата и на съдържанието при конструкцията на юридическите понятия. Голям авторитет имал съвременикът на Адриан, юристът Салвий Юлиан, който бил редакторът на Вечния едикт.

Във времето на Антонините и между юристите добиват голямо значение лица, произхождащи от римските провинции. От провинциалния юрист Гай, който както изглежда преподавал в Сирия, са стигналите до нас „Институции" — учебник по римско право, отличаващ се със систематичност и яснота на изложението. В Сирия бил роден прочутият юрист от времето на Септимий Север, Емилий Папиниан, който заемал длъжността префект на претория, и бил наказан със смърт от Каракала. Творбите на Папиниан се отличавали с точност, почивали върху ясна и отчетлива систематизация на понятията. По-млади съвременници на Папиниан били Павел и Улпиан (също сириец по произход), които също били преториански префекти. Творбите на Улпиан засягали разнообразни юридически въпроси. В много отношения те имали компилативен характер, но упражнили голямо влияние върху по-късните юридически произведения; значителна част от откъслеците в съставените във времето на Юстиниан „Дигести" принадлежи на Улпиан.

Систематизацията на понятията

Основните понятия на римското право, както и методите на юридическото изследване, били създадени в предшествуващата епоха. В класическия период на историята на римското право става систематизацията или дори „кристализацията" на понятията. Юристите съчетават логичната последователност на принципите с действителните изисквания на живота. Влиянието на философията върху правото се проявило и в задълбоченото тълкуване на принципа на равенството (aequitas), легнал в основата на различните отношения между хората, както и на добросъвестността (bona fides) — един от главните принципи на облигационното право. Философията повлияла и върху методите на юридическите изследвания, върху разграничаването по категориите на същността и формата, върху разработката на основните юридически понятия

Ius civile u ius gentium

Разграничението между гражданското (цивилното) право (ius civile) и общонародното право (ius gentium) остава и в класическия период. Общонародното право се сближава понякога с естественото право (ius naturale), а понякога му се противопоставя. Например всички хора по природа се смятат за равни; по тоя начин робството противоречи на естественото право, но се смята за институт на общонародното право.

Учението на юристите за правоспособността на отделните лица

Правото се освобождавало постепенно от ония отживелици на първобитно-комуналния строй, които били запазени в продължение на дълго време. В учението на юристите за правоспособността на хората се заличават границите между разните групи на свободното население. Едиктът на Каракала бил в известно отношение завършек на тоя процес.[1]

Робът не бил признаван за личност в юридическия смисъл на тая дума. Но особеният възглед върху роба намерил израз и в горепоменатото разбиране на робството като явление, противоречещо на естественото право, и в законодателството на императорите, което до известна степен закриляло роба от произвола на господаря. Понятието за бащинска власт (patria potestas) останало, но бащата на семейството (pater familias) загубил правото да наказва със смърт и да продава децата си. Без да дадат на подвластните членове на семейството правото на пълна собственост, юристите създали понятието peculium castrense (лагерите пекулий). Отначало то обхващало цялото имущество, добито от сина на военна служба или във връзка с военната служба (заплатата, плячката, подаръците и т. п.). Синът се разпореждал с него по свое усмотрение; само в случай на неговата смърт без завещание имущесрвото преминавало към бащата на семейството. Юристите дали на понятието лагерен пекулий по широко тълкуване — към него било отнесено цялото придобито от сина имущество.

---

[1] Вж. по-горе, стр. 530—531.

Основните промени в нормите на гражданското право

От отделните понятия, свързани с имуществените отношения, голямо значение имало понятието на целокупността (universitas) на някои видове имущество, независимо от съставящите го части. В това време за пръв път наследството почнало да се разглежда като идеално цяло, независимо от влизащите в него вещи, права и задължения, а по-късно това било пренесено и върху зестрата и пекулия.

За облигационното право е характерен стремежът да се освободи от стария формализъм. Така например стипулационното задължение можело да се формулира в каквито и да било изрази, дори и не на латински език. За тая епоха е характерна появата на тъй наречените безименни договори (contractus innominati). Същността им се състояла в това, че ако между двама души се постигне неформално споразумение и ако единият от тях изпълни задължението си, за другия също става юридически задължително да изпълни обещанието си. Например, някой обещае да посочи на господаря, где се крие избягалият му роб, а господарят от своя страна се задължи да даде възнаграждение за това. Ако първият наистина изпълни обещанието си, той има всичките основания да изиска обещаната сума. Класическите юристи свеждали всички случаи на подобни отношения към четири формули: do ut des; do ut facias; facio ut des; facio ut facias (давам, за да дадеш; давам, за да направиш; правя, за да дадеш; правя, за да направиш). В наследственото право добил юридическа сила фидейкомисът (fideicomissus). Той бил завещателно разпореждане, лишено от всякакви формалности; завещателят разчитал на съвестта на наследниците си. Подобни разпореждания засягали такива лица, които по римското право нямали възможност да наследяват умрелия (перегрини, роби. ергените по законите на Август и т. н.) Поради своята аформалност фидейкомисът добил широко разпространение и се приближил към наследственото завещание (тестамента).

Основните понятия на римското право са били известни вече в предшествуващия период, във времето на господството на преторския едикт, но в класическия период това право станало система, която в продължение на векове изглеждала не надминат образец.

ГЛАВА XXXIV

ГОСПОДСТВОТО НА ВОЙНИШКИТЕ ИМПЕРАТОРИ

Царуването на Максимин

Гай Юлий Вер Максимин (235—238 г.), Тракиецът, бил първият император, който започнал военната си кариера като прост войник.

Максимин бил син на тракийски селянин. На младини, по думите на биографа му, той бил овчар, след това постъпил войник и сполучил да се отличи поради необикновената си сила и да стигне до високи чинове. Той застанал начело на заговора срещу Александър Север, след чието убийство станал император.

Царуването си Максимин ознаменувал преди всичко с това, че потушил опозицията против себе си във войските. След това започнал настъпление срещу германците, а сетне срещу даките и сарматите. Максимин бил войнишки император и се стремял преди всичко да спечели популярност между войниците. От това се определяла вътрешната му политика През време на царуването си той нито веднъж не ходил в Рим и съвсем не се стремял да бъде утвърдена властта му от сената; много негови мероприятия били насочени явно против сенаторското съсловие. Източниците твърдят, че Максимин не търпял около себе си нито един знатен човек.[1]

Фискалната политика на Максимин, който отнемал парите на градовете, конфискувал съкровищниците на храмовете и т. н., предизвикала всеобщо недоволство.

Фиг. 168. Максимин. Изображение върху златна монета.

Освен това селското население било извънредно недоволно от насилията на войниците и на местната администрация.[2] Общата насока на вътрешната политика на Максимин, характеризирана със стремежа да задоволява исканията на войниците, водела към разрив със сената и засилвала фискалния гнет, резултат от което било недоволството на всички слоеве на гражданското население.

Въстанието на гордианите

В Африка това недоволство взело формата на открито въстание, в което участвували местните земевладелци, подкрепяни от селяните и дори от робите. За император бил провъзгласен престарелият, 80-годишен управител на провинцията, Марк Антоний Гордиан Семпрониан. Между въстаналите нямало единодушие, те нямали ясна програма и организирана армия, и пълководецът на Максимин, нумидийският легат Капелиан, без особена мъка потушил въстанието. Синът на Гордиан (Гордиан II) бил убит, а той самият се самоубил. Когато узнал за провъзгласяването на Гордиан и на сина му за императори, римският сенат обявил свалянето на Максимин и утвърдяването на Гордианите на власт; а когато дошло известието за тяхната смърт, били избрани дама нови сенаторски императори (Марк Клавдий Пупиен и Децим Целий Балбин). Наскоро след това по искане на войските и на плебса бил избран за император четиринадесетгодишният внук на Гордиан I, наречен

Фиг. 169. Гордиан III. Изображение върху лицевата страна на една монета.

---

[1] Herod., VII, 3; Script. hist. Aug., Maxim., 9.

[2] Вж. Ditt., Syll.^{3} 888 — надпис, съдържащ оплакването на жителите на с. Скаптопара, което по-рано се ползувало с привилегии, но въпреки тях, войниците искали продоволствие и водачи. Привилегиите били нарушавани и от местната администрация. Нека отбележим, че това ставало в Тракия, в отечеството на самия Максимин.

Гордиан III. Уведомен за станалото в Рим, Максимин потеглил с войските си срещу Рим, но през време на несполучливата обсада на града Аквилея бил убит от войниците си.

Гордиан III и Филип Арабинът

Наскоро след това Пупиен и Балбин също били убити и Гордиан III останал едноличен император. Той тръгнал в поход срещу персите, които нападнали Месопотамия. Из пътя римските войски край Дунав отхвърлили от границата нахлулите в Империята варвари. Младият император не можал да завърши войната с персите: той бил убит. За император бил провъзгласен префектът на претория Марк Юлий Филип (242—249 г.), наречен поради произхода си Арабинът. Филип сключил с персийците мир, по който римляните запазили Малка Армения и Месопотамия, и се върнал в Рим, гдето бил признат от сената. Външнополитическото положение на Империята било твърде тежко: почти по цялата северна граница настъпвали варварите. Между това войските били недисциплинирани, всяка армия била готова да изтъкне свой кандидат за императорския трон. Филип сполучил да победи неколцина претенденти за императорската власт, но в битката с Деций, провъзгласен за император от войските в Мизия, той бил убит.

Деций и Валериан

Гай Месий Траян Деций бил от ония императори, които се стремели да възстановят старата римска доблест. С това вероятно се обяснява и първото общо за цялата Империя преследване на християните, в което загинали голям брой привърженици на новата религия (250 г.). Във времето на Деций готите нахлули в Тракия и Македония. В поход срещу тях потеглил сам императорът, но в 251 г. той бил убит в битката при Абрит, в долна Мизия.

След смъртта на Деций се сменили неколцина императори. По-продължително от другите сполучили да задържат властта Публий Лициний Валериан (253—260 г.) и синът му Галиен (253—268 г.), когото той направил свой сърегент. Валериан произлизал от сенаторската аристокрация и вземал участие в управлението на държавата още във времето на Деций. Той бил поклонник на староримските принципи, в негово време в 257 г. било обявено ново гонение срещу християните, в което загинал в Африка един от най-големите християнски дейци на онова време, картагенският епископ Киприан.

Положението на Империята във времето на Валериан било още по-напрегнато, отколкото по-рано. Рейн бил преминат от германските племена франки и аламани; готите преминали Дунав и стигнали до границите на Ахайа; африканските провинции били нападнати от мавритански племена; на Изток настъпвали персийците. Валериан изпратил сина си Галиен в Галия за защита на рейнските граници, а сам потеглил на Изток за борба с персийците.

Във времето на Валериан започнало ново настъпление на персийците: те заели Армения, нахлули в пределите на Римската империя и заграбили Антиохия. Валериан си върнал Антиохия, но в сблъскването с персийците, които обсаждали Едеса, бил заловен в плен (260 г.) и умрял като пленник.

Династията на Сасанидите в Персия

Превратът, който станал в Партия в 226 г., имал голямо значение не само за вътрешното положение на тая грамадна източна държава, но и за международните отношения на онова време. Партският цар Артабан V бил свален от своя васал персийския цар Артаксеркс, който произлизал от династията на Сасанидите, Артаксеркс или Ардашир, взел титлата цар на царете и подчинил на властта си всички области на Иран, влизащи в състава на партското царство.

Възцаряването на Сасанидите било ознаменувано с пълна реорганизация на цялата структура на централния и местния апарат на иранската държава; новите царе се стремели да се върнат към ония обичаи и порядки, които съществували във времето на Ахеменидите и били забравени в епохата на Аршакидите. Прокарани били много реформи, които създали по-голяма централизация на държавната власт. В епохата на късните Аршакиди владетелните князе и управителите на сатрапиите се ползували с голяма самостоятелност и често пъти въставали против централната власт. Васалните князе (шаховете) запазили властта си и при новата династия, но сега били много повече подчинени на великия шах. Наред с войските, давани от васалите, добили голямо значение наемните войници и тежката кавалерия, съставена от аристокрация, подчинена непосредствено на царя. Едновременно с политическата централизация била прокарана и религиозна реформа. Измежду всички религиозни течения, разпространени в Иран, било дадено предпочитане на религията на Зороастра, която оттогава станала държавна религия.

Преминаването на властта към Сасанидите било свързано с подновяване на агресията на Иран на Запад. Ардашир мечтаел да възстанови границите на царството на Ахеменидите. След смъртта на Ардашир неговият син Шапур I продължавал външната политика на баща си.

Римската империя във времето на Галиен

След като Валериан бил заловен в плен от персийците, неговият син Публий Лициний Егнаций Галиен се смятал за едноличен управител на Империята. Галиен бил човек образован, енергичен, стремял се да защити държавата от външна опасност и да възстанови вътрешната ѝ мощ. За свой образец той смятал Август, чиято политика искал да следва. Но Галиен бил безсилен да заздрави дисциплината във войските. Мъчно било да възпира напора на варварите на Запад и на персите на Изток. Галиен сполучил да спечели победа над аламаните и да спре движението им към Италия, но положението на Империята било дотолкова тежко, че всички негови начинания се оказвали малко ефикасни. В отделните области разположените там армии провъзгласявали водачите си за императори. В историята тия местни войнишки императори са познати под името „тридесет тирани“.

Докато на Запад в пределите на Империята нахлули разни варварски племена, управителят на Палмира Оденат, спрял настъплението на персите. Той ги отблъснал отвъд Евфрат, отвоювал от Шапур Месопотамия и смачкал съпротивата на местните узурпатори. Оденат оставал лоялен към Галиен и получил от него титлата dux Orientis (вожд на Изтока), а след това титлата император и командуването на римската армия, разположена на Изток. Той сечел своя монета и като върховен управител на Палмира дори сам се наричал цар на царете.

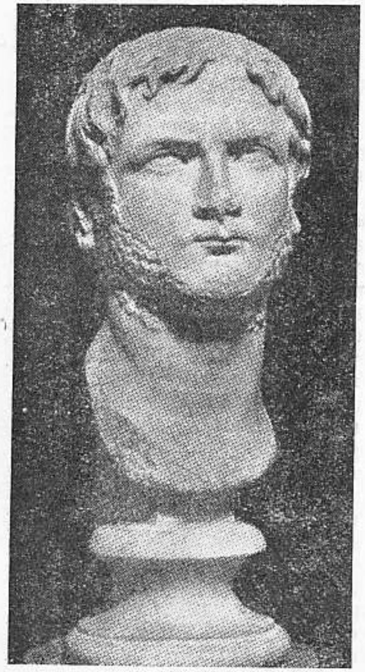

Фиг. 170. Галиен. Бюст от музея при Термите в Рим.

След смъртта на Оденат вместо малолетния му син управлявала жена му Зиновия, която се отличавала с голяма енергия. Тя завзела Египет и голяма част от римските владения на Изток. По тоя начин тия области били отделени от Рим.

В същото време властта в Галия била заграбена от Марк Касианий Латиний Постум, който се нарекъл възстановител на Галия. (restitutor Galliarum). Към него се присъединили Испания и Британия, той претендирал и за Италия. С Галиен той се сражавал несполучливо, но запазил властта си и около десет години управлявал Галия.

Галиен бил принуден да води войни както с узурпаторите, така и с настъпващите варвари. Докато на Запад настъпвали германските племена франки и аламани, на североизток готите и разни крайпонтийски народи, чиито кораби преминавали Черно море, вършели морски набеги. Готите предприемали опустошителни нападения над градовете, разположени по европейското и малоазиатското крайбрежие: в 263 г. те разорили Ефес, а в 267 г. завзели Атина и разграбили други извънредно важни гръцки градове (Коринт, Спарта). Атинският историк Дексип нанесъл поражение на един от варварските отреди. По-късно пристигнал лично Галиен и разбил враговете си в Тракия. Появата на нов узурпатор го принудила да се върне в Италия. В 268 г. той бил убит от съзаклятници, а за император бил провъзгласен Марк Аврелий Клавдий.

Наскоро след смъртта на Галиен бил убит от войници Постум, но и след неговата смърт галските провинции не се съединили отново с Империята. Провъзгласените след Постум управители запазвали своята самостоятелност, но положението им било нетрайно: войниците открито изразявали недоволството си, в страната се почнало движение на селяните и на робите.

Начало на възстановяването на Империята. Клавдий и Аврелиан

От времето на Клавдий започнал период на царуване на императори-илирийци. Той и неговият приемник Аврелиан сполучили наново да съберат и съединят Империята. Клавдий принудил Испания и част от Галия да се подчинят. В битката при Наисус в Мизия — днешен Ниш, той сполучил да разбие готите, тяхното преселване било спряно, а заловените в плен готи били разселени по обезлюделите римски провинции като колони. Победата над готите дала на императора основание да вземе титлата Готски (Gothicus).

В империята от няколко години върлувала вече чума, от която и умрял Клавдий. Той бил наследен от брат си, който не можал да запази властта. Император станал видният пълководец, също илириец по произход, Луций Домиций Аврелиан (270 — 275 г.). Продължавайки политиката на своя предшественик, Аврелиан окончателно изгонил готите от Панония и отблъснал настъплението на аламаните, които нахлули в Италия.

Варварските нахлувания били голяма опасност не само за провинциите. но и за Италия. За да осигури столицата на Империята, Аврелиан наредил да се огради Рим със здрави стени.

След като била постигната известна безопасност на Запад, Аврелиан обърнал внимание върху възстановяването на единството на Империята. Управителката на Палмира, Зиновия, влязла в съюз с персийците. Аврелиан изтласкал войските ѝ от Мала Азия. След това той предприел поход срещу Палмира. Зиновия била заловена в плен, а в Палмира бил оставен римски гарнизон. Но щом Аврелиан напуснал града, жителите му въстанали. Тогава императорът се върнал, превзел града и го разрушил (272 г.).

В Египет властта била заграбена от привърженици на Зиновия, начело на които бил богатият търговец Фирм. Тая извънредно важна римска провинция била присъединена към Империята едва след като Аврелиан разгромил привържениците на Зиновия и на Фирм. След връщането си на Запад той покорил галските области. Галският узурпатор Тетрик, който се опасявал от метежните войници, въстаналите селяни и роби, преминал на страната на Аврелиан. По тоя начин Аврелиан привършил възстановяването на единството на Империята, започнато от Клавдий. В знак на успехите си той се нарекъл „възстановител на света“ (restitutor orbis).

Аврелиан прокарал ред реформи, като се стремял да възстанови вътрешната мощ на Римската държава. Влошаването на монетите стигнало във времето на неговите предшественици до крайни предели. Аврелиан издал редица разпореждания, които трябвало да подобрят монетното дело. През годините на разрухата снабдяването на Рим с продоволствие станало нередовно; това предизвиквало градски вълнения. Аврелиан установил всекидневно (вместо месечно) раздаване на печен хляб (по 2 римски фунта) вместо раздаване на жито, освен това добавил раздаване на дървено масло и сол. Всички тия начинания могли да бъдат резултатни само при редовната доставка на продуктите в Рим. Това задължение било възложено върху колегиите на корабовладелците; други колегии, свързани със снабдяването на римското население, били също така призовани да изпълняват разпорежданията на правителството. По тоя начин във времето на Аврелиан била направена по-нататъшна стъпка към закрепостяването на колегиите, началото на което сложил Александър Север.[1]

Сенатът не бил доволен от Аврелиан. Някои от сенаторите, замесени в заговор срещу него, били строго наказани. Пак във времето на Аврелиан в Рим избухнало въстание на монетариите, — робите и занаятчиите, които работели в монетния двор. Въстаналите намерили широка подкрепа от страна на долните слоеве на населението. При потушаването на въстанието били убити 7 хиляди войници[2].

Републиканските форми, запазени още от времето на Антонините, загубили сега всяко значение. Аврелиан пръв от римските императори се нарекъл господар и бог (dominus et deus). В Рим на Марсово поле бил издигнат храм на непобедимото Слънце (Sol invictus) — висшето божество, върховен покровител на Империята. Едновременно с това в Рим се възстановявали старите светини. Това било нов опит да се намери една единна религия за световната Империя, да се затвърди разклатената императорска власт, като ѝ се даде религиозно обосноваване.

В 275 г. Аврелиан предприел нов поход на Изток, но в самото му начало бил убит от съзаклятници. Тоя път армията предоставила назначаването на император на сената, който избрал престарелия сенатор, консулара Марк Клавдий Тацит (275—276 г.), но той не сполучил да запази авторитета си между войниците и в скоро време загинал.

Марк Аврелий Проб и Марк Аврелий Кар

От 276 до 282 г. управлявал илириецът по произход Марк Аврелий Проб, който продължавал политиката на Клавдий и на Аврелиан. Той изгонил от Галия франките и аламаните и възстановил рейнската граница. Проб бил принуден да води война и на Изток в Мала Азия и в Египет. Нему се приписвали проекти за реформи за повдигане на селското стопанство.

В отношенията със сенаторското съсловие било постигнато известно съгласие. Но опитите на Проб да възстанови дисциплината между войниците предизвикали бунт. Проб бил убит от войниците. Марк Аврелий Кар (282—283 г.), който го заместил, воювал със сарматите и умрял (от удар на светкавица) в похода срещу персийците. Синовете му загубили властта и били убити. За император бил провъзгласен Гай Валерий Аврелий Диоклетиан, чието царуване сложило началото на нова епоха — епохата на късната Римска империя.

---

[1] Вж. по-горе, стр. 533.

[2] Script. hist. Aug., Aurel., 38.

ГЛАВА XXXV

ВЪТРЕШНИЯТ ЖИВОТ НА ИМПЕРИЯТА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА III В.

Ролята на армията

Постоянното сменяване на императорите е характерно явление на римския живот в III в. Това явление не е случайно, а е отражение на вътрешни процеси, предизвикани от хода на развитието на Римската империя. Материална основа на императорското правителство била войската, която приличала на армия от ландскнехти. Гражданската война от 68—69 г., както и събитията от 193—197 г., показали каква роля могат да играят войските, призовани да бранят и пазят Римската империя. Армиите назначавали и сваляли императорите; борбата между претендентите за императорски трон водела до граждански войни, които обезсилвали римската държава. Това политическо противоречие се проявило напълно във втората половина на III в.

За да брани границите си от настъплението на варварите и за да поддържа вътрешния ред, Римската империя трябвало да издържа значителна армия. Процесът на провинциацията и на варваризацията на армията, започнал от времето на Адриан, се задълбочава след реформите на Септимий Север, в резултат на което отделни групи легиони добили самостоятелно значение. Войнишката дисциплина паднала, всеки опит за възстановяването ѝ срещал съпротива. Когато се създавали благоприятни за това условия, легионите преставали да се подчиняват на царуващия монарх и провъзгласявали за император своя пълководец, за да заемат по тоя начин привилегировано положение в Империята.

Службата в римската армия откъсвала воина от оня социален слой, към който той принадлежал. В III в. от н. е. войниците образували декласирана маса. Насилията, вършени от войниците в градовете, които им били дадени за разграбване, нямали нищо общо с масовото движение, за каквото пишат някои буржоазни историци, като например М. И. Ростовцев, който вижда в действията на войниците социална революция и смята императорите като Максимин Тракиецът за нейни водачи. При това въобще не може да се посочи нито едно движение във войските, което да е имало за цел да се подобри положението на широките маси на населението. Напротив, познати са оплакванията на селското население от произволите и незаконните действия на войниците.

Задълбочаване на социално-икономическата криза

Вътрешните и външни политически събития съдействували за задълбочаването на социално икономическата криза, чертите на която се набелязвали още в I в. и явно се проявявали в края на II в.

През време на междуособните войни и на варварските нашествия населението страдало много от данъци, настаняване на войски и насилия от страна на войниците. Едновременно с това държавата не изпълнявала функциите си за запазване интересите на робовладелството. Тя лошо се справяла и с втората си функция — защитата на границите от външни нападения.

Християнският писател от III в. Киприан цитира оплакванията на съвременниците си от това, че пътищата станали опасни поради безчинствата на разбойниците, моретата били наводнени с пирати и „целият свят, като че ли разделен на два противоположни лагера, е залят с кръв“ [1]. Сигурността не съобщителните средства, постигната в I и II в., била отново загубена в III в. Това дезорганизирало нормалните сношения с провинциите.

Децентрализацията на търговията и на промишлеността

Развитието на занаятите в отделни провинции довело до известно тяхно обособяване; почнал да се набелязва един своеобразен икономически сепаратизъм: още във II в., провинциите почнали да се обособяват в стопанско отношение. Събитията от III в. още повече съдействували за това явление. Размяната между провинциите била нарушена. Занаятчийските работилници обслужвали главно местния пазар. В отделни райони (напр. в африканските провинции) можело да се наблюдава още съживяване на дребната търговия, но по-значителните предприятия се съкратявали, толкова повече, че разстройството на политическия живот водело след себе си засилването на фискалния гнет. Данъците не намалявали, а се увеличавали; издръжката на армията изисквала огромни средства, а правилното постъпване на доходите, когато в провинциите господствували узурпатори и липсвали безопасни съобщения, не могло да бъде организирано.

Влошаването и обезценяването на монетата

Една от последиците на това положение било влошаването на монетата, започнала още във времето на Антонините. Септимий Север намалил количеството на среброто и монетите, а във втората половина на III в. количеството на чистото сребро в сребърните монети било намалено със 75 и дори с 98%. С други думи, това били само посребрени медни монети Златни монети се пускали малко, при това те били правени все по-дребни и по-дребни по размер, така че не служели за мерило на стойността, а се продавали на тегло. Обезценяването на парите на свой ред предизвиквало покачване на цените, разстройство на оборота и изчезване на пълноценните монети, които ставали съкровища и били заравяни в земята.

И за това явление се споменава у картагенския епископ Киприан. Тоя автор се оплаква, че богатите се стремели да разширяват безгранично владенията си.[1]

Ролята на едрата поземлена собственост. Разпространяване на колоната

Поземлената собственост никога не губела значението си в античното общество, но във време на кризата, когато търговията, занаятите и лихварството престанали да играят предишната си роля, била засилена тенденцията да се влагат всички налични средства в земята, да се увеличават по всякакъв начин именията.

Подробни сведения за селското стопанство от онова време не са се запазили, но въз основа на ония явления на аграрната история, които са характерни за по късната епоха, можем да кажем, че колонатът получил масово разпространение тъкмо по това време. Положението на колоните се влошавало, дълговете им растели, стопаните на именията по всякакъв начин се мъчели да ги прикрепят към именията си, на което колоните отговаряли с бягство в разбойническите банди, с преминаване от едно имение в друго.

Сепаратизмът на провинциите, подготвен от предшествуващия ход на развитието, се задълбочил с отслабването на търговските връзки, с разпространяването на едрото екстензивно стопанство, почиващо върху труда на колоните и слабо свързано с пазара; тоя сепаратизъм се проявил и в политическия живот. С това се обяснява и продължителното господство на узурпаторите в разните части на Империята (Галия, Панония, Илирия, Ахайа, Египет, Африка, Британия).

Социалните движения през III в.

Неблагоприятните условия на стопанския живот се отразявали върху положението на експлоатираните класи на населението. Една от формите на протест срещу засилващия се гнет било *бягството на селяните*. В жалбите си селяните от Тракия и Лидия, обръщайки се към императорите, заплашвали с бягство, ако не се тури край на по-нататъшните притеснения. Избягалите от селата селяни често пъти образували разбойнически отреди. Още във времето на Септимий Север в

---

[1] Cyprianus, Ad. Donatum, 6.

---

[1] Cypr., Ad. Don., 12.

самата Италия с голяма мъка бил заловен разбойникът Була, В разни области ставали въстания, за които имаме само откъслечни данни, но все пак и те позволяват да се определи характерът на движението. Едно от първите масови движения. в което вземали участие селяните, било въстанието на Гордианите в Африка в 238 г. Движението в Сицилия през времето на Галиен е наречено от нашия източник „почти робска война“ (quasi servile bellum)[1]. Във въстанието на монетарите в Рим във времето на Аврелиан участвували роби и свободни. В 80 те години на III в. в Галия започнало въстание на робите и на разорените селяни, познато като движение на багаудите. Въстаналите дори избрали от своя среда императорите Аманд и Елиан.

Характерна черта на масовите движения през III в. били съвместните действия на робите и на колоните. Това време може да се смята за начален период на революцията на робите, която довела до падането на Римската империя. Въстанията през III в. от н. е. имали масов характер, а същевременно били стихийни движения. Програмата им не била достатъчно определена.

Положението на градовете

Разстройството на търговията и кризата на робовладението се отразили върху икономическото положение на градовете. По онова време се строели малко сгради, не се ремонтирали пътищата, издигали се малко нови статуи и от тая епоха са запазени малко надписи. Муниципалното самоуправление съществувало със средства, постъпващи от частни лица, но тъй като още в началото на III в. положението на градовете се влошило и доброволните вноски се намалили, в някои провинции се явила тенденцията да се установяват определени суми, които трябвало да внася всеки магистрат, постъпващ на нова длъжност (summa honoraria oblata), но тая мярка не дала съществени резултати. Муниципалният живот замирал, той не предизвиквал интерес дори между висшите слоеве на градското население. Умора и апатия обзели тия слоеве в почти всички провинции.

Запустяването на градовете и упадъкът на градското стопанство били твърде характерна черта на тоя период.

Разпространяване на християнството

Едновременно с това през III в. се засилвали всевъзможните частни обединения и религиозни организации, което най-много съдействувало за разпространяването на християнството и за закрепването на християнската църква.

Деций и Валериан се опитвали да възстановят старата римска религия и да премахнат християнството. Гоненията

---

[1] Scpript. hist. Aug., Gallieni duo, 4.

през 250 и 257 г. обзели цялата Империя. Въз основа на последните папирологични открития може да се направи заключението, че в указа на Деций, с който се заповядвало на всички жители на Империята да принесат жертви на боговете, християните не били споменати, но едва ли може да се отрича, че разпореждането на Деций е било насочено срещу християните. В едикта на Валериан вече изрично се споменавали християните. Гоненията срещу християните нямали успех, масовото външно отстъпничество от християнската вяра не предизвикало още истинско намаление на броя на вярващите.

След спирането на гоненията отстъпниците, или както ги наричали „падналите“ (lapsi), се връщали към църквата. През време на гоненията се затвърдил авторитетът на епископите и към края на III в. всяка провинция имала многолюдна църковна организация. Християнската църква като цяло била мощен и жизнеспособен организъм, своеобразна държава в държава.

ОТДЕЛ VIII

КЪСНА РИМСКА ИМПЕРИЯ

ГЛАВА XXXVI

ЦАРУВАНЕ НА ДИОКЛЕТИАН (284—305 г.)

1. Установяване на домината

От времето на Диоклетиан започва нова епоха на римската история — епохата на късната Империя. Неограничената власт на императора е характерна за политическия живот по онова време.

Кариерата на Диоклетиан

Кариерата на Диоклетиан е типична за императорите от III и IV век. Той се родил в Далмация и бил син на освободен роб. Като постъпил в армията, Диоклетиан достигнал висши чинове, командувал въоръжената охрана на император Нумериан, след чиято смърт войниците провъзгласили Диоклетиан за император. Диоклетиан бил не само опитен войник, той се проявил и като голям администратор; за разлика от предшествениците си, той успял да задържи в ръцете си властта в продължение на двадесет години (284—305 г.).

Доминатът като политическа система

Диоклетиан и неговите приемници завършили процеса на превръщането на Римската държава в неограничена монархия. Диоклетиан скъсва окончателно със създадената от Август система на принципата, при която на императора се гледало не като на монарх, а като на пръв сенатор и пръв гражданин, който се ползува с висш авторитет (auctoritas) и е облечен с особени пълномощия. Автократическите тенденции далеч не били чужди на императорите от династията на Антонините, те се засилили особено от времето на Септимий Север; императорите-илирийци (особено Аврелиан) провеждали автократическа политика, но едва Диоклетиан скъсал открито със старата конституционна традиция. Политическата система, установена от Диоклетиан, се нарича обикновено, за разлика от принципата, доминат, защото императорът в тази епоха е dominus (господар) по отношение на всички свои поданици без разлика на ранга и съсловното им положение. В новите политически отношения се възпроизвеждат в много отношения порядките на източните монархии; царският двор на Сасанидите несъмнено оказвал влияние на Диоклетиан и на неговите приемници. Оттогава и римският император подобно на източните царе се смята за въплощение на божеството. Нему се отдава поклонение (adoratio): присъствуващите при неговото появяване коленичат, падат ничком, целуват края на дрехата му. Появяването на императора е истинско религиозно тържество. Той и по външния си вид се отличава от окръжаващите го: неговата одежда е ушита от коприна и тъкани, пурпурно оцветени, украсена е със злато и скъпоценни камъни.

IMP C C VAL DIOCLETIANVS P F AVG
IOVI CONSERVATORI
ALE

Фиг. 171. Златен медалион на Диоклетиан. На лицевата страна Диоклетиан. На опакото Юпитер с надпис: „Iovi conservatori“.

Фиг. 172. Монета с изображението на Диоклетиан.

„Тетрархия“ (царуването на четирима императори)

По принцип Римската монархия оставала единна, но и в предшествуващата епоха били известни случаи на разделение на властта между двама (и даже между трима) императори (Марк Аврелий и Луций Вер, Септимий Север и двамата му сина, Велериан и Галиен). Диоклетиан се опитвал да установи последователна система на разделение на властта отначало между двама, а после между четирима съуправители.

Скоро след утвърждаването му на императорския трон Диоклетиан избрал за съуправител своя земляк и другар по служба Максимиан.

Диоклетиан и Максимиан (от 286 г.) носили титлата августи. В 293 г. двамата императори си избрали съуправители, които били наречени цезари. За източната част на Империята, която управлявал сам Диоклетиан, той избрал за съуправител Гай Галерий Валерий Максимиан, Максимиан пък на Запад назначил за цезар Гай Флавий Валерий Костанций Хлор. Всеки от сърегентите бил облечен в пълна императорска власт, въпреки че по ранг цезарите се смятали за по-младши от августите. Диоклетиан и Максимиан се смятали за равни, обаче Диоклетиан запазил по-голяма вторитет от другите императори и се ползувал с по-голямо влияние във всички дела. Привидно било създадено единно императорско семейство

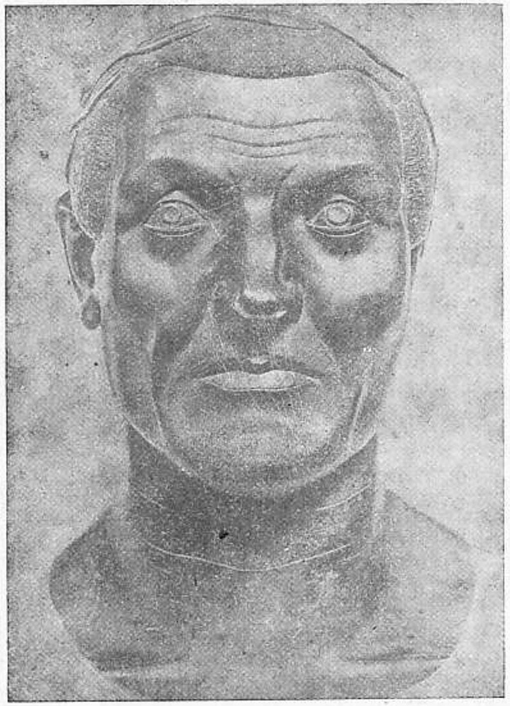

Фиг. 173. Костанций Хлор. Изображение, по-голямо от естествена големина.

Августите се смятали за братя, а цезарите — за техни синове. Диоклетиан омъжил дъщеря си за Галерий и го осиновил; в също такива отношения (на зет и осиновен син) бил поставен и Констанций Хлор по отношение на Максимиан.

Разделението на властта между четиримата управители било предизвикано от необходимостта: обширната територия на Империята не позволявала на един монарх да следи всички

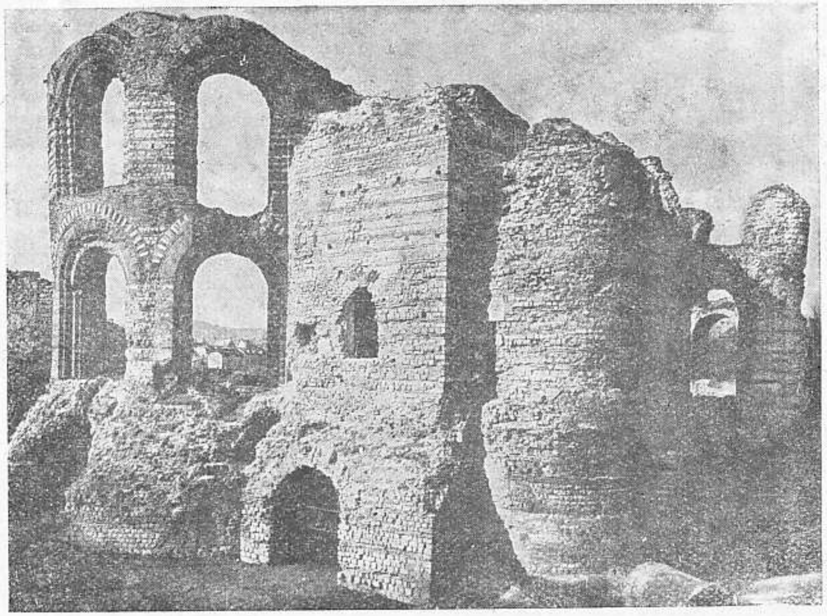

Фиг. 174 Трир. Императорските Терми. Сегашно състояние.

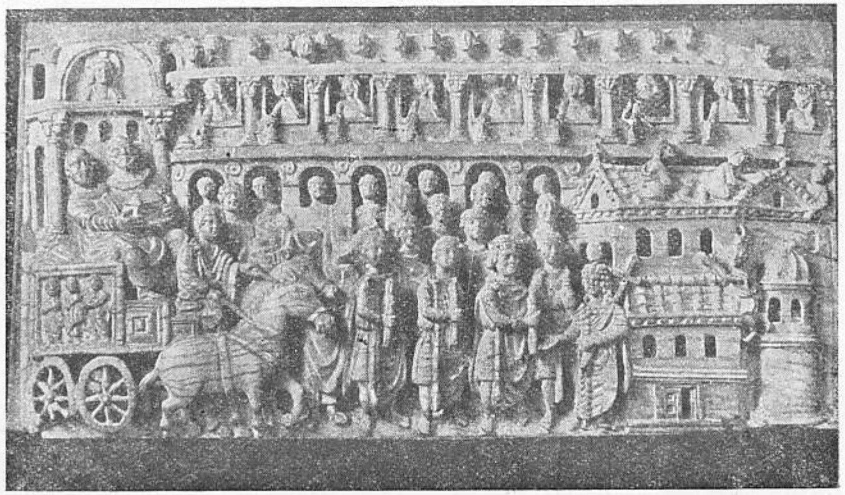

Фиг. 175. Трир. Детайл от базиликата. Висок релеф от един диптих.

събития на вътрешния и външен политически живот на Империята. При новата система императорите могли лично да ръководят тези или онези походи и с това да предотвратяват до известна степен възможността от появата на нови узурпатори. От времето на разделението на властта между Диоклетиан и Максимиан фактически започнало разделянето на цялата Империя на източна и западна.

Нито един от императорите не избрал Рим за своя резиденция. Диоклетиан живял в Никомедия, Галерий — в Сирмий (на река Сава), Максимиан — в Медиолан (после в Равена), Констанций Хлор — в Трир. По време на бунтовете през III в. много често този, който се намирал в Рим, запазвал, макар и номинално, императорската власт; съгласно новата система, никой от съуправителите не се ползувал с това преимущество. „Вечният Рим“ (Roma aeterna) се смятал както и преди за столица на Империята, но не бил резиденция на императора и загубил предишното си политическо значение.

Ролята на сената

Сенаторското съсловие останало висше съсловие в Империята, обаче сенатът като учреждение губел онова политическо влияние, което се запазвало до известна степен преди Диоклетиан. Въпросите, които имали общодържавно значение, вече не се поставяли на обсъждане пред него. Сенатът се занимавал с дела, отнасящи се до уреждането на обществени зрелища и различните задължения на сенаторите, като всичките му решения трябвало да бъдат санкционирани от императора. През тази епоха били още запазени някои магистратури (консули, претори, квестори), но те били само почетни звания.

Потушаване на движението на багаудите

Едно от първите мероприятия на Диоклетиан и Максимиан било потушаването на революционните движения на робите и колоните. В 285 г. Максимиан се отправил към Галия, която била обхваната от движението на багаудите. Робите и колоните нападали вилите на магнатите и декурионите, изгаряли ги, задигали добитъка и вземали храните. „Това беше време — пише един съвременник, — когато нападнаха земеделци, които не познаваха военния обичай, когато орачът се превърна в пехотинец, пастирът в конник, когато заселникът опустошаваше своите посеви, подражавайки на врага-варварин.[1]

Аманд и Елиан, ръководителите на въстанието, имали за свой център една крепост в областта на паризиите. Движението заплашвало градовете, едни от които минали в техни ръце, другите очаквали нападение. Несигурните военни отреди преминавали на страната на въстаниците.

---

[1] Mamertini paneg. Maximiano, 4.

Максимиан срещнал сериозна съпротива от страна на противниците. Като прибягвал ту към необикновено жестоки мерки, ту пък като привличал към себе си въстаналите с подчертана снизходителност, той изтикал противника на север и едва след значителна подготовка дал решително сражение, в което багаудите били разбити, но остатъците от въстаниците се задържали в крепостта и упорито се съпротивлявали. Едва след продължителна обсада крепостта била превзета и почти всичките ѝ защитници били унищожени, а крепостните стени — изравнени със земята. За известно време движението в Галия било потушено (286 г.).

След потушаване движението на багаудите Максимиан успешно се борил срещу германците, които след няколко походи били отхвърлени отвъд Рейн.

2. Реформите на Диоклетиан

Диоклетиан правел редица реформи, чието предназначение било да укрепят стопанската, политическата и военната мощ на Римската империя. Сведенията за царуването на Диоклетиан са откъслечни и не всякога достоверни. Известията, които намираме у християнските църковни писатели, са явно тенденциозни, а що се отнася до юридическите документи, те не всякога могат да се свържат с определена година. Не навсякъде може да се определи и връзката между реформите.

Ново административно деление на империята

Тенденцията към изравняване (нивелиране) е характерна за всички периоди от развитието на Римската империя, но през времето на принципата провинциите съвпадали по правило със самостоятелните и полусамостоятелните някога преди завоеванията на римляните области. Диоклетиан провел ново административно деление. Цялата Империя била разделена на 12 диоцези, чиито граници не винаги съвпадали с границите на предишните провинции. Диоцезите от своя страна се разделяли на провинции. Италия загубила сега и официално своето привилегировано положение: тя била разделена на две диоцези, в които влизали не само италийски, но и други области (в диоцезата Италия влизали приалпийските области, а в Римската диоцеза — Сицилия и др. острови).

Системата на домината била заключителната стъпка по пътя на окончателното закрепване на военната диктатура. Потушаването на съпротивата на експлоатираните класи и отгласите от напредването на варварите изисквали не само политическа реорганизация на Римската държава, но също така нейното стопанство и военно укрепване.

Военната реформа

Вниманието на Диоклетиан било насочено преди всичко към повдигане на политическата и военната мощ на Империята. Освен разделението на властта между августите и цезарите било необходимо да се създаде силна армия, която да бъде способна да защити границите на Империята от варварите и заедно с това да бъде действителна опора на императорската власт. Реформата в армията била в центъра на внимание на Диоклетиан; тя се провеждала в течение на ред години, а била завършена от Константин и неговите приемници.

Преди Диоклетиан легионите били разквартирувани по отделни провинции и били толкова свързани с мястото на своето пребиваване, че било много трудно в случай на нужда да ги прехвърлят на друга граница. От времето на Диоклетиан било установено деление на войските на две основни категории: погранични войски (limitanei), които били разположени постоянно в известна крайгранична ивица, и подвижни части, които в зависимост от нуждата било възможно да бъдат прехвърлени от една граница на друга (comitatenses). По такъв начин било възможно, без да се оголва границата, да се прехвърлят войски в сравнително къс срок. Тази военна организация, завършена от Константин, имала положителни резултати. Било отделено голямо внимание на повдигането на военната дисциплина. Пълководците били лишени от предишната им самостоятелност. „Войнишка вярност“ и „войнишка храброст“ (fides militum и virtus militum) — тези лозунги били изсичани често на монетите на Диоклетиан.

Заедно с новите принципи за деление на войската при Диоклетиан бил значително увеличен и нейният състав. Последното обстоятелство неизбежно трябвало да постави въпроса за комплектуването на войските. Преди Диоклетиан военните части по правило били попълвани с доброволци. Този принцип останал в сила и във времето на късната Империя, но заедно е това били въведени правила за задължително попълване на армията. Диоклетиан задължил едрите земевладелци да доставят на държавата определено количество новобранци, съответно на количеството на робите и колоните в техните имения. В армията били задължени да служат и легите — пленени варвари, заселени на римска територия. Най-после на военна служба срещу специално възнаграждение се приемали и отреди от варвари, преминали под властта на Римската империя.

Данъчна реформа

Реформата на армията изисквала големи разходи; големи средства изисквало и поддържането на разрасналия чиновнически апарат. Към това трябва да прибавим разкоша на императорския дворец, грандиозните постройки, които се издигали в Рим и другите градове. По това време стопанството на Империята, независимо от отделните мероприятия на Аврелиан и неговите приемници, продължавало да бъде разстроено. Диоклетиан провел ред реформи, които целели подобрение на състоянието на имперските финанси.

Била въведена нова система на облагане на населението с налози. За ранната Империя били характерни различните данъци, при което значителна роля при финансите играели косвените данъци. С упадъка на икономическия живот, с падането на стойността на парите, косвените налози несъмнено губели своето предишно значение. По времето на Диоклетиан голямо значение придобили преките и преди всичко поземлените данъци.

И през преходния период населението на отделните области се задължавало да доставя на държавата определени продукти за поддържане на града Рим, армията и чиновниците. Подобен данък носел названието анонатът (anonna) и бил събиран нередовно, като често добивал характер на реквизиция. От времето на Диоклетиан анонатът е данък предимно в натура, който бил събиран редовно от населението. Като единица за облагане служело определено количество орна земя (iugum — впряг), която може да обработи един човек (caput — глава или по руската терминология „душа“), за да се сдобие със средства за съществуване. При съставянето на кадастрите се обръщало внимание на размера и качеството на обработваемия участък земя, на културите, които се отглеждали (в Сирия напр. 20, 40 и 60 югера пасбища съответствували на 5 югера лозя, на 225 или 445 храста маслинови дървета), на броя на работниците (при облагането 2 жени се приравнявали към един мъж) и на количеството глави добитък. Iugum и caput били поставени в известно съотношение (различно в различните области на Империята) и от всяка единица се събирал определен данък главно в натура: жито, масло, вълна, месо и т. н. От данъци не били освобождавани и сенаторите, които плащали освен това, освен поземления, и особен налог (aurum glebale).

Градските жители, които не притежавали землени имения, били облагани с данък на глава (capitatio plebeia).

От Италия се събирали поземлени данъци като от провинция. За правилното постъпление на данъците отговаряли градските съвети и лично декурионите, или както често сега ги наричали куриалите, а също и собствениците на именията. Отговорността за редовното постъпление на данъците била възложена на едрите земевладелци и способствувала за закрепостяването на колоните.

Данъчната реформа на Диоклетиан осигурявала на държавата определено количество продукти, необходими за поддържането на армията, двора, столиците и резиденциите на императорите. Държавното стопанство се изграждало по такъв начин на натурално-стопанска основа и не зависело от колебанията на стойността на парите, пазарните цени и подвоза на продуктите.

Това, без съмнение, свидетелствува, че натурално-стопанските тенденции придобивали все по-голямо значение в стопанството на късната Империя.

Финансова реформа

Паричното стопанство, разбира се, също играело още съществена роля, но се нуждаело от оздравяване.

За тая цел Диоклетиан провел монетната реформа, която установявала пълноценната златна монета (aureus), която тежала официално $^1/_{60}$ от римския фунт (5.45 грама), а освен това била пусната сребърна и бронзова монета. Тази реформа нямала особен успех, тъй като реалната стойност на монетата не се намирала в необходимото съотношение с номиналната ѝ стойност, съотношението между стойността на металите било определено произволно, не била взета под внимание системата на обращението на монетата. Вледствие на това пълноценната монета изчезнала от обращение и се превърнала в стопени кюлчета злато, а цените на стоките не само не спаднали, но продължавали да се повишават.

Едикт за цените

За да се бори с увеличаващата се скъпотия, в 301 г. Диоклетиан издал един едикт, който определял максималните цени на различните стоки, а също така и максималните тарифи за заплащането на труда (edictum de pretiis rerum venalium).

Запазени са няколко надписа, които съдържат доста големи откъслеци от този едикт. В уводната част, редактирана на един надут език, се подчертавала необходимостта на тази мярка и се давал израз на негодуванието спрямо онези, които надуват цените с користни цели, и „считат, че губят, когато поради хубавото време произлиза обилие на плодовете . . . а в години на безплодие се пазарят за посев на семена и за арендни задължения“, преследват лични изгоди, „стремят се към грабителски лихви“. За продаване на по-високи цени се налагало сурово наказание — смърт. „И нека никой — се казвало в уводната част на едикта — не смята това постановление за жестоко, тъй като не е много мъчно да се избегне наказанието, когато се съблюдава умереност“.[1]

Втората част на едикта съдържа много дълъг списък от всевъзможни артикули от първа необходимост и на най-разнообразни стоки с указване на максималните цени. Предвидено е също заплащането на различни видове труд, като се започне с надничаря и се свърши с хонорара на архитекта и адвоката.

Твърде различна е оценката на Диоклетиановия едикт в литературата. Момзен наричал тази мярка административно безумие (gouvernementaleer Wahnsinn).[2] Съвременните изследвачи изтъкват, че регулирането на цените е имало известни основания. На разположението на правителството имало огромни запаси от продукти, които постъпвали, от една страна, от императорските имения, а от друга страна — във вид на данъци: във ведомството на държавата се намирали големи работилници, които пускали всевъзможни изделия и по такъв начин правителството могло да изкарва на пазара определено количество стоки и така да регулира цените.[1]

Цените, посочени в едикта, са значително по-високи от ония цени, които ни са известни от литературните паметници от епохата, която предхожда кризата в III век. Те са обаче значително по-ниски от посочените в едиктните, които регламентирали цените в тогавашния Египет. Цените в Египет се отличавали винаги със сравнителната си умереност. Това показва, че цените са били установени от законодателя произволно. Те били единни за цялата Империя. В едикта не се държало сметка за особеностите на отделните райони, удобството на пътищата и съобщенията и за други местни условия. Вследствие на всичко това едиктът нямал особени практически последици и скоро след издаването му той очевидно престанал да се спазва.

3. Религиозната политика на Диоклетиан

Отношение към традиционната римска религия

В политическата система, установена от Диоклетиан, се отделяло голямо внимание на въпросите, намиращи се във връзка с религията. Диоклетиан подобно на Август изпъкнал като възстановител на старата римска религия, но едновременно с това подобно на източните монархии бил подчертан божественият произход на императорската власт. Всеблагият и най великият Юпитер (Iupiter Optimus Maximus) се смятал за главен покровител на императора и извор на висшата му власт над света. Диоклетиан носел титлата Иовий (Iovius — произхождащ от Юпитер), а Максимиан – Херкулий (Herculius — произхождащ от Херкулес). Тези титли подчертавали религиозната санкция на императорската власт. На традиционния римски култ се обръщало отново голямо внимание. Диоклетиан срещал известна пасивна съпротива при провеждането на своята религиозна политика от страна на християнската църква. Християнството се ползувало с търпимост в последните десетилетия на III в. и в първия период на царуването на Диоклетиан, даже неговата жена и дъщеря, а също и някои видни придворни изповядвали християнската вяра.

---

[1] Mommsen und Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, Berl. 1894.

[2] Mommsen, Gesammelte Schriften, Bd. II. 1905, S. 306.

---

[1] Stade, Der Politiker Diokletian und die letzte grosse Christenverfolgung, 1926.

Гонението на християните

Християнството се разпространило широко в различните слоеве на римското общество и продължавало да си остава в общи черти учение, което било опозиционно спрямо Империята. Особено опасно било разпространението му в армията. Християнски извори привеждат ред примери, когато войниците се отказвали да отдават религиозни почести на императорите. Жречеството, чиито авторитет Диоклетиан се стараел да повдигне, го настройвало срещу християните. В тази насока му е влияел и неговият сърегент на Изток, Галерий. В 303 и 304 г. били оповестени четири едикта срещу християните. Това било най-жестокото им гонение. Мерките срещу християните се отличавали с особена жестокост на Изток в тези области, които се намирали под властта на Галерий и на самия Диоклетиан.

4. Външна политика на Диоклетиан

Военните реформи на Диоклетиан имали преди всичко предвид отбраната на границите на Империята. В течение на целия период на царуването на Диоклетиан се водела борба с настъпващите варвари. Скоро след своето идване на власт Диоклетиан воювал с аламаните. Максимиан след потушаването на движението на багаудите[1] водел войни с германските племена — аламаните, франките и бургундите. При това римляните широко използували междуособиците всред германските племена. Борбата със северните варвари се затруднявала с това, че римският пълководец Караузий се обявил за император и превзел Британия. Римските управници били принудени даже да признаят неговата власт и едва след смъртта на самия Караузий неговият приемник бил отстранен от Констанций Хлор, който, като бил въведен в сан цезар, дейно защитавал северозападната граница и воювал с франките.

Максимиан трябвало да води война в Африка, където също се появил узурпатор и настъпвали мавритански племена. Галерий воювал на Дунава с карпите и язитите. Като резултат от тези многогодишни войни Диоклетиан и неговите съуправители успели да възстановят и да укрепят границата в северната част на Империята.

Самият Диоклетиан трябвало да води война в Египет, срещу който настъпвали южните народи и където по това време се утвърдил узурпаторът Ахилес. След омиротворяването на Египет Диоклетиан заедно с Галерий предприел поход против персите, които превзели Армения и нахлули в Месопотамия. Галерий отначало претърпял поражение, но през това време персите били разбити и съгласно сключения с тях мир били разширени границите на Армения и било заздравено господството на римляните в Месопотамия.

---

[1] Виж по-горе, стр. 552 и сл.

5. Значение на реформите на Диоклетиан

На 1 май 305 г. Диоклетиан в Никомедия, а Максимиан в Милано се отказали от властта. Диоклетиан се уединил в гр. Салона, в Илирия, където бил построен великолепен дворец. Галерий и Констанций Хлор били провъзгласени за августи, при което мястото на абдикиралия Диоклетиан заел Галерий, който назначил по свое усмотрение двама цезари.

Диоклетиан пръв след Септимий Север успял да задържи властта в течение на продължително време. Нито християнските паметници, нито оскъдните и откъслечни данни на историческите писатели, нито пък юридическите документи не изтъкват някакви индивидуални черти у него. Многообразната законодателна деятелност на Диоклетиан свидетелствува за неговата енергия и инициатива. Несъмнено, Диоклетиан бил консервативен политик. Той се стремял да възстанови бившата слава на „Вечния Рим“, но римските политически традиции загубили своето значение и той за разлика от Август трябвало да скъса с това идеологическо наследство на Римската република, което се съхранявало още в III в. Идеите на реформите на Диоклетиан не са нови; в много случаи той имал свои предшественици. Той държал сметка за основните тенденции на римското развитие; бил използувал и опита на персийската монархия. От времето на Диоклетиан императорската власт се признава за безусловно абсолютна. Управлението се провеждало посредством развит бюрократически апарат; снабдяването на армията, бюрокрацията и столицата почивало на натурално-стопанска основа. Армията била приспособена за водене войни на границите и във вътрешността на Империята.

ГЛАВА XXXVII

ЦАРУВАНЕТО НА КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ

1. Борба за императорската власт след Диоклетиан

Разделението на властта между четиримата императори трябвало, съгласно мисълта на Диоклетиан, да стане система. Обаче тази система съвсем не гарантирала политическото единство и не предотвратявала междуособни войни, доколкото цезарите и августите се разпореждали с войските и могли да ги използуват за борба с политическите си противници.

Борбата между Константин и Максенций

Мирът бил нарушен в 306 г., когато Констанций Хлор умрял в Британия след похода срещу северните племена. Войските провъзгласили за император неговият син Константин, когото Галерий признал за цезар. Но скоро в Рим, където Галерий въвел всеобщо облагане, плебсът и войската провъзгласили за император сина на Максимиан, Максенций. След това избухнала борба, в която взел и участие и самият Максимиан (загинал в 310 г.), и Галерий, който умрял в 311 г. След тяхната смърт борбата продължила още няколко години и завършила с победата на Константин. Той победил Максенций в съюз с Валерий Лициниан Лициний.

Фиг. 176. Константин. Изображение върху монета.

Битката при Мулвийския мост

Битката между Константин и Максенций станала около стените на Рим при Мулвийския мост. Победил Константин; Максенций се удавил в Тибър при отстъплението (312 г.).

Максенций бил прочут със своето отрицателно отношение към християнството, а Константин, както и неговият баща, бил привърженик на веротърпимостта. Била създадена легенда, че преди битката Константин видял кръст с начертани слова: „Сим победиши“ (по гръцки — toùto nikà).[1]

Тъй нареченият Милански едикт

В 313 г. в Милано Константин и Лициний съвместно публикували едикт (известен под името Милански едикт) за свободно изповядване на християнството. Отсега християните се ползували със същите права, както привържениците на други религии.

Константин и Лициний

След победата над противниците си Константин и Лициний управлявали съвместно в течение на десетилетия.

В 324 г. между тях започнала война, която завършила с поражението на Лициний, който бил заточен в Тесалоника (Солун), а после убит. След това Константин (пълното му име е — Флавий Валерий Константин) управлявал до смъртта си (337 г.) Империята заедно със синовете си.

2. Религиозната политика на Константин

Религиозният въпрос играл значителна роля в борбата за власт между Константин и неговите съперници. Константин,

---

[1] Eusebius, Vità Constantini, 28.

макар че самият той още не бил християнин, се проявил като последователен покровител на новата религия, и християнството от времето на Миланския едикт се превърнало много бързо от преследвана в господствуваща религия. Християнската църква осветила порядките на Римската държава, оправдавайки императорската власт със своя авторитет.

От друга страна, и централната власт вече от времето на Константин започнала да взема дейно участие в църковните дела. Борбата по различни догматични въпроси била нещо обикновено в историята на християнството едва ли не от самия момент на неговото възникване. В тази борба намирала отражение социалната борба, която ставала вътре в църквата, която обединявала различни социални елементи.

Тези спорове не се прекратили, а, напротив, се засилили, когато християнската църква била официално призната. Често епископи се обръщали към императора за разрешение на отвлечени догматически въпроси. Константин също като своите приемници смятал, че на единството на Империята трябва да съответствува и единна църква, в която не може да съществува разномислие, и затова вземал дейно участие в обсъждането на църковните спорове. От онова време догматичните въпроси започнали да се разглеждат като държавни въпроси.

Възникване на донатизма

Още в 313 г. към Константин се обърнали представители на африканските християни с молба да разреши спора, кого трябва да считат за упълномощен по право картагенски епископ — Цецилиан или Донат. Привържениците на Донат обвинявали Цецилиан, че той по време на гоненията на Диоклетиан предал на преследвачите свещените книги и затова е предател (traditor). Привържениците на Цецилиан обвинявали противната страна, която ръководел Донат (епископ на един от африканските градове), че нейният претендент бил назначен незаконно.

Константин предал това дело за разрешение на събора на епископите, отначало в Рим, а после в Арл. И единият, и другият събори признали Цецилиан за упълномощен по право картагенски епископ, което било утвърдено от Константин. Донат и неговите привърженици се обявили за истински християни и образували своя църква. Скоро спорът между двамата епископи, претенденти за катедрата в Картаген, послужил за начало на открита и ожесточена борба, която продължила повече от столетие. Донатистите смятали, че всички епископи, които са признали Цецилиан, са причастни в неговото предателство, и за това и самите те са предатели, и че истинската църква се е запазила само в Африка.

Най-сетне в борбата между привържениците на официалната църква (католиците) и донатистите са отразени и сепаратистките тенденции на африканските градове и противоречията между едрото и дребното земевладение, а също така и противоречията между робите и робовладелците.

Арианството и Никейският събор

Друг църковен въпрос, по който Константин се намесил, засягал състоянието на нещата в Александрия. Догматическите спорове в Александрия били обикновено явление. Редица александрийски богослови, между които особена известност придобили Климент (края на II в.) и Ориген (роден около 185 г., загинал по време на гоненията на Деций в 250 г.), се стремили да съчетаят християнските догми с принципите на гръцката философия. В теологическата система на Ориген, създадена под влиянието на идеите на Платон, голяма роля се падала на Логос (на Словото или Разума), който се отъждествявал със сина божи, като приел образа на Исус Христос. Ориген е оказал влияние върху развитието на по-сетнешната теология, но не всички негови схващания били приети. Принципът на Оригеновото абстрактно философско тълкуване на основите на християнското учение обаче получило широко разпространение в Александрия. В началото на IV в. презвитер Арий, известен със своя аскетизъм и популярен всред своите енорияши, излязъл с учение, че, божествената троица само бог-отец е, вечен. Първото негово творение бил синът или Логосът, а творение на Логос бил светият дух. Затова синът не може да бъде равен на бащата; той е само нему подобен. Арианството представяло опит за рационалистично тълкуване на основната християнска догма, но учението на Арий не било признато. То било осъдено отначало от александрийския епископ, а после и от местния събор. Тогава Арий се обърнал към други църкви. Неговите стихотворения станали популярни между александрийските занаятчии и матроси. Навсякъде — на пазарите, на улиците — ставали спорове, които преминавали в явни сблъсквания. Дебатите се водели не само в египетската, но и в другите църкви. Константин, който не много преди това бил победил Лициний, се намесил в тоя спор.

В 325 г. бил свикан съборът в Никея, на който се събрали представители на различни провинциални църкви. Съборът одобрил изложението на кратките догми на християнството, така наречения Никейски символ на вярата. Мнозинството от от съборяните се изказали против Арий. Било признато, че синът божий е единосъщен с бащата и Константин сметнал за свой дълг да помогне посредством властта, с която разполагал, за да се утвърди авторитетът на събора. Арий бил заточен в Илирия, а останалите му привърженици — в Галия.

Обаче времето на Никейския събор не означава края, а по-скоро началото на арианството. То имало доста привърженици сред придворните и Арий скоро бил върнат, а неговият главен противник, Атанасий Александрийски, бил заточен. След

смъртта на Арий неговите привърженици се ползували от покровителството на императорския двор. Споровете се водели в течение на дълго време. При двора побеждавали ту привържениците на Никейското учение, ту арианците. В 381 г. учението на Арий още веднъж било осъдено и против арианците започнало гонение, обаче арианството успяло да се разпространи между варварските германски племена, на които жителите на Империята впоследствие гледали като на друговерци.

3. Реформите на Константин

Ако в областта на религиозната политика Константин вървял по път, различен от оня на Диоклетиан, то в социалната и политическа област той развил цяла система от реформи, чиито основи били положени от Диоклетиан.

Отделяне на гражданската власт от военната

Запазвайки административното деление на Империята, въведено от Диоклетиан (на диоцези и провинции), Константин разделил Империята на четири префектури: Изток, Илирия, Италия и Галия. Начело на префектурите били назначени префекти на претория. На тях били подчинени викариите на диоцезите, а по-ниско стояли тъй нар. praesides на провинциите [1].

При Константин гражданската власт била окончателно отделена от военната; префектите на претория били граждански длъжности, а армиите били командувани от особени magistri militum. При него била завършена и реформата в армията: делението на войските на погранични части и подвижна армия, между която се различавали comitatenses и привилегированите войскови части — palatini. Вместо преторианска гвардия, намалена по брой при Диоклетиан, се появяват особени дворцови части (domestici, protectores).

Закрепостяване на куриалите

Последователното провеждане на фискалната политика довело до закрепостяване на съсловията. С едиктите от 316 г. и 325 г. на нисшето съсловие от градското население — на куриалите — се забранявало да напускат града, където са се родили. Нито постановленията на градския съвет, нито разпорежданията на императора могли да ги освободят от изпълняването на муниципалните им задължения. От това не могла да ги избави и каквато и да е гражданска или военна длъжност. Задълженията на куриалите станали наследствена повинност.

Закрепостяване на колоните и на занаятчиите

Императорската конституция от 332 г. забранявала преминаването на колони от едно имение в друго: владелец, у когото намерят чужд колон, бил длъжен да го върне на стария му хазаин и освен това за цялото време на пребиваването на забегналия в неговото имение колон той бил длъжен да заплати следващите се за него данъци. Самите колони, които дръзвали да бягат, трябвало да бъдат оковавани в окови като роби, за да бъдат заставени по робски начин, за наказание, да изпълняват задължения, които подхождат на „свободни хора“.[1]

---

[1] Само три провинции (Ахайя, Африка и Азия) както по-напред се управлявали от проконсули.

При Константин продължавало и прикрепване на занаятчиите към техните колегии. Така в 317 г. била издадена заповед, в която се казвало, че „майсторите от монетния двор трябва да останат завинаги в своето съсловие и от това съсловие не могат да ги освободят каквито и да било привилегии“[2].

Основаване на новата столица

Още при Диоклетиан градът Рим загубил предишното си значение. Константин построил нова столица на мястото на гръцката колония Византиум. Новата столица била наречена на името на основателя, Константинопол. Константинопол бил на границата между Азия и Европа, между Източната и Западната империя, на търговски път, прославен още в древността. При основаването на града в 324 г. и при неговото освещаване в 330 г. участвували както древните езически жречески колегии, така и християнското духовенство. Великолепният дворец на императора в новия град заемал 150 югера. За неговото украсяване били донесени от различни места на Гърция най-красивите произведения на изкуството. В града били уредени топли бани, библиотека, голям хиподрум, на който се събирали хилядни тълпи, тъй като конските надбягвания станали любимо зрелище. В Константинопол бил учреден сенат; тук отсега се намирал един от консулите. Египетската пшеница снабдявала сега не Рим, а новата столица. Императорът покровителствувал християните, но не скъсал още и с традициите на старата религия. Заедно с християнските храмове в Константинопол били построени и езически, от които особено се отличил храмът на Фортуна. Грамадна статуя на Хелиос изобразявала самия Константин. С това са отдавали дан на култа на непобедимото слънце, който дълго съперничел с християнството.

Константин в много отношения продължил делото на Диоклетиан, но бил по-решителен и по-смел. Според думите на Юлиан Отстъпник, той бил инициатор на всевъзможни преврати (novator et turbator omnium rerum).

У Константин нямало римския консерватизъм, който бил присъщ на Диоклетиан. Макар че неговото законодателство по отношение на някои въпроси се отличавало с хуманност, той управлявал Империята деспотически и жестоко се разправял с всички, които се изпречвали на пътя му. Между жертвите на неговата жестокост бил собственият му син Крисп, жена му Фауста (дъщеря на Максимиан) и много близки ориятели. И въпреки това признателната християнска църква пбявила Константин, който бил покръстен непосредствено преди смъртта си от един ариански епископ, за светия и равноапостол.

4. Външната политика на Константин

И във външната политика Константин продължил делото на Диоклетиан. При него на Запад се водели успешни за римляните войни с франките, на Дунав той се сражавал с готите, като поддържал сарматите. В 332 г. римляните разбили готите и ги принудили да сключат мир. При Константин продължавало заселването на варварите в различни области. Сарматите били заселени в крайдунавските провинции и в Италия, а на вандалите били дадени земи в Панония. С това римското правителство способствувало за варваризирането на Империята. Същият процес се извършвал и в армията, където се приемали на служба голям брой варвари, които при Константин достигат до най-високите военни длъжности.

Смъртта попречила на Константина да започне поход срещу персите, които нападнали Армения и Месопотамия.

5. Приемниците на Константин

След смъртта на Константин управлението преминало в ръцете на тримата му синове. Това довело до нови междуособни войни за императорския престол. При това положението се усложнявало от появяването на нови узурпатори.

Управлението на Констанций

В 351 г. средният син на Константин, Констанций, съединил в ръцете си властта на цялата Империя. Констанций не притежавал енергията и инициативата на своя баща. Религиозните въпроси във вътрешната политика играели голяма роля при Констанций. Самият той бил убеден арианин и проявявал повишен интерес към религиозните въпроси; арианските епископи отново преобладавали при него; енергичният противник на арианството Атанасий, бил наново заточен. По време на своето посещение в Рим императорът проявил голям интерес към римските езически паметници и езичеството през времето на неговото царуване не било преследвано. Констанций трябвало да води война на Запад главно с аламаните и на Изток с персите. Срещу аламаните бил изпратен братовчедът на Констанций — Флавий Клавдий Юлиан, комуто дали титлата цезар. Той успял да омиротвори Галия и да победи аламаните и франките. Настъпването на персийския цар Шапур II заставило

---

[1] Codex Theodosianus, V, 91.

[2] Cod. Theod., X, 20, 1. Cod. Iust., XI, 8, 1.

Констанций да изисква от Юлиан отреди от Галия. Това предизвикало възмущение на войските, които провъзгласили Юлиян за август. Юлиан тръгнал срещу Констанций, но той умрял в Киликия.

Юлиан Отстъпник и неговата религиозна политика

Юлиан царувал в течение на две години (от 361 до 363 г.). В християнската историографическа традиция той бил утвърден с епитета Отстъпник (Apostata), тъй като Юлиан си поставил за цел да възстанови господствуващото положение на езическата религия, която той се стремял да реформира, като заимствувал от християните стегнатата църковна организация, а също тъй и ред основни схващания из областта на етиката. Християнското духовенство било лишено при него от привилегиите, които то си било извоювало след Миланския едикт.

Фиг. 177. Юлиан Отстъпник. Увеличено изображение върху монета.

Юлиан, широко образован човек, философ-неоплатоник по убеждение, един от най-големите писатели и мислители на своето време, намирал поддръжка сред интелигентните кръгове на градското население в Гърция и сред представителите на езическата аристокрация, но той не намерил особена поддръжка нито във войските, нито в народните маси. Той загинал по време на похода си срещу персите, против които повел настъпателна война, мечтаейки за славата на Александър Македонски. След неуспешната обсада на персийската столица, Ктесифон, той бил длъжен да отстъпи, бил тежко ранен в боя и умрял от раната си.

Фиг. 178. Юлиан. Изображение на сребърна монета.

Фиг. 179. Йовиан. Изображение върху монета.

Заобиколен от близките си, които оплаквали неговата ненавременна гибел, Юлиан, според думите на Амиан Марцелин, казал преди смъртта си: „Мълчете, не трябва да оплаквате господаря, който отива на небето, при звездите.“[1]

Йовиан

За негов приемник бил провъзгласен император Йовиан, който трябвало да сключи тежък за Римската империя мир с персите. Римляните били принудени да отстъпят земите, присъединени от Диоклетиан; освен това те признавали независимостта на Армения. Йовиан бил християнин. Заповедите на Юлиан, насочени срещу християните, били отменени. Йовиан царувал по-малко от година. В началото на 364 г. той умрял и войската провъзгласила за император Флавий Валентиниан (364—375 г.), който обявил за сърегент своя брат Флавий Валент (364—378 г.).

Валентиниан и Валент

Двамата братя били слабо образовани люде, но опитни военни. Като главна задача те си поставили отбраната на Империята от настъпващите варвари. Валентиниан царувал на Запад и живял в Милано, а резиденция на Валент, който управлявал източната част на Империята, бил Константинопол. След смъртта на Валентиниан (375 г.) за император на Запад бил про-

Фиг. 180. Валентиниан I. Колосална статуя.

Фиг. 181. Валентиниан. Главата на колоса.

---

[1] Ammian Marcell., XXV, 3, 22.

възгласен неговият син Грациан (375—383 г.), комуто за разлика от неговия баща била чужда веротърпимостта. При него били издадени строги закони против езичниците и еретиците. Той пръв се отказал от титлата велик понтифекс, лишавайки с това старата религия от поддръжката на държавата. Особено влияние оказал на императорите медиоланският епископ Амброзий, един от дейните и образовани епископи на западната църква.

Фиг. 182. Монета на Валентиниан. Императорът е изобразен с диадема на главата.

Фиг. 183. Златна монета на Валент. Императорът е изобразен с диадема на главата.

ГЛАВА XXXVIII

ВЪТРЕШЕН ЖИВОТ НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ IV И V ВЕК ОТ Н. Е.

1. Държавни институции. Бюрократически апарат

При Диоклетиан, Константин и техните приемници Римската империя се превърнала окончателно в неограничена монархия. Системата на управление на Империята почивала на бюрократически начала. Римската бюрокрация започнала да се развива в началото на Империята, но едва през епохата на късната Империя била създадена завършена бюрократическа. система. Неин център бил свещеният дворец palatium sacrum и свещената стая за почивка на императора (cubiculum cacrum). Обслужването на императора и неговото семейство било неразделно свързано с общодържавните задачи. Императорът бил неограничен в своята власт, той само се съветвал със своите приближени, които съставлявали consistorium principis (самата дума consistorium, която заменила думата consilium, показва, че членовете на съвета стоят прави в присъствието на императора). От името на императора можел да излезе неговият

главен секретар, quaestor sacri palatii; ведомството на двора било управлявано от praepositus sacri cubicyli (тази длъжност много често била заемана от евнуси); начело на императорските служби стоял magister officiarum. Висшите чиновници се наричали comites. Комите (първоначално comes значело „спътник на императора“, сега това е определен служебен ранг) се делили на разреди: comites primi ordinis, secundi ordinis и т. н. След тях следвали notarii'те. Всеки висш императорски чиновник имал своя канцелария (officium). Чиновниците представлявали като че ли особена армия, почиваща на принципа на подчинението; висшите от тях имали същите чинове като командирите в армията, а целият щаб на императорските канцеларии съставлявал нещо като дворцова войска (militia palatina). За изпълняването на всякакъв род поръчения съществувал цял щаб от 1100 души, така наречените agentes in rebus, между които особена роля играели curiosi'те — агенти на тайната полиция. Финансовото ведомство се деляло на два разреда: общодържавни приходи и разходи, aerarium sacrum, начело с comes sacrum largitionum и частните средства на императора, които били управлявани от comes rerum privatarum.

Държавата разполагала с огромни имения. Освен това на държавата принадлежали работилници, които изработвали оръжия, тъкани, глинени изделия и др. Производството и продажбата на оръжието били също тъй монопол на държавата. Всички работилници принадлежали към ведомството на comes sacrarum largitionum, а занаятчиите, които работели в тях, били наследствено прикрепени към своите колегии.

Гражданската власт по правило била отделена от военната власт. Префектите на претория и префектите на града завеждали само гражданските дела, както и викариите завеждали делата на диоцезите. Армиите и отредите били подчинени на специални командири duces, или comites rei militaris, които били подчинени на началниците на войската (magistri militum).

Макар че сенатът не играел никаква политическа роля в живота на империята, сенаторското съсловие си оставало висше съсловие. Към него принадлежало и висшето чиновничество. Съответно на положението си в държавата сенаторите се наричали clarissimi, clarissimi et spectabiles, clarissimi et illustres.

Външно късната Империя представлява строго централизирана всесилна държава с развит бюрократически апарат, с наследствени съсловия, които носят определени държавни повинности, държава, управлявана със строги закони, които определяли мястото и длъжностите на всекиго. Населението ѝ е неподвижно. Origo'то (мястото, където е бил записан гражданинът) приковало огромната маса от жителите към тяхното месторождение, където те били длъжни да изпълняват своите повинности. Държавата се явявала олицетворение на „справедливостта“, заставяйки нисшите (humiliores) да работят и да изпълняват задълженията, закриляйки ги от произвола на силните и знатните (honestiores).

Но тази картина, която ни се рисува, в много отношения не отговаря на действителността, когато се запознаем поотблизо с официалните документи. Повтарянето на едни и същи закони, засилването на наказанията за едни и същи простъпки сочат, че законодателите не са разчитали на безпрекословното подчинение на техните заповеди. Така например юридическите паметници съдържат цял ред закони, които наказват строго за членуване в сектата на донатистите, но произведенията на християнските писатели съобщават, че тези заповеди не се изпълняват и донатистите свободно пропагандират своето учение.

2. Социалният строй

Като преминаваме към общата характеристика на социално-икономическия строй на късната Империя, е необходимо да кажем, че реформите на Диоклетиан и Константин могли да задържат, но не могли да спрат икономическия упадък, който започнал още в III в. като последица от кризата в робовладелското стопанство.

Ролята на натуралното стопанство

Този упадък се изразил преди всичко в преминаването към натурално стопанство. В последно време в буржоазната историография са се появили трудове, които отричат натурално-стопанската основа на икономиката на късната империя.[1] Наистина ред факти говорят за развитие в приморските центрове. В Александрия, Картаген, в малоазийските градове, също както и в големите градове на Галия, търговията продължавала да играе голяма роля, нуждата от пари била толкова голяма в късната империя, че владетелите на имения се стремели да заменят натуралните налози с парични вноски. Ставало нужда даже да се издаде особена императорска заповед в 365 г., с която се забранявало на владетелите да изискват от колоните пари вместо „продуктите на земята“.[2] Но всичките тези факти не могат да опровергаят положението, че общата тенденция на стопанския живот било развитието на натуралното стопанство.

Снабдяването на градовете, армията, заплатата на служащите почивали главно на натурално-стопански основи. Обмяната намалявала, а в отделни случаи и се прекратявала.

---

[1] Alf. Dopsch, Wirtschaftliche und sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, I-II, 2-e Aufl. 1923; G. Mickwiz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des IV Jahrhunderts n. Chr., 1932.

[2] Cod. Iust., XI, 48, 5

Външната търговия престанала да играе онази роля, която тя играла в края на I и II в. Преминаването към натурално стопанство довело градовете до упадък и те загубили своето предишно значение. В същото време растяла ролята на едрото имение, което произвеждало почти всичко, което било необходимо за жизнените потребности на неговите владетели и жители. Земята заедно с хората, които живеели на нея, придобила по-голяма стойност от по-рано.

Нарастване на едрата поземлена собственост

Едрата поземлена собственост в последния век на Империята достигнала нечувани дотогава размери. Тя се намирала главно в ръцете на императора и на представителите на сенаторското съсловие. Лишени от политическа власт и зависещи изцяло от милостта на императора, сенаторите играели грамадна роля в социалния живот на Империята. Сенаторското съсловие се състояло от членовете на сенаторски фамилии, които се запазили още от времената на ранната Империя, от онези, които се издигнали през годините на междуособните войни през III в., и най-сетне от такива, на които сенаторското звание било дадено като възнаграждение от императорите. За настроенията на този слой население може да се съди въз основа на произведенията на някои писатели от IV и V в. (Симах, Аполинарий Сидоний и пр.).

Въпросите от областта на общата политика слабо вълнували представителите на висшето съсловие. Всред тях се запазило още преклонението пред славното минало на Рим, но това преклонение се изразявало само в това, че те свързвали своето произхождение с тази или онази знаменита римска фамилия. Същевременно печатът на раболепието лежал на аристократите от времето на късната Империя. Сенаторите се домогвали до милостта на императора, стремели се да заемат тези или онези длъжности, за да имат някаква гръмка титла. Поради тези причини някои сенатори заставали даже на страната на узурпаторите. Много сенатори предпочитали да живеят във вилите си. Настъпването на варварите и въстанията на угнетените ги принуждавали да издигат укрепления, да обкръжават вилите със стени. Магнатите на късната Империя имали въоръжени отреди, така наречените букцеларги. Сенаторите рядко се явявали в градовете. Те пристигали там, обкръжени от челядта си, за празници, за да присъстват на тържествено богослужение, на изборите за епископ и др. Една от целите на техния живот било безграничното разширение на владенията им. Амиан Марцелин казва за сенатора Петроний Проб, че той владеел имения почти във всички области на Римския свят.[1] Писателят Симах имал къща в Капуа, три къщи в Рим, три вили в околностите на Рим, 12 вили в различните области на Италия, земи в Сицилия и Мавритания. В биографията на св. Мелания, която била от сенаторски род, се казва, че преди да постъпи в манастир, тя заедно със своя мъж владеела латифундии в Сицилия, Галия, Испания, Британия, проконсулска Африка, Нумидия, Мавритания и в други провинции (procul in reliquis regionibus — отбелязва биографът). За размерите на тези владения дава указание отчасти и фактът, че именията на Мелания около африканския град Тагаста по население и по площ били по-големи от самия град. Тези владения преминавали по наследство, натрупвали се като резултат от изгодни бракове, купували се, давали се като награда от императорите, много често били заграбвани насилствено и най-после били продавани на техните бивши владетели.

---

[1] Amm. Marcell., XXVII, 11.

Патронат, или патроциний

Старинната римска институция — патронат или патроциний — придобила в онова време друго значение. Под патроциний (покровителство) на силните на деня люде се считали онези, които били угнетявани от чиновниците, от градските власти и от по-влиятелните собственици. Много често средните и дребни собственици и даже цели села предавали на магнатите своите владения, като тяхна собственост и получавали над тях правата на прекарий.[1] Тези, които били под покровителството на магната, като че ли преминавали под негова власт. Марсилският свещеник от V в. Салвиан казва по този повод следното: „Те преминават под защитата и под покровителството на магната и като че ли минават под тяхната власт и под тяхно поданство."[2] Отношението на императрите към крупните поземлени магнати било двояко; от една страна, те разширявали правата им над живеещите на тяхната земя колони, — от друга страна, опасявайки се от прекомерното нарастване на влиянието на едрите поземлени магнати, те им запрещавали да приемат под свое покровителство свободни хора и издавали нареждания срещу частните въоръжени отреди и срещу частните затвори.

Положението на колоните

Конституцията на Константин от 332 г. за колоните била потвърдена в редица законодателни актове на неговите приемници. С ius census (право, свързано с данъчното облагане), а също и с ius originis (право, заимствувано от практиката на елинистическите държави, което привързвало човека към мястото на раждането му) позволявали на законодателите да гледат на колона като на роб на земята (servus ipsius terrac), макар че в същото време колонът бил признат за свободен човек (ingenuus), имал право на брак и право на сключване на сделки (ius connubii, ius commercii). В законите се споменава за различни категории колони (inquilini, adseriptitii, originarii, tributarii), в зависимост от произхода, състоянието на отделния човек, записването му към определено местожителство и нанасянето му в кадастра. Но всичко това имало слабо влияние върху действителното положение на колона: колкото повече се увеличавала отговорността на владетеля на имението по отношение на тези длъжности, които трябвало да изпълняват колоните в полза на държавата, толкова повече растяла и неговата власт над тях.

Едиктът на Аркадий и Хонорий (396 г.) забранявал на колоните да се явяват в съда срещу земевладелците. Имуществото на колоните в този едикт се наричало peculium, а на владелеца на имението се признавало правото свободно да се разпорежда с него.

Конституцията на Император Анастасий (500 г.) установявала, че всеки, който обработва земята в течение на 30 години, става колон в дадено имение, а в един от едиктите на Юстиниан четем: „Всъщност каква е разликата между колона и роба, ако те и двамата се намират във властта на господаря и господарят може да пусне на свобода роба заедно с пекулия и да освободи колона от властта си със земя"?[3]

В същото време законодателните паметници подчертавали, че колоните не трябвало да се продават без земя; тази мярка обхващала и робите, заселени на земя (така наречените servi casati), чието положение поради това малко се отличавало от положението на колоните.

Държавата засилвала властта на земеделците над колоните, но в същото време тя се стремяла да ограничи ролята и значението на патроцинийте. Онези, които приемали под своя защита свободни хора, били облагани отначало с глоба, а съгласно с някои разпореждания от по-късно време били заплашвани с конфискация на цялото им имущество.

Като говорим за грамадната роля на едрото земевладение, трябва да отбележим, че и средните земевладелци продължавали да играят голяма роля. Най-голямо значение имали онези от тях, които получавали земя за служба. Те се ползували с поддръжката на държавата, която им гарантирала права по отношение на колоните и ги защищавала от посегателството на едрите магнати. Към средните земевладелци принадлежали и представители на висшето съсловие на муниципалното население, куриалите.

---

[1] Така се наричало в римското право ползуването до поискване; вследствие на това онези, който юридически бил собственик на земята, могъл да я получи обратно, когато поискал.

[2] Salvianus, De guvernatione Dei, V, 8.

[3] Cod. Iust., XI, 48, 21.

Късноримският град: куриали и занаятчии

Куриалите били отговорни за правилното постъпление на данъците, за градското стопанство, тъй щото по тоя начин те са били прикрепени към куриите. Длъжността на куриала от почетна ставала тягостна. Бягство от куриите било обикновено явление, което не могло да бъде спряно със суровите императорски заповеди. Обедняването и упадъкът на висшия слой на муниципалното съсловие били предизвикани не толкова от строгите укази, колкото от обедняването на градовете, преобладаването на селото над града, което било характерно за периода на късната Империя.

Липсата на интерес към муниципалния живот довежда до засилване на влиянието и значението на градските куратори, които пълновластно се разпореждали в муниципиите. Произволът и притеснението на силните хора (potentiores) предизвиква намесата на правителството, което не може да направи друго, освен да учреди нови длъжности. Отначало за градовете на Илирия (364 г.), а после (365 г.) за другите области се учредява длъжността дефензор, т. е. защитник на града (defensor civitatis), който официално бил длъжен да защищава плебеите от „високомерието на чиновниците“ и от знатните лица. Той разглеждал всякакъв род жалби, следел за реда. Отначало правителството назначавало дефензорите, но след това техният избор бил предоставен на жителите на градовете. Но същите законодателни документи казват, че към IV в. дефензорите загубили значението си, а в много градове те съвсем не били избирани.

Особени заповеди давали право на контрол на епископите, но и тези мерки нямали значение.

Всички градски съсловия били прикрепени към града и били длъжни да изпълняват определени повинности. По-ниско от куриалите стояли плебеите, нисши хора — humiliores, които за наказание за едни или други престъпления могли да бъдат подлагани на изтезания, на телесни наказания и да бъдат изпращани в мините. Сравнително тънък слой съставяли търговците, обединени в особена корпорация, след тях идели занаятчиите, преобладаващото мнозинство от които било прикрепено към своите колегии. Цяла армия притежатели на кораби и работници, които се занимавали с приготвянето на хляба, се грижели за снабдяването на Рим и Константинопол. Различни занаятчии, обединени в колегии, работели за армията. Занаятчиите били прикрепени към професиите си, които преминавали по наследство. В случаите, когато майката, а не бащата, била заета в някоя професия, синът наследявал нейната професия; занаятчиите не могли да омъжват дъщерите си извън професията, за нечленове на същата колегия. Ако някой се жени за дъщеря на човек, който принадлежал към определена корпорация и ако самият той не бил член на друга колегия, той ставал член на същата корпорация, към която принадлежал бащата на новобрачната.

Роби

Сведенията за броя на робите в онова време и за главните източници на робството са малко. Без съмнение, робството е запазило своето значение и през епохата на късната Империя. Тъй като пленниците в по-голямата си част не били продавани като по-рано на търг, а били разселвани из провинциите в положение на колони, робите ставали все по-скъпи, тях по-малко ги изкарвали на пазара. Системата да се изкарват робите на пекулиите била широко разпространена. В селското стопанство положението на робите, прикрепени към земята, се приближавало до положението на колоните. Законът забранявал да ги продават без земя. Правителството покровителствувало робите, продължавайки в това отношение принципите, от които се ръководело законодателството за робите през втория век. Император Константин отнел окончателно от господарите правото да наказват със смърт своите роби; освен това било забранено да бъдат отделяни чрез продаване децата на робите от родителите им, брат от сестра, жена от мъж. Законодателството признавало за законно пускането на свобода на робите в църква в присъствието на епископа и вярващите, ако господарят бил духовно лице, той могъл да освобождава своите роби, след като заяви за това в църквата или пък на своите приятели на смъртния си одър.

3. Християнската църква и нейната роля в социалния живот на Империята

Църквата, след като била призната от държавата, станала мощна социална сила. Държавата признала християнството не само за равноправна, но и за единствена истинна религия, задължителна за цялото население. Сурови наказания заплашвали езичниците, еретиците и отстъпниците.

Последната борба на християнството с езичеството

Старите религии обаче все още съществували. Особено много привърженици на тези религии имало сред сенаторската аристокрация и сред селячеството. От 381 г., от времето на Грациан и Теодосий, били издадени много строги заповеди против езичниците. Чиновничеството неохотно изпълнявало тези разпореждания на правителството и гледало през пръсти на това, че някъде, на затънтени места, се покланяли на старите богове.

Трябва да се отбележи, че религиозните въпроси играели голяма роля в живота на людете през IV и особено през V в. Примерът с Юлиан и по-късно с император Евгений показват, че езичеството имало още много тайни и явни привърженици.

През IV и V в. източните култове, особено религията на Митра, не загубили своето значение и оставали още опасни съперници на християнството.

Ролята на епископите

Независимо от правителствените санкции и строгите закони, християнството станало господствуваща религия. В сравнение с III в. броят на християните и християнските общини значително нараснал. Във всеки град имало епископ; специално значение придобили епископите на големите центрове. Официалната църква поддържала и пазела свещени порядките на Империята. У императорите наблюдаваме ясно подчертани теократични тенденции. Обаче Империята не успяла да превърне епископите в чиновници. В отделни случаи църковни иерарси протестират против тези или онези постъпки на императорите, с цел да си извоюват авторитет всред широките маси на населението.

Съгласно преданието, Амброзий Медиолански наложил на Теодосий Велики епитимия (църковно наказание) за суровия съд и наказание по време на безредиците в Тесалоника. Иоан Златоуст предизвикал недоволството на жената на император Аркадий Евдоксия със своите проповеди в Константинопол и завършил живота си в заточение и т. н.

Борба вътре в църквата и монашеството

Официалната църква била далече от суровия живот и евангелската бедност. Църковното имущество, получено от влогове, от завещания и по други пътища, нараствало. Земята, на която били закрепостени колоните, принадлежала на църквата. Известна част от доходите отивала за благотворителни цели, но по-голямата част от църковните средства се изразходвали за издръжката на многочислено духовенство. Църквата защищавала интересите на господствуващите класи. Обаче заедно с официалната „богата църква“ съществувала опозиционна „бедна църква“, която излизала с различни отвлечени богословски учения или правила за дисциплината, които се отличавали от приетите в господствуващата църква, и по тоя начин изразявала протеста на тази част от вярващите, която била недоволна от растежа на църковното имущество и защитата на интересите на господствуващите класи. Най-радикално течение било движението на агонистиците.[1]

Но и вътре в официалната църква се появило аскетическо течение, което импонирало на тези групи християни, които били недоволни от растежа на църковното богатство и намесата на духовенството в светските дела.

Аскетизмът бил присъщ до известна степен на цялото християнство от самия момент на възникването на новата религия, негови крайни проповедници били представителите на някои гностически секти още през II в. Особени сдружения, които си поставяли за цел обособяването, отделянето, от обществото, „от света“, възникнали в края на III и през IV в. Те се появили в Египет, където отдавна съществувало отшелничество при храмовете на Серапис. Египетските отшелници били предшественици на християнските монаси.

---

[1] Вж. по-долу, стр., 591

Почти едновременно се появило монашеството в Сирия и Палестина. Първоначално монасите били независими от църковната иерархия, но после били подчинени на епископа. Монашеството се разпространило нашироко. Представителите на господствуващата църква се стремели да използуват монашеството в борбата срещу ересите, срещу езичниците и т. н. Това се практикувало особено широко в Египет. Епископ Кирил Александрийски много пъти организирал истински нападения на монаси срещу своите религиозни противници. Монашеството се разпространило по целия Изток. Споровете по вероизповедните въпроси следствие на намесата на монасите се отличавали с фанатизъм и се превръщали в истински стълкновения. Монасите се ползували с популярност всред нисшите слоеве на населението, а обстоятелството, че тям се подражавало, предизвикало неодобрението на правителството. Император Валент например издал закон, който задължавал монасите да служат във войската. Теодосий забранил на монасите да живеят в градовете,[1] но заповедите на правителството не оказали съществено влияние върху съдбата на монашеството. Александрийският епископ Атанасий пренесъл монашеството в западната част на Империята, когато бил там на заточение. За разпространението на монашеството способствували Амброзий Медиолански и Августин, епископ Хипонски (в Африка)

4. Културата на късната Римска империя

В културата, както и в другите области на живота на Римската империя през епохата на IV и V в. се забелязват също признаците на упадък. Наистина този период не минал незабелязано в историята на римската култура. В различните клонове на изкуството били създадени значителни произведения, които не отстъпват на паметниците на класическата епоха. За IV в. бил характерен фактът, че висшето общество останало още вярно на езическите традиции. В литературата от онова време се запазвали още и езически мотиви и се надавали гласове, които изразявали остър протест против християнството. На Запад голяма роля в културния живот играели провинциите особено Галия.

---

[1] Cod., Theod., XVI, 3, 1.

Поезия и литература

Измежду последните анатични поети са забележителни **Децим Магн Авзоний** (310—393г.), **Клавдий Клавдиан** (края на IV и началото на V в.) и **Клавдий Рутилий Намациан** (началото на V в.).

Авзоний е познавач на римската литература, на реториката, на гръцки и латински език, но той по-скоро е куплетист отколкото, поет. От него има например стихотворение, в което предходната строфа завършва със същата дума, с която започва следващата строфа или стихотворение, съставено изключително от Вергилиеви полустишия. Наистина друго впечатление произвеждала голямата поема „Mosella“, посветена на описанието на реката Мозела, на живописните й брегове, покрити с лозя, на различните видове риба. Това произведение се отличава със свежест и искреност.

Клавдий Клавдиан е безсъмнено един от големите поети. Той засягал съвременните събития, описвал войни, които римляните трябвало да водят; той засягал придворния живот, възхвалявал Стилихон, приближен на император Хонорий, всячески осъждал и се подигравал с неговия противник Руфин, който се издигнал при двора на Аркадий. Поезията на Клавдиан е подражателна, но той е талантлив поет и владее добре стиха. Най-после Клавдиан е един от последните римляни, който обичал миналото на великия град и хранел надежда към неговото славно бъдеще.

Клавдий Рутилий Намациан е роден в Галия. Той възпявал Рим, който дал едно отечество на толкова различни народи. Привърженик на старото, Намациан ненавиждал християните, особено монасите.

В края на IV в. **Амиан Марцелин** написал историята на Рим, той е последният голям историк на античния свят.

От късните латински писатели трябва да се споменат **Аполинарий Сидоний** и **Симах**. Аполинарий Сидоний е автор на стихотворения, писма панегирици, които са интересни не толкова като литературни произведения, а като материал за характеристика на бита на гало-римската аристокрация в края на V век и нейните взаимоотношения с настъпващите варвари. Симах е един от последните оратори, убеден езичник.

Латинската светска литература оставала езическа. Митологическите сюжети продължавали да бъдат любими за поетите, но тези произведения задоволявали само ограничен кръг читатели.

Гръцката литература (късна софистика)

Историята на гръцката литература от IV в. се характеризира с ново възраждане на софистиката. След упадъка в III в. реторските школи наново придобиват значение. В тях получават образование бъдещите чиновници, в тях се възпитават и бъдещите християнски проповедници.

Софистиката на IV в. е бедна в идейно отношение. Учителите по красноречие тълкуват произведенията на философите, правят разбор на тези или онези етически учения. Главното внимание е съсредоточено върху построяването на речта и върху външните ефекти. В Атина, в средата на IV в. преподавал **Химерий**; голям успех в Константинопол имал **Темистий**, но най-широка известност придобил реторът **Лимбаний** (от 314—391 г.). Неговата дейност протекла главно в Антиохия. В своите речи, посветени на императори, пълководци, видни сановници, Либаний засяга животрептящи въпроси от своето съвремие. Той се явява ту в качеството си на панегириот, ту произнася благодарствени речи, ту защищава някого, ту сочи някое обществено зло (една от речите му например говори за това, каква вреда нанасяли на държавата патроцинииите). Либаний остава привърженик на езическата религия. Християнството му се струва полуварварско суеверие. Особено раздразнение предизвикват у него монасите, които той счита врагове на разума и на красотата. Либаний бил поклонник и привърженик на Юлиян Отстъпник и самият той се ползувал с неговото покровителство. Той може да бъде считан за един от последните езически оратори и софисти. Школите за красноречие се запазват и в V в., но преподаването се отличава с безидейност и шаблонност.

Най-изтъкнатото философско течение през епохата на късната Империя бил **неоплатонизмът**.

За основател на неоплатонизма се смята **Плотин** (205—269 г.), който се родил и получил образованието си в Александрия, а живял главно в Рим и Италия.

Учението на Платон било само основа на идеалистическата система на Плотин; в нея били съчетани елементите на различни философски системи на античната философия (на Аристотел, на стоиците, на питагорейците и т. н.). За разлика от класическата философия, в неоплатонизма били засилени мистичните елементи, нещо което било белег на времето. В известно отношение неоплатонизмът може да бъде наречен рационалистическа теология. Съгласно учението на Плотин първосъщината на света е божеството, вечно и неизменно, неподдаващо се на дефиниция. Божеството поражда от себе си света, без да променя своята същност. Нисша степен на творението е материята, която за Плотин представя източник на злото. Чувственият мир, практическата дейност имат малка стойност. Но човешката душа стои на границата на светлината и тъмнината. По пътя на усъвършенстването и аскетизма човек трябва да се възвиси до съприкосновение с божеството. Не логичното мислене, а възхищението (екстазът) може да бъде истински източник на познанието.

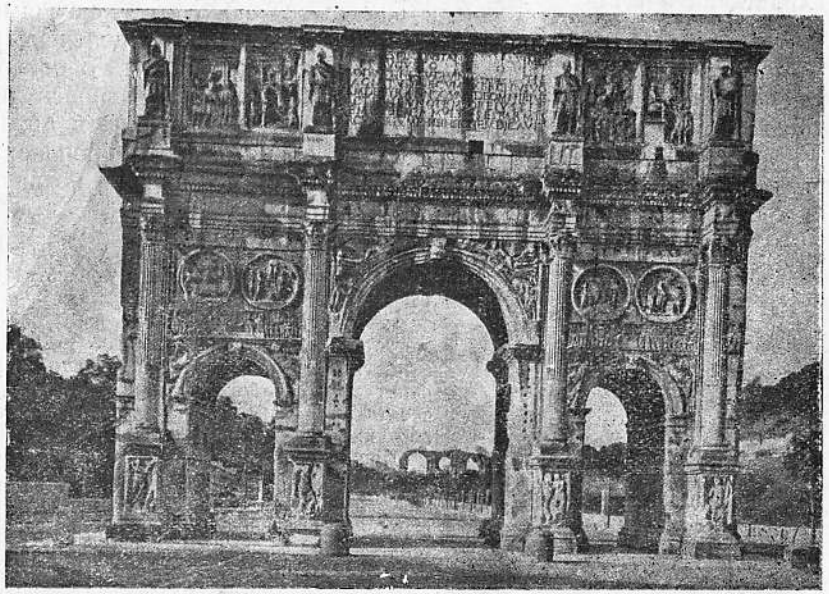

Фиг. 180. Арката на Константин в Рим. Съвременно състояние.

Ученикът на Плотин **Порфирий**, (от втората половина на III в.) записал и систематизирал учението на Плотин и се проявил като защитник

---

[1] Вж. по-горе, стр. 26 и сл.

на езическата религия срещу християнството. В първата половина на IV в сириецът Ямблих става ръководител на неоплатоническата школа, като се опитва да създаде истинска политическа теология, която трябвало да обедини всички култове на древния свят с изключение на християнството. Между образованите езически кръгове неоплатонизмът придобил известна популярност в IV и V в. Негов привърженик бил Юлиан Отстъпник. В V в. с известност в Александрия се ползувала привърженицата на неоплатоновата философия Хипатия, добра познавачка на математиката, която била разкъсана от фанатичната тълпа, която виждала в нейното лице противница на християнството. Но трудното за разбиране и усвояване учение на неоплатониците оставало философия на тесен кръг на езическата аристокрация, която се стремяла да се отвлече от съвременната действителност, да намери успокоение в самозадълбочаването и в същото време да оправдае онова, което представлявало известна ценност в античното минало и което християнството отричало.

Неоплатонизмът се бори против християнството, но се опитва понякога да разреши същите въпроси и прилага същите тези методи за тяхното разрешение, които прилагат християнските теолози. За това естествено, че известни тези на неоплатонизма са оказали влияние и върху християнската догматика.

Християнска литература

Църковната литература, както латинската, тъй и гръцката, се ползувала с голямо влияние. Нейната тематика е повече или по-малко определена: разбор на догматични въпроси, опровержение на ученията на езичниците и еретиците, въпроси за църковната дисциплина, поучения от всякакъв вид и др. п. Авторите били добре запознати с реториката; много проповеди на християнските епископи са съставени по всички правила на античното красноречие.

Четвъртият век се характеризира с развитието на гръцкото християнско красноречие. Догматичните спорове, възникнали във връзка с арианството, били външният импулс, който способствувал за развитието на християнското ораторско изкуство. Самият Арий бил добър оратор и поет. Неговият противник александрийският епископ Атанасий (295 — 373 г.), в своите речи се придържа към атическите образци.

През втората половина на IV в. гръко-християнското красноречие придобива голямо изящество. Епископът на гр. Кесария в Кападокия Василий Велики (331—379 г.) учил на младини при Химерий и Либаний. Неговите проповеди и писма се отличават с оригиналност на построението и с живост на езика. Виден оратор бил приятелят на Василий Григорий Назиански (338—390 г.). Блестящ християнски оратор бил епископ Иоан Константинополски, наречен впоследствие Златоуст (около 345—407 г.). Проповедите на Иоан предизвиквали недоволството и на висшето духовенство, и на двора, но в същото време той се ползувал с широка популярност; природният дар на красноречие у него се съчетава с грижлива обработка на речите. Късната софистика повлияла на Иоан, както и на другите християнски оратори.

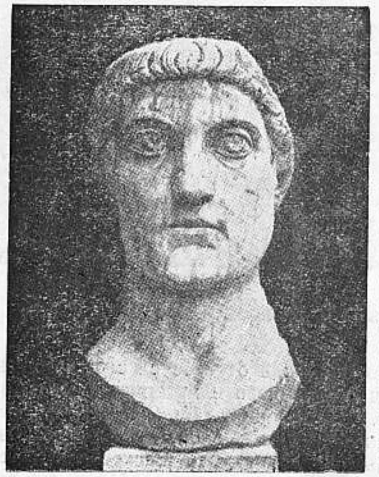

Фиг. 181. Константин Велики. Глава на колос.

Между западните църковни отци, които писали на латински език, трябва да се отбележи съвременникът на Диоклетиан Цецилий Фирмиан Лактанций, от когото е голямото произведение „Божествени институции" (Divinae institutiones). Нему се приписва трактатът „За смъртта на гонителите" (De mortibus persecutorum), в които се доказва, че всички онези, които преследвали християните, са загинали от мъчителна смърт. Плодовит писател бил епископ Амброзий Медиолански (около 335—397 г.). Неговите произведения засягали разнообразни религиозни въпроси: той давал тълкувания на каноническите книги, съставял поучения, писал догматически произведения. В същото направление се развивала и литературната дейност на Иероним (348—420 г.) от Стридон (в Далмация). Нему принадлежат редица исторически произведения и преводи от гръцки. С изключително влияние както приживе на автора, тъй и след неговата смърт се ползували трудовете на Аврелий Августин, епископ на града на Хипон Регий (в Африка), който живял от 354—430 г. Августин оставил значително литературно наследство, което се състои от проповеди, писма и трактати с разнообразно съдържание. С особена известност се ползували неговите произведения — „Изповеди" (Confessiones), където Августин сочи мотивите, които са го довели до християнската църква, и „За божия град" (De civitate dei), едно от най-популярните произведения през средните векове.

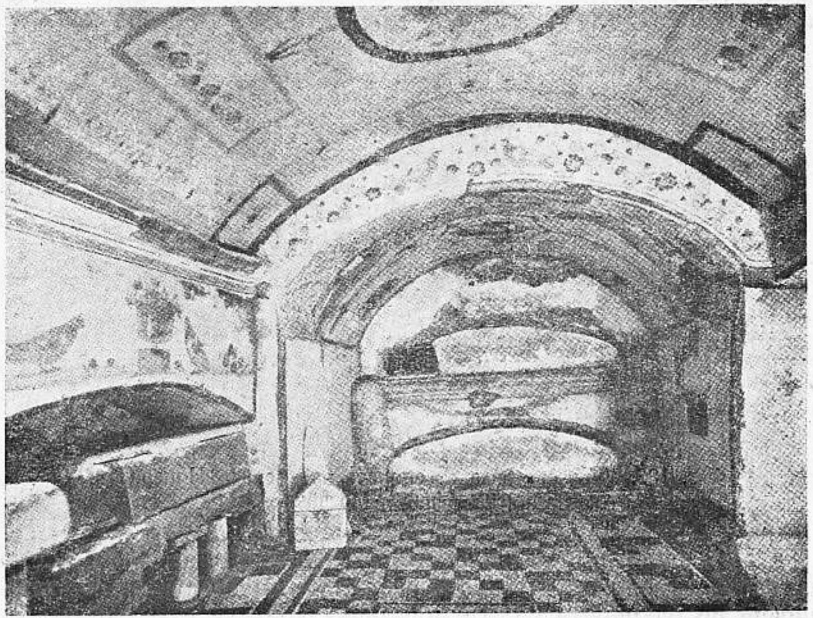

Фиг. 282. Гробница под църквата С. Севастиан в Рим.

Архитектура и изкуство

В изкуството на късната Империя също както и в литературата има белези на упадък, но този упадък не се проявява изведнъж и не във всички области. Архитектурата от времената на Диоклетиан и Константин се отличавала с монументалност и стройност. Тази епоха не създала нови принципи в строителното изкуство, но тя развила онова, което било наследено от предходния период. Термите на Диоклетиан в Рим превъзхождали термите, построени от Каракала. Константин украсил Рим с нови постройки, но особено внимание било обърнато на Константинопол, новопостроената столица. Приемниците на Константин продължавали строителството на новия град. Нов тип сграда бил християнският храм, за прототип на който в много случаи служела древната римска базилика.

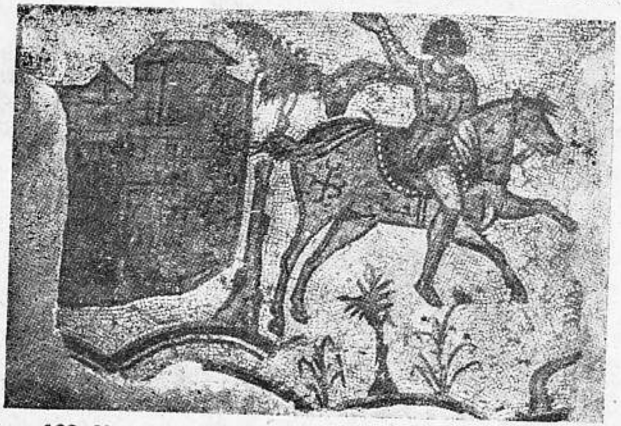

Фиг. 183. Укрепена вила от епохата на късната Империя в римска Африка. Мозайка.

По-забележими са белезите на упадъка в изобразителното изкуство. Скулпторните изображения на императорите са грандиозни по размерите си. Те поразяват зрителя със своята големина, внушават му уважение, ако не и страх, пред изображението на императора; но в тях няма спокойствието, простотата и величието, които са свойствени на склупторните изображения от времето на Антонините.

В живописта и мозайката от онова време има много условни белези. Наред с добре схванати живи черти се срещат и груби изображения, които свидетелствуват за упадък на вкуса и на умението на майсторите.

Същевременно се развива широко християнското изкуство. Под различни езически влияния се изработват типове на изображение на Христос, на Богородица и на християнските светии. Християнската живопис и мозайка постепенно се освобождават от традиционните (езически) форми и придобиват оригиналните черти. Появяват се различни школи на християнското изкуство. Най-голямо значение имала византийската школа, която се създала под влиянието на източно-римските художествени форми. Особено важно било влиянието на Египет: египетската портретна живопис без съмнение оказала влияние върху византийското иконописно майсторство.

Римската култура имала многовековно минало. За привържениците на езическата култура е характерно преклонението пред старините. Що се отнася обаче до християните, само малцина от тях признавали ценността на старата култура. Фанатични представители на християнската иерархия често разрушавали античните паметници, считайки ги за греховна съблазън.

ГЛАВА XXXIX

РЕВОЛЮЦИЯТА НА РОБИТЕ И ЗАГИВАНЕТО НА ЗАПАДНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ

1. Последните десетилетия и разрухата на Западната римска империя

Визиготи в източната част на Империята

Положението на империята от средата на IV в. ставало все по-неустойчиво. Още император Валент трябвало да се сблъска с новия напор на западните племена. В 375—376 г. визиготите (вестготите), притискани от скитническите хунски племена, които нахлули от степите на днешния Казахстан, измолили от император Валент разрешение да се заселят на римска територия. Валент им разрешил да се заселят в тракийската диоцеза с условие, че ще предадат оръжието си на римската администрация и че ще изпълняват нейните нареждания.

Поради небрежността и злоупотребленията на римските чиновници обаче тези изисквания не били изпълнени. Изкуствено създаденият недостиг от продукти, продажбата им на високи цени от страна на римските чиновници, обръщането на децата на готите в робство довели до въстание. Маса варвари, роби и работници, избягали от съседните рудници, оказали подкрепа на готите. Въстаналите роби и варвари разграбвали богатите имения. Първите стълкновения на римските войски с въстаналите нямали решителен резултат. В 378 г. срещу тях потеглил сам император Валент.

Битката при Адрианопол

При Адрианопол (дн. Одрин) станала битка, в която римските войски били разбити от въстаналите, а самият император загинал на полесражението. Битката при Адрианопол имала огромно всемирно-историческо значение. Историкът Амиан Марцелин я сравнява с битката при Кане.[1] Но ако след разгрома при Кане мощната римска република намерила у себе си сили да продължи борбата и да извоюва победа, то в 378 г. немощната

---

[1] Amm. Marcell., XXXI, 13, 19.

Римска империя, изнемогваща в борбата с външни врагове и разяждана от вътрешни противоречия, вече не могла да се оправи от получения жесток удар, което оказало влияние на целия следващ ход на събитията.

Борбата за власт и победата на Теодосий

След смъртта на Валент Грациан назначил за император опитния пълководец Теодосий, испанец по произход, впоследствие наречен Велики. Теодосий отблъснал отчасти готите от Константинопол, но бил принуден да сключи с тях мир, като им предоставил за заселване областта Илирия. Освен това Теодосий се стремял да санкционира във всички области никейското учение, чийто ярък привърженик бил самият той. След убийството на Грациан (382 г.) в западната част на Империята в течение на няколко години избухвали нови смутове, които все повече ослабвали Римската държава. В 392 г. на Запад за император бил провъзгласен видният чиновник и ретор Евгений, последен император, който се опитал да върне старата религия. В сената наново била издигната статуята на Победата, украсена по заповед на Грациан, празнували се традиционните празненства; но Теодосий отказал да признае Евгений и изпратил срещу него войски.

В 394 г. Теодосий съединил в своите ръце за кратко време властта над двете части на Римската империя; на следната, 395 г., той умрял.

Разделяне на Империята на Източна и Западна

Теодосий бил наследен от синовете си — Аркадий, който получил от баща си управлението на Изток, и Хонорий, комуто била дадена Западната империя. Приемниците на император Теодосий били хора със слаба инициатива (толкова повече, че при стъпването си на престола Аркадий бил на 18, а Хонорий—на 11 години). Те се занимавали с придворни интриги и се намирали под влияние на своите приближени, между които голяма роля играли варварите, които били на римска служба. В западната империя вандалът Стилихон — magister militum, но фактически управител на цялата Империя — се издигнал още при Теодосий, който го венчал за своята осиновена дъщеря и го посочил на Аркадий като най-добър съветник. Стилихон бил енергичен пълководец и дипломат, който полагал грижи за отбраната на Империята. При двора на Аркадий в Константинопол с неограничено влияние се ползувал префектът на претория, галът Руфин.

Нашествието на варварите в Западната империя

Главната опасност за Империята на север представяли визиготите под предводителството на Аларих. Отначало той нападал балканските земи, а след това в 401 г. нападнал Италия. Стилихон сключил с него мир, при което Аларих бил длъжен да помага на Рим в борбата му с Константинопол. В 406 г. варварските племена преминали Рейн

и след това опустошили Галия; на различни места се появили узурпатори. В 408 г. същият Аларих превзел Панония и Норик, след което тръгнал към Италия и поискал пари за своите войски. Неговото искане било удовлетворено, тъй като Стилихон предполагал да се спогоди с Аларих и да го използува в борбата срещу узурпаторате, а също и в борбата с Константинопол, но при двора на Хонорий победила противната партия; Стилихон бил лишен от власт и наказан със смърт (408 г.)

Превземането на Рим от Аларих

Договорът с Аларих бил също унищожен. Тогава Аларих предприел нападение срещу Италия. Два пъти готите нападали Рим и на третия път, 24 август 410 г., Рим бил превзет и разграбен от войските на Аларих, на които робите отворили портите. Три дни градът бил опустошаван. Жителите могли да намерят убежище само в църквите, които Аларих щадил, макар че бил арианец. Падането на Рим направило неизгладимо впечатление на съвременниците. В някои места то предизвикало езическа реакция. Епископ Августин в Африка, под впечатление на римските събития и връщането към езическите обреди в някои от африканските градове, написал своето знаменито произведение „За божия град“.

Според мнението на Августин, Рим понесъл наказание за своето греховно минало. В това произведение авторът развил мисълта за взаимоотношението между църквата, истинния град божий на земята, и държавата, която трябва да я защищава. Тези Августинови идеи оказали влияние върху испанския дякон Орозий, който накратко изложил цялата римска история като доказателство, че падането на Рим е възмездие за стари престъпления. Някои езически писатели, като Рутилий Намациан, се надявали, че миналата слава на града може да се възстанови; други пък, като историка Зосим, смятали падането на Рим за последица от отстъпничествата от старата религия.

Нашествието на хуните

Аларих напуснал Рим. След неговата смърт готите се оттеглили в Галия. Обезсилената Империя обаче не могла вече да издържа натиска на варварите.

Още в 409 г. вандали, свеви и алани нахлули в Испания и се заселили в някои нейни области; в 420 г. вандали и алани се закрепили на южната част на Пиринейския полуостров, а в 429 г. се прехвърлили на африканското крайбрежие и заели по-голямата част от Нумидия и Африка. В отделни случаи римски пълководци успявали да победят варварите, но тези победи не могли да изменят външното положение на Империята. Голяма опасност за римската държава представяли хуните. В 30-те години на V в. хунският вожд Атила обединил под своята власт хунските племена, които скитали в днешните южноевропейски области на Съветския съюз, Румъния и Унгария. След това те заели някои райони на римските провинции Панония и Мизия. Под предлог, че Валентиниан III (425 — 455 г.), провъзгласен за император скоро след смъртта на Хонорий, не удовлетворил неговите искания, Атила опустошил Галия. На Каталаунските полета станала ожесточена, но нерешителна битка, в която срещу Атила се борел римският пълководец Аеций, който стоял начело на войска, съставена главно от варварски племена. Атила прекъснал настъплението и се върнал в земите отвъд Рейн. В 452 г. той нападнал Северна Италия. Но скоро Атила напуснал Италия и се върнал в заддунавските области. На следната година той умрял, а неговата разноплеменна държава се разпаднала.

Падането на Западната римска империя

В западната част на Империята не се прекратявала борбата за императорския трон, макар че по-голямо значение имали не императорите, а варварските вождове, които се намирали на римска служба. В 475 г. римският патриций Орест поставил на престола своя син Ромул Августул и от негово име управлявал държавата. Но срещу него въстанали варварските наемници, начело на които бил скирът Одоакър. В 476 г. Орест бил убит, а Ромул Августул бил лишен от власт; Одоакър изпратил знаците на императорското достойнство в Константинопол. Прието е да се смята, че това събитие е краят на Западната римска империя.

2. Източната римска империя в V — VI в. Кодификация на римското право

Външнополитическо положение

Източната римска империя била също подложена на варварски нахлувания в V в., но все пак изпитала по-слаби сътресения, отколкото римският Запад. Между императорите имало, ако не много значителни, все пак достатъчно енергични хора, като например Лев I (457—474 г.), който съумял да се освободи от властните военачалници, които претендирали да управляват държавата вместо императора, а също така отблъснал пристъпите на германците. Източният въпрос останал като наследство на константинополските императори от Римската империя: борбата с персите, която била успешна в 422 г. се подновила в началото на VI в. Тя се водела от 502 до 506 г. и завършила с възстановяването на statu quo'то.

От началото на VI в. при императора Анастасий (491—518 г.) срещу Източната империя започнали да настъпват славяните. Славянските селища, основани на Балканския полуостров, изиграли голяма роля в историята на Източната империя и способствували за феодализацията на аграрните отношения.

Кодификация. „Corpus iuris civilis“

При двора на източните императори се продължавало проучването и се извършвало систематизиране на римското право; обширното законодателство на късната Империя имало нужда от известна обработка и от привеждане в една система. През тази епоха нямало юристи, които да определят мястото на тези или онези императорски конституции в системата на римското право; било необходимо да се създаде поне един сборник на общозадължителните постановления. Първите опити за кодификация са от края на III и началото на IV в. При Теодосий II специална комисия събрала всички конституции, създадени от Константин и неговите приемници, систематизирала ги в зависимост от съдържанието им, видоизменила в отделни случаи текста, с цел да го съкрати и да му придаде по-голяма яснота. Това издание с няколко празнини е достигнало до наше време и носи наименованието „Codex Theodosianus“. Този сборник не задоволил обаче нуждата от такова ръководство за юристите, което да съдържа изложение на всички принципи на правото и методите за неговото прилагане. Тази задача била разрешена едва при царуването на Юстиниан I (527—565 г.), един от най-дейните източни императори. Като резултат от продължителната работа на юристите бил издаден този юридически сборник, който впоследствие (в XVI в.) получил названието „Corpus iuris civilis“.

Той съдържал: 1. „Институции“, които излагат основите на римското право (те са съставени главно въз основа на „Институциите“ на Гай), но този сборник бил не само, както ние бихме казали, учебно пособие, защото неговите параграфи имали силата на закон. 2. „Дигести“, които съдържат откъслеци от съчиненията на юристите-класици, подредени систематично; в зависимост от съдържанието си откъслеците се разделяли на 50 книги, всяка книга се състояла от титли, които получили съответни заглавия, а всяка титла — от отделни откъслеци, които съдържали мнението на този или онзи юрист. 3. „Кодекс на Юстиниан“, който съдържал законодателните разпореждания, прегледани от юристите, които изхвърлили това, което се смятало за остаряло. 4. „Новели на Юстиниан“, които допълнят и изменят положенията, съдържащи се в „Кодекса“.

„Corpus iuris civilis не внасял в римското право нищо принципиално ново; в него обаче са отстранени пасажи, които можели да се смятат за анахронизъм или пък, обратно, било узаконено това, което е влязло в практиката. Така например изчезнали манципацията и iure cessio като начини за придобиване на вещи и във връзка с това в Кодекса няма делене на предмети на res mancipi iures nec mancipi; признавала се само писмената стипулация; в значителна степен била смекчена бащината власт, била забранена продажбата на децата, а за убийство на сина бащата бил заплашван от тежко наказание; на умишлено убийство на роб се гледало като на престъпление, виновният подлежал на наказание; но неумишленото убийство, към което се отнасяла и смъртта във време на побоища, не се наказвало. В наследственото право се отменявали съпроводените с излишни формалности манципационни завещания и се изработвали нови официални форми: завещание, записано в съдебен протокол или представено на императора.

Окончателно се отстранявало различието между агнатите и когнатите по отношение допускането им до завещание. Нямало значение също и това, дали наследникът се намирал под властта на завещателя или бил освободен от нея; обръщало се внимание само на степента на родството.

Кодификацията на Юстиниан завършила развитието на римското право. „Corpus iuris civilis“ бил резултат от многовековната работа на юристите; той се изучавал и коментирал както в средните векове, тъй и в ново време. Във времето на император Юстиниан спада и друг важен факт в историята: в 529 г. била закрита Атинската академия, последната опора на езичеството и на античната философия.

Завоеванията на Юстиниан

Юстиниан извършил последния сериозен опит да възстанови господството на Римската империя. Неговият пълководец Велизарий успял да върне Африка и Нумидия, да завладее Сицилия и след упорита война да се затвърди и в Италия; в течение на няколко години Рим бил в ръцете на византийците. Но италийските завоевания били нетрайни. Само Равена и няколко крайморски градове останали в ръцете на императора. В Африка и Испания властта на императора се ограничавала също само в отделни райони. Войната с Персия, настъплението на аварите и славяните на североизток не позволявали да се съсредоточат всички сили за борбата на Запад. В състава на Източната империя при Юстиниан влезли и териториите на някогашното Боспорско царство, които изпитали нашествието на готи и хуни. След 350 г. не се споменава за боспорски царе. Юстиниан окупира тези области, възстановява старите и строи нови укрепления. Царуването на Юстиниан може да се смята за последен етап на римската история. Официално Империята продължила да съществува чак до 1453 г., но и във вътрешния строй, и в принципите на политиката има все по-малко белези, общи с Рим. Събитията от икономическия и политическия живот на Източната империя, като се започне от времето на царуването на Юстиниан, образуват съдържанието на историята на Византия, която е съставна част на средновековната история.

3. Феодализация на Римската империя

Външнополитическите събития от IV—VI в. не бива да се разглеждат отделно от социалните процеси, които се извършвали в живота на Римската империя.

Социална база на късната Римска империя

Въпросът за социалната опора на правителството на късната Империя не може да бъде разрешен еднакво за всички периоди. Късната империя била последователно проведена военна диктатура и за това главната ѝ материална опора продължава да бъде войската. Няма съмнение, че и едрите земевладелци са оказвали поддръжка на императорите.

Поддръжката обаче на едрите магнати не била достатъчна за правителството. Законодателните паметници говорят за опита да се намери поддръжка и в средните слоеве и в това отношение били постигнати успехи, особено ако се вземе под внимание ролята на средните земевладелци. Императорите дарили земи на военните и на чиновниците и с това се създавала прослойка, която поддържала правителството. Най-после правителството търсело поддръжка и сред широките маси на населението. Законите често говорят за защита на свободни хора от произвола на чиновниците и на магнатите.

Нарастване на феодалните елементи

Социалната база на Империята, особено на Запад, се стеснявала. Това било свързано с растежа на феодалните елементи. Феодалните отношения изникнали преди всичко в едрите имения, където свободните по-рано колони се превръщали в крепостни селяни. Тези феодални елементи съществували и в самия държавен строй на късната Империя. Нека си припомним само натуралната система на данъчното облагане, натуралната система на изплащането възнаграждения за чиновничеството и армията и значението на огромните императорски имения. В своята същност обаче държавата оставала още робовладелска. Достатъчно е да се съпоставят „Институциите“ на император Юстиниан с „Институциите“ на юриста Гай. Разделят ги 400 години. И все пак, когато става дума за основните групи общества, между тях не намираме принципиални различия: „Основното деление на правата на личността — се казва в „Институциите“ на Юстиниан — се състои в това, че всички хора са или свободни, или роби“[1]. Свободните се разделят на свободнородени и на освободени роби. Развитието на отношенията към колоната тук не е намерило отражение. Също трябва да се каже и за отношенията към робите. „Институциите“ на Юстиниан формулират принципи, които са характерни за развитото робовладелско общество.

Макар че държавата в основата си оставала робовладелска, феодалните отношения продължавали да се развиват. Характеризирайки положението на късните колони, Енгелс казва: „Те наистина не били роби, но не ги смятали и за свободни; те не могли да встъпват в брак със свободни и техните бракове помежду им не се смятали за законни, а били разглеждани, също както и браковете на робите, като обикновено съжителство (contubernium). Те били предшественици на средновековните крепостни.“[2]

Отношенията между посесора и колона, онези отношения които се създавали като резултат на патроцинииите били вече по същество феодални. Растежът на патроцинииите и засилването на частната власт свидетелствували за слабостта на робовладелската държава. Тя не могла вече да пази интересите на едрите робовладелци и последните прибягвали до самостоятелната защита на своите интереси. Това е причина за укрепяването на вилите, за появяването на отреди от букцеларии и т. н Към края на своето съществуване западното римско императорско правителство се опирало само на малки отреди, състоящи се от варвари-наемници.

---

[1] Institutiones Justiniani, I, 3.

[2] Энгельс Происхождение семьи, частной собственност и государства, Соч. Маркса и Энгельса, т. XVI, г. I, стр. 126.

4. Революцията на робите и на колоните

Революционното движение на робите и на колоните било потушено само за известно време в началото на царуването на Диоклетиан. Скоро то се разраснало с нова сила и не се прекратявало до последните дни на Западната империя. Могат да се посочат следните основни белези на революцията на робите. Революцията на робите се състои от редица социални движения, които протичали с особена острота по периферията на Империята, където държавната власт била послаба и където още били запазени отживелиците от първобитно-общинния строй. Движеща сила в тези въстания били робите, които се ползували с поддръжката на колоните. Въстаналите помагали на варварите, които нападали Римската империя. Тези движения протичали в течение на продължителен период (от първата половина на IV до края на V в.) и носели стихиен характер. Субективно и робите, и колоните си поставяли за цел възвръщането на патриархално-общинните порядки, обективно обаче те способствували за разрухата на робовладелската държава.

Правителството на късната Империя използувало всички средства за борба с революционното движение, обаче в много случаи то било безсилно. Отделните поражения на въстаналите не могли да потушат движението. И самите магнати водели борба с въстаналите роби и колони. За това свидетелствува появяването на отредите на букцелариите [1], укрепяването на вилите и други.

Движението на багаудите

Ту едни, ту други провинции на Римската империя били обхващани от въстания. Може да се посочи движението на багаудите, което било потушено временно от Максимиан, но в V в. пламнало с нова сила, като обхванало Галия и Испания. Сведения за тях дава същият Салвиан. „Какво друго — казва той —създаде багаудите, ако не нашата несправедливост и безчестието на управляващите, техните плячкосвания и грабежи?“ [2]

---

[1] Вж. по-горе, стр. 571

[2] Salvianus, De gubernatione dei, V, 6.

Движението на агонистиците

Най-много данни има за движенията на нисшите слоеве на населението в римска Африка. Въстаналите се наричали агонистици — борци за истинската вяра; противниците на агонистиците, католическите епископи, ги наричат циркумцелиони, т. е. бродещи около селските колиби.

Главно участие в движението вземали робите, закрепостени към земята. Въстаналите се ползували с поддръжката на зависимото и полузависимото берберско население. Идеологически те били свързани с донатизма — ритористично движение, което се оформило след като този, който възглавявал движението, Донат, бил осъден от съборите на епископите и от император Константин [1]. Донатистите защищавали нерушимостта на църковните порядки, които се оформили в Африка в течение на два века. Те защищавали независимостта на църквата от държавата, а със своето твърдение, че истинната вяра се е запазила само в Африка, идеологически оправдавали сепаратистките тенденции на различните групи население, които били потискани от гнета на късно римското правителство. Агонистиците съставяли тяхното ляво крило; те се смятали за борци за истинната вяра. Но главното острие на тази борба било насочено срещу едрите земевладелци, срещу чиновничеството и срещу духовенството на официалната църква, които поддържали Империята и нейните порядки. Въоръжени със сопи, те ходели по именията, освобождавали робите и унищожавали разписките за дългове. „Нито един посесор — казва противникът на донатистите Оптат Милевитански — не беше спокоен в своите владения. Разписките на длъжниците се обезсилваха; по онова време нито един кредитор не беше свободен да изисква своите дългове. Писмата на тези, които гордо се наричаха „вождове на светците“, тероризираха всички. Вследствие на това, тези, които трябваше да бъдат молени за снизхождение, в смъртен страх сами унижено трябваше да молят за милост. Всеки бързаше да загуби даже много големи дългове и за печалба се считаше вече и това, ако успяваше да се избави от насилието. Пътищата също така не могли да бъдат напълно безопасни, тъй като господарите били изхвърлени от екипажите и били длъжни да тичат пред робите, седнали на мястото на господарите; по тяхно решение и заповед робите и господарите разменяха положението си.“ [2] Друг противник на донатистите, Августин, казва, че „дръзките селяци въстанали против своите владетели“ [3]. Под заплахата на пръчките, пожарите и убийствата, разбивали дъските с имената на робите, за да получат свобода.

---

[1] Вж. по-горе, стр. 577 и сл.

[2] Optatus, III, 4.

[3] Aug., Epistolae, 108, 6, 18.

В 340 г. начело на въстаналите стояли Аксидо и Фазир, които, както показват имената им, били от берберски произход. Те и двамата загинали в борба с римските войски. След тях епископът на града Багай, Донат, обединил агонистиците. Движението под ръководството на Донат било сломено, много агонистици загинали, но въстанието на агонистиците не било окончателно унищожено. В края на IV в. в град Тамугади действувал епископ Оптат, пред който треперели земевладелците от цялата област. Той принуждавал търговците да разделят печалбите си с купувачите и закрилял безимотните. Правителството изпращало войски, които нанасяли на агонистиците отделни поражения, и въвеждало сурови закони срещу донатизма; въпреки това в отделни области на Нумидия и Мавритания движението продължавало в течение на цяло столетие (от 30-те години на IV в. до 30-те години на V в. ние нямаме никакви данни за неговата съдба след вандалското завоевание).

И движението на агонистиците, и движението на багаудите са звено в мощния процес, който наричаме революция на робите, който подровил основите на робовладението и ослабил Римската империя. Подкрепата, която робите оказали на варварите, е способствувала за пропадането на робовладелската държава; има определени указания за тази подкрепа. Съгласно известието на Амиан Марцелин в 378 г. робите дали подкрепа на вестготите, които се борели с римляните. В 410 г. робите открили градските порти на Рим на водача на готите Аларих. Варварите, които нахлули в римските области, срещали подкрепа от страна на експлоатираните маси.

По този повод Салвиан казва: „У всички римляни (завоювани от варварите) има едно желание — да не стават отново римски поданици. Там римският плебс единодушно заявява, че иска да му бъде позволено да живее както по-рано с варварите. . . И така, нашите братя не само че в никакъв случай не искат да преминат от тях при нас, а напротив, оставят ни да преминем към тях.“[1]

5. Проблемата за загиването на античното общество в историческата литература от XVIII — XX в.

Въпросът за причините за пропадането на Римската империя е един от най-сложните в цялата историография. Той, както вече казахме, е бил поставян още от съвременниците. Този въпрос е бил засяган и от писателите от епохата на Ренесанса, които са посочили значението на варварските завоевания. Монтескьо виждал основната причина за загиването на Римската империя в упадъка на римската доблест и простота, което било последица от завоюването на богатите източни страни от Рим. Гибон бил до известна степен съгласен с мнението на Монтескьо, но той се стараел да подчертае разрушителната роля на християнството, под чието влияние изчезнал някогашният римски дух. Така отговарят на този въпрос и други историци от XVIII в. В буржоазната историография на XIX в. е имало много и най-разнообразни опити да се отговори на този въпрос. Едуард Майер е застъпвал гледището за циклическото развитие (преди него подобно гледище застъпва италианският философ Д. Вико): древността познавала същите стадии на развитие като европейското общество — след разцвета на капитализма в епохата на Римската империя наново започва упадък, връщане към натуралното стопанство. Този упадък е закономерен, тъй като капитализмът е висш стадий на развитието на културата; падането на капитализма може да донесе нейната гибел.

---

[1] Salvianus, De gubernatione dei, V, 7.

Други историци се стараели да открият причината в едни или други исторически явления. Така например Хартман виждал тази причина в прогресивното намаляване на населението. Пьолман сочи като причина социалната борба през последните векове на Римската империя. Макс Вебер обръща внимание на това, че античната култура е предимно „крайбрежна“, нейното проникване във вътрешността на страната и екстензивното ѝ разпространение са довели до отслабването на нейната интензивност, до връщане към старите, натурални форми на стопанството.

Защищавайки същото реакционно гледище като Едуард Майер, Пьолман смятал, че заедно с капитализма в древността се развивали социализъм и комунизъм и движението на масите е погубило културата. Почти на това гледище е и Ростовцев.[1] Според него Римската империя по времето на своя разцвет се опирала на „маниципалната буржоазия“. Противоречието между града и селото, рязкото разделяне на обществото на honestiores (почетни) и humiliores (нисши) довежда до революция. Масите, селяните от селото и работниците от градовете се опълчват срещу буржоазията (the peasants in the country and the workmen in the cities). Изразител на тази революция била армията, която се състояла от представители на нисшите класи на населението. Смутовете в III в. са именно социална революция. Източният деспотизъм, който се опирал на армията, на бюрокрацията и на селячеството, не могъл да предотврати гибелта на античния свят. Ростовцев предполага че разпространяването на културата води към намаляване на нейната интензивност. Той завършва своя труд с въпроса: „всяка цивилизация, щом започне да прониква в масите не е ли свързана със залез“.[2] По такъв начин и Ростовцев е на страната на реакционното гледище, толкова повече, че отождествяването на бунта от III в. със социална революция е реакционно и основно неправилно.

Някои изследвачи посочват известни политически причини. Според Белох[3], трагична роля изиграло поглъщането на гръцкия полис от Римската империя. Хейтленд[4] набляга, на това, че Римската империя била неспособна да привлече масите към управлението на държавата; броят на хората, свързани с управляването на държавния живот, прогресивно се намалявал, а представителната форма на управление не била известна. Фереро обръща внимание като на факт от изключителна важност на преминаването на властта по наследство от Марк Аврелий върху Комод. С това сенатът изгубил своя предишен авторитет, а върху авторитета на това старинно учреждение се изграждало могъществото на Римската държава. Друго обстоятелство като решаващ фактор за падането на Империята привежда Корнеман[5]: според неговото мнение намаляването на римската погранична войска от Август попречило за създаването на необходимата и сигурна отбрана на Империята.

---

[1] M. Rostovtzeff, The social and economic History of the Roman Empire, Oxf. 1926, стр. 440.

[2] Ibid. p. 487.

[3] Beloch, Der Verfall des antiken Kultur, Hist. Zeitschrift, 84, 1900 г. s. 1, сл.

[4] Heitland, The Romana fate, Cambr., 1922 г.

[5] Kornemann, Das Problem des Untergangs der antiken Welt in Vergangenheit und Gegenwart. 1922.

Предшественикът на фашистките теоретици О. Зеек[1], виждал главната причина за гибелта на Империята в прогресивното изтребване на „най-добрите хора“. Унищожаването на аристокрацията и разпространяването на културата сред масите водело Римската империя към упадък, докато настъпващите германски племена били пълни с жизнени сили.

Германските фашисти твърдяха, че господството на римляните довело до смешение на расите, до загуба на расовата чистота и победата на германците „чистокръвните арийци“ била победа на висшето „господствуващо“ начало. Смешението на расовия тип, като причина за падането на Римската империя признава и американският историк-икономист Тени Франк..[2]

Но смешението на различните етнически групи не отслабвало Империята, а я укрепвало, защото между освободените роби, които повече отколкото другите могат да бъдат отнесени към смесения тип, имало най-много дейни хора, които играли голяма роля в стопанския живот на Империята. А колкото до варварските нахлувания, трябва да се подчертае, че нахлували не само германци, но и други народи: сарматски племена, алани, а от VI в. славяни. По такъв начин възгледите на фашистите са лъжливи в основата си и противоречат на всички исторически закони. Колкото до другите гледища, те някога правилно отбелязват тази или онази страна на историческия процес (обезлюдяването, поглъщането на полиса от Империята и т. н.), но те я считат за причина, докато тя е последствие.

Класиците на марксизма-ленинизма са установили, че промените в обществения живот са свързани с развитието на производителните сили и с производствените отношения. Античното общество е било робовладелско общество и в развитието на противоречията, присъщи на робовладелския начин на производство, се коренят причините за гибелта на античния свят. Тези противоречия довели до революцията на робите, която, съгласно думите на др. Сталин, „ликвидирала робовладелците и отменила робовладелската форма на експлоатация на трудещите се“.[3] Революцията на робите способствувала и на това, Рим да не бъде в състояние да издържа напора на варварските племена, които заели цялата територия на Западната римска империя към средата на V в. „. . . Всички „варвари“ се обединили срещу общия враг и съборили Рим с трясък“.[4]

Падането на Римската империя било съпроводено с разрушаването на производителните сили, с упадък на културата, но и в робовладелското общество на късната Империя били вече положени основите на новото общество, на феодалното общество, по-прогресивно от робовладелското общество.

---

[1] Seeck, Geschichte des Untergangis der antiken Welt, I—VI, 1922.

[2] Frank, Race mixture in the Roman Empire, Amer. hist. Review I, 1916 г.

[3] Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 11-е, 1939 г., стр. 412.

[4] Сталин, пак там, стр. 432.

БИБЛИОГРАФИЯ[1]

ЧАСТ I

Методологически трудове, справочници, периодически издания и общи трудове

а) КЛАСИЦИТЕ НА МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест коммунистической партии. Вж. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. т. V. М. — Л. 1929, стр. 483—513. Също и отд. изд.

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Об античности. Под ред. и с пред. С. И. Ковалёва. Л. 1935, стр. 276.

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Немецкая идеология. Вж. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. IV. М. — Л. 1938, XVI, стр. 619.

Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I—III, изд. на Ин-та. Маркс—Енгелс—Ленин и Партиздат. М. 1937—1938. (Т. I, II и III, ч. I. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. XVII, XVIII, XIX. М. — Л. 1937—1939).

Маркс, К. Теории прибавочной стоимости. Из неизданной рукописи. „К критике политической экономии“. Пер. с нем. под ред. и с пред. Г. Плеханова. Изд. 4-е. Т. I, II, ч. 1 и 2, III. М. 1936.

Маркс, К. Конспект книги Л. Г. Моргана „Древнее общество“. „Архив Маркса и Энгельса“. Т. IX. Л. 1941, VI, стр. 215.

Маркс, К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. „Вестник древней истории“, 1940, № 1, стр. 3—26. Вж. „Пролетарская революция“. 1939, № 3, стр. 149—186.

Маркс, К. Хронологические выписки. I (от—91 приблизительно до + 1320). „Архив Маркса и Энгельса“. Т. V Л. 1938. (Вж. особ. „Римская империя до завоевания Италии остготами“, стр. 5—21).

Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства в связи с исследованиями Л. Г. Моргана. Вж. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. XVI, ч. I. М. — Л. 1937, стр. 7—153. Вж. в отд. изд.

Энгельс, Ф. Бруно Бауэр и раннее христианство. Вж. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. XV, М — Л. 1935, стр. 602—610.

Энгельс, Ф. К истории раннего христианства. Вж. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. XVI, ч. 2, М.—Л. 1936, стр. 407—431.

Энгельс, Ф. К истории древних германцев. См. Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. Т. XVI, ч. I. М. — Л. 1937, стр. 339—389.

Ленин, В. И. О государстве. Вж. Ленин, В. И. Соч. Т. XXIV. М.—Л. 1937, стр. 362—377.

Сталин, И. В. О диалектическом и историческом материализме. Вж. „История ВКП(б). Краткий курс", гл. IV, § 2. Кое да е издание.

Сталин, И. В. Марксизм и национальный вопрос. Вж. Сталин, И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. Огиз. 1939, стр. 7—62.

Сталин, И. В. Речь на первом всесоюзном съезде колхозников-ударников. Вж. Сталин, И. В. Вопросы ленинизма. Изд, 11-е. Огиз. 1939, стр. 410—422.

---

[1] Библиографията е съставена от автора.

Сталин, И. В. Отчётный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б). Вж. Сталин, И. В. Вопросы ленинизма, Изд. 11-е. Огиз. 1939, стр. 423—486.

Сталин, И. В. Отчётный доклад XVIII съезду партии о работе ЦК ВКП(б). Вж. Сталин, И. В. Вопросы ленинизма. Изд. 11-е. Огиз, 1939, стр. 604.

Сталин, И. В. Ответ на письмо т. Разина (вж. „Большевик“ № 3, 1947, стр. 6—8.)

б) СПРАВОЧНИ ИЗДАНИЯ

Большая советская энциклопедия. Статии по история на древния Рим, специално Машкин, Н., Штаерман, Е., Жураковский, Г., Радциг, С., Кобылина, М. Т. 48. М. 1941, стр. 733—819.

Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Статии по история на древния Рим. Т. 52.

Энциклопедический словарь Гранат. Статии по история на древния Рим, Т 36, ч. II.

Lübker, F. Reallexikon des klassischen Altertums. 8. Aufl. von J. Geffcken und E. Ziebarth. Leipzig, 1914, XII. 1152 S. Руска преработка на старото издание: Реальный словарь классических древностей по Любкеру. Под ред. Ф. Гельбке и др. Спб. 1885, IV, 1552 стр.

Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Alterumswissenschaft. Neue Bearbeitung, hrsg. von G. Wissowa, 1894—1940 г.

Dictionnaire des antiquités grecques et romaines... sous la direction de Ch. Daremberg et E. Saglio. 5 tomes en 10 volumes. Paris 1873—1919.

Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. hrsg. von W. H. Roscher. Bd 1—6 in 107 Lief. Leipzig 1884—1937.

Prosopographia imperii Romani. saec. I. II. III. 2. Aufl. von E. Groag und A. Stein I—III. Leipzig—Berlin 1933—1943

в) НАИ-ВАЖНИ ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

„Вестник древней истории“. 1937, № 1; 1938—1940, № 1—4; 1941 № 1 и систематически от 1946 г.

„Гермес“. 1907—1917.

„Журнал министерства народного просвещения“. Отдел за класическа филология, 1884—1917.

„Пропилеи“, 5 сборника 1851—1857.

„Филологическое обозрение. 1891—1902.

„The Journal of Roman Studies“. 1910.

„Klio“. Beiträge zur alten Geschichte. 1901—1940.

г) ОБЩИ ТРУДОВЕ ПО ИСТОРИЯ НА ДРЕВНИЯ РИМ

Бокщанин, А. Г. Учебное пособие по Истории древнего мира (древней Греции и Рима). М. 1946, стр. 171.

Жебелёв, С. А. Древний Рим, ч. 1—2. 1922—1923.

Ковалёв, С. И. История античнаго общества, ч. 2. Эллинизм, Рим. Л. 1936, 317 стр.

Машкин, Н. А. История древнего Рима (краткое пособие к университетскому курсу). М. 1939, 112 стр.

Мишулин, А. В. История древнего Рима. Курс лекций, прочитаных в высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). М. 1946, 197 стр.

Нетушил, И. В. Обзор римской истории. Изд. 2-е. Харьков 1916, 376 стр.

Сергеев, **В. С. Очерк по истории древнего Рима**[1], ч. 1—2, М. 1938, 829 стр., 11 карт.

Тюменев, А. И. История античных рабовладельческих обществ, М. — Л. 1935, 288 стр.

Boak, A. E. R. A history of Rome to 565 AD. New York 1943, XII, 552 p,

Cary, M. A. history of Rome to the reign of Constantine. London, 1938, XVI, 820.

The Cambridge ancient history. Vol. VII—XII, Plates III—V Cambridge university press.
Vol. VII. The Hellenistic monarchies and the rise of Rome 1928, XXXI, 988 p.
Vol. VIII. Rome and the Mediterranean. 218—133 B. C. 1930. XXV, 840 p.
Vol. IX. The Roman republic 133—44 B. C 1932. XXXI, 1002 p.
Vol, X. The Augustan empire 44 B. C. — A. D. 70. 1934, XXXII. 1057 p.
Vol. XI. The imperial peace A. D. 70—192. 1936, XXVII, 997 p.
Vol. XII. The imperial crisis and recovery A. D. 192—324, 1939. XXVII, 849 p.
(Във всеки том карти и подробни библиографически указания).
Vol. of plates III (illustrating vol. VII and VIII), 1930. 198 pl.
Vol. of plates IV (illustrating vol. IX and X). 1934. 210 pl.
Vol. of plates V (illustrating vol. XI and XII). 1939, 242 pl.

Duruy, V. Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des Barbares. Vol. I—VII. Paris 1876—1885. (за предпочитане е илюстрованото издание).

Frank, T. A. History of Rome, New York. S. d. (1923), 621 p.

Histoire générale, publiée sous la direction de G. Glotz. Histoire ancienne. 3-me partie. Histoire romaine. Tome 1-er. Pais, E. Des origines à l'achèvement de la conquête (133 avant J. — C.). Adapté d'après le manuscrit italien par J. Bavet. Paris 1926. XXII. 663 p. Tome 2-me. Bloch, G. et Carcopino, J. La République romaine de 144 à 33 avant J. — C. I-re section: Des Gracques à Sulla. 2-e section: César. Paris 1929—1936. IV, 1060 p. Tome 3-me Homo, L. Le Haut Empire. Paris 1933, 668 p. Tome 4-me, partie 1. Besnier, M. L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée. Paris 1937. 411 p. Partie 2. Piganiol, A. L'Empire chretien. Paris.

Mommsen, Th. Römische Geschichte. I, II, III, V. Berlin 1854—1856. Множество по-късни изд. (превод на руски: Моммзен, Т. История Рима. Т. I. До битвы при Пидне. М. — Л. 1936. Т. II. От битвы при Пидне до смерти Суллы. М — Л. 1937. Т. III. От смерти Суллы до битвы при Тапсе. М. — Л. 1941. Т. V. Римские провинции от Августа до Диоклетиана. М. 1885. 648 стр.).

Niese, Б. Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde, 5. Aufl. neubearb. von E. Hohl. München 1923. VIII, 462. S. — Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Bd. 3. Abl. 5. Превод на руски: Низе Б. Очерк римской истории и источниковедения. Пер. с 4-го нем. изд. под ред. М. И. Ростовцева. Изд. 3-е. Спб. 1910, VIII. 556, XII стр. Към превода е приложен указател на книги и статии по римска история на руски език).

Piganiol, A. Histoire de Rome. Paris 1946. (В серията „Clio“, Introduction aux études historiques. Подробни библиографски указания),

Trever. A. A. History of ancient civilisation. Vol. II. The roman world. New York 1930, XVII, 807 p. (с приложена библиография).

---

[1] Книгите, чиито заглавия са напечатани с черен шрифт, се препоръчват на студентите като основни пособия.

д) ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ИСТОРИЯ НА ДРЕВНИЯ РИМ

Мишулин, А. В. О воспроизводстве в античной общественной формации, М. — Л. 1932, 32 стр. („Известия ГАИМК“, т. XIII, вып. VIII.).

Островитянов, К. В. Очерки экономики докапиталистических формаций. М. 1944, 148 стр.

Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Vorträge und Aufsätze- Erste Sammlung. 16 Aufl. Tübingen 1922. VIII. 475 S. (Превод: Бюхер, К. Возникновение народного хозяйства. Публичные лекции и очерки I. Пер. под ред. и с пред. И. М. Кулишера. Изд. 5-е, испр. и доп. по 16-му нем. изд. 1922 г. Петроград, 1923, 242 стр.).

Frank, T. An economic history of Rome 2 ed. Baltimore 1927, XI, 519 p.

Frank, T. An economic survey of ancient Rome.
Vol. I. Frank, T. Rome and Italy of the republic. Baltimore 1933, XIV, 431 p. Vol. II. Johnson. A. Ch. Roman Egypt to the reign of Diocletian. Baltimore 1936, X, 732 p.
Vol. III. Collingwood, R. G. Roman Britain. Nostrand, J. J. Roman Spain. Scramuzza, V. M. Roman Sicily. Grenier, A. La Gaule romaine. Baltimore 1937. 664 p.
Vol. IV. Haywood, K. M. Roman Africa. Heichelheim, F. M. Roman Syria. Larsen, J. A. O. Roman Greece, Broughton, T. R. S. Roman Asia. Baltimore, 1938. IX, 950 p.
Vol. V. Frank, T. Rome and Italy of the empire. Baltimore 1940. XVI, 445 p.
General index to volumes I—V. Baltimore 1940. 140 p.

Meyer, E. Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle a. S. 1910. VII, 555 S. (S. 79—168. Die wirtschaftlichte Entwicklung des Altertums, S. 169-212. Die Sklaverei im Altertum) (превод на руски. Мейер, Э. Экономическое развитие древнего мира. 3-о руско изд. и прилож. статия. „Робството в древността“. II. 1923, 108 стр. има и други преводи).

Pöhlmann, R. von. Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt. 3. Aufl. München 1925. 1-er Bd. XIV, 488 S. 2-er Bd. X, 612 S. (превод на руски: от 1. изд.: Пёльман, Р. История античнаг. коммунизма и социализма. Пер. с нем. под ред. М. И. Ростовцева. Спб. 1910, 712 стр.).

Salvioli, G. Il capitalismo antico (storia dell' economia romana). Bari 1929, XII, 202 p. (превод на руски от 1-то изд: Сальвиоли, Г. Капитализм и античном мира. Этюд по истории хозяйственного быта. Пер. с франц. Р. Гальперина. Изд. 2-е. Харьков 1923, 187 стр.).

Toutain, J. L'Economie antique. Paris 1927. XXVI, 439 p. (L'Evolution de l'humanité, 20).

Wallon, H. Histoire de l'esclavage dans l'antiquité 3 vol. Paris 1879 (превод на руски: Валлон, А. История рабства в античном мире, т. I, II- Пер. с франц. С. П. Кондратьева. Под ред. и с предисл. А. В. Мишулина. М. 1941, 662 стр.).

Weber, M. Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1924, S. 1—288: Agrarverhältnisse im Altertum (превод на руски: Вебер, М. Аграрная история древнего мира. Пер. под ред. и с пред. Д. М. Петрушевского. С прилож. статьи „Римский колонат“ М. И. Ростовцева. М. 1925, V, 438 стр.).

Weber, M. Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht. Stuttgart 1891. VIII, 284 S.

е) ИСТОРИЯ НА ПРАВОТО

Боголепов, Н. Учебник истории римскаго права. Пособие и лекции. М. 1895. VIII, 640 стр.; изд. 3-е, 1907.

Муромцев, С. А. Гражданское право древнего Рима. Лекции. М 1883, XXXV, 697 стр.

Нетушил. И. В. Очерк римских государственных древностей. Вып. I—III, Харьков 1894, 1897, 1902.

Перетерский, И. С. Всеобщая история государства и права, ч. II, Вып. II. Древнии Рим. Учебник для юридических институт. М. 1945. 195 стр.

Покровский, И. А. История римскаго права. Изд. 4-е. Спб. 1918.

Хвостов, В. М. История римскаго права. Изд. 7-е. М. 1919. XVI. 478 стр.

Ihering, R. von. Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. B. I, 6 Aufl. 1907; B. II, Teil I, 5 Aufl. 1894; B. II, Teil 2. 5 Aufl. 1898; B. III. 5 Aufl. 1906 (превод на I том Иеринг, Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Пер. с 3-го нем. изд.. ч. I Спб. 1875.)

Jolowicz, H. F. Historical introduction to the study of Roman law. London 1939. XXII, 549 p.

Mitteis, L. Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. Leipzig 1891.

Mommsen, Th. Abriss des römischen Staatsrechts, 2. Aufl. Leipzig 1907.

Mommsen, Th. Römisches Staatsrecht. 3 Teile in 5 Bd. Leipzig I. II, 1—2, 3. Aufl. 1887. III, 1—2. 1887—1888.

Mommsen, Th. Römisches Strafrecht. Leipzig 1899.

Villems, P. Le droit public romain, 7 éd. Louvain 1910 (превод: Виллемс, П. Римское государственное право. Пер. с франц. 6-го изд. под ред. Бодянского. Вып. 1—2, М. 1888—1890).

ж) ИСТОРИЯ НА ДИПЛОМАЦИЯТА И НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Истории дипломатии. Т. I, под ред. В. П. Потёмкина. М. 1911. (Раздел первый, гл. III, стр. 58—88; Сергеев, В. С. Дипломатия древнего Рима).

Бокщанин, А. Г. История международных отношений и дипломатии в древнем мире. Стенограммы лекции в В. Ш. П. О. при ЦК ВКП(б). М. 1945, стр. 65.

Мишулин, А. В. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. „Исторический журнал“. 1944, № 10—11, стр. 103—113.

Frank, T. Roman imperialism. New York 1915. 365 p.

Hrabar, V, E. Esquisse d'une histoire du droit internationale au moyen âge de IV—XIII ss. Paris 1936, p. 100.

Heuss, A. Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit. Leipzig 1933 VI. 119 S.

Täubler, E. Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches, I. Bd. Die Staatsverträge und Vertragsverhältnisse. Leipzig 1913. IX, 458 S.

з) ИСТОРИЯ НА ВОЙНИТЕ И ВОЕННОТО ИЗКУСТВО

Голицын, Н. С. Всеобщая военная история древних времён, ч. 1—4. Спб. 1872—1875.

Михневич, Н. П. История военного искусства с древнейших времён до начала XIX столетия. Спб. 1895. VII, 563 стр.

Разин, К. А. Истории военного искуства с древних времён до первой империалистической войны 1914—1918 гг., ч. I. М. 1940, 218 стр.

Строков, А. А. Военное искусство древнего мира (Греции и Рима). М. 1946, стр. 96.

Delbrück, H. Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen. Geschichte. Berlin. I Teil. Das Altertum. 3 Aufl. 1920. XVI, 619 S. 2. Teil Die Germanen. 3. Aufl. 1921. 508 S. Превод на руски: Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. I — II М. — Л. 1936 – 1937,).

Kromayer, J. und Veith, G. Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer. München, 1928. IX, 649 S, 56 Taf. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Abt. 4. Teil. 3. Bd. 2).

и) РИМСКИЯТ БИТ

Blümner, H. Die römischen Privataltertümer. München 1911. XI. 677 S· (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, IV, 2, II).

Cagnat. R. et Chapot, V. Manuel d'archéologie romaine. I—II, Paris 1916—1920) (очерк на стопанството, техниката, бита и изкуството според археологическите данни).

Friedländer, L. Sittengeschichte Roms. Ungekürzte Textausgabe. Wien 1934, 1044 S. mit 122 Abb. (Пълен превод от 3-то изд: Фридлендер, Л. Картины из истории римских нравов от Августа до последнего из Антонинов. Пер. Н. Белозерской с 3-го испр. изд. I—II. Спб. 1873. Нов превод на първата половина на труда под загл.: „Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов". Пер. под ред. Ф. Зелинского и С. Меликовой, ч. I. Спб. 1914).

Guiraud, P. La vie privée et publique des Romains 3 éd. Paris 1901. XI. 712 p. (Гиро, П. Частная и общественная жизнь римлян, перевод. С. П. Моравского. М. 1913).

Lange L. Römische Altertümer. I—II, 3 Aufl. III. 2 Aufl. Berlin 1876—1879. Общ увод и държавни древности.

Marquardt, J. Das Privatleben der Römer. 2 Teile. Leipzig 1886. XIV, XII, 887 S.

к) ИСТОРИЯ НА РИМСКАТА КУЛТУРА

1. История на римската литература

Модестов, В. И. Лекции по истории римской литературы. Спб. 1888. V, 764 стр. Дополнение и изд. 1888 г. Спб. 1905.

Нагуевский, Д. История римской литературы, ч. 1 и 2. Казань 1911—1915.

Потровский, М. М. История римской литературы. М. — Л. 1942. 411 стр.

Радциг, С. И. Римская литература. Большая советская энциклопедия. Т. 48, стр. 803—813.

Тронский, И. М. История античной литературы. Л. 1947.

Bieber, M. The history of the Greek and Roman theater. Princeton 1939. IX, 451 p.

Grenier, A. Le Génie romain dans la religion, la pensée et l'art. Paris 1925. XIV, 504 p. (L'Evolution be l'humanité, 17).

Leo, F. Die römische Literatur des Aldertums. 2. Aufl. Berlin—Leipzig 1907, 80 S. (В серията „Die Kultur der Gegenwart", VIII. Превод на рус и. Лео, Ф. Очерк истории римской литературы. От 2-го нем. изд. пер- И. И. Холодняка. Спб. 1908, 78 стр.).

Martini, E. Grundriss der Geschichte der römischen Literatur, Teil I—literatur der Republik. Münster 1910, VIII, 267 S (превод на руски: Мартини, Э. История римской литературы, ч. 1. Пер. и доп. К. Тюлелиева, Спб. — М. 1912).

Nageotte, E. Histoire de la littérature latine (превод на руски: Нажотт, Е, История латинской литературы от её начала до VI в. нашей эры. Пер. З. Н. Шамониной с 5-го изд. М. 1914, 667 стр.)

Norden, E. Die antike Kunstprosa vom 6. Jh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance, I—II. Leipzig 1918, 908, 20 S. Anast. Abdruck, 1922—1923.

Norden, E. Die römische Literatur. Leipzig 1927. 121 S. (Einleitung in die Altertumswissenschaft, 1, 4).

Schanz, M. Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaiser Justinian. I—III, München 1927 (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. VIII, 1, 3).

1. Die römische Literatur in der Zeit der Republik. 4. neu bearb. Aufl. von C. Hosius. München 1927. XIV, 654 S.

2, Die römische Literatur in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian. 4., neu bearb. Aufl. von C. Hosius. München 1935. XVII, 886 S.

3. Die römische Literatur von Hadrian bis auf Constantin. (324 n. Chr.), 3. Aufl. München 1922

4, 1. Die römische Literatur des IV Jahrh. 2. Aufl. München 1914.

4, 2. Die römische Literatur des V und VI Jahrh. München 1920.

2. История на римското изкуство

Блаватский, В. Д. Архитектура древнего мира. М. 1939, 164 стр.

Блаватский, В. Д. Архитектура древнего Рима. М. 1938, 124 стр.

Брунов, Н. И. Очерки по истории архитектуры. Т. II. Греция, Рим, Византия. М. 1935, 620 стр.

Вальдгауер, О. Ф. Этюды по истории античного портрета, 1938, 294 стр.

Кобылина М, М. Искусство древнего Рима. М. — Л. 1939, 156 стр. Статия в Cambridge Ancient History.

Strong. E. The art of the roman republic. CAH. X, ch. 20, p. 803—841. Bibliogr., p. 965—967.

Strong, E. The art of the Augustan age, CAH. IX, ch. 17, p. 545—582. Bibliogr.. p. 957—959.

Cambridge Ancient History, Volumes of plates IV — V. Cambridge 1934—1939. Илюстративен материал.

Choisy. L'art de bâtir chez les Romains. Paris 1873. (Превод на руски Шуази. Строительное искуство древних римлян, М. — Л. 1938).

ЧАСТ II

Библиография към отделите и главите на книгата

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА I

а) Серия от научни издания на гръцки и латински автори

Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum. Lipsiae. Teubneri. Около 600 тома.

Les auteurs grecs et latins. Collection des universités de France publiée sous le patronage de l'Association G. Budé. Paris. Société d'éditions „Les Belles Lettres". Издание на текста и френски превод.

The Loeb Classical Library. London. Heinemann and Cambridge Mass Harward University Press. Издание на текста и английски превод.

б) Трудове, засягащи изворите по историята на Рим

1. ОБЩИ ТРУДОВЕ

Бокщанин, А. Г. Римские историки эпохи ранней Империи. „Исторический журнал", 1940, № 4.

Жебелёв, С. А. Древний Рим, ч. 1—2. „Наука и школа". П. 1922—1923·

Нетушил, И. В. Обзор римской истории. Изд. 2-е. Харьков, 1916, 376 стр.

Низе, Б. Очерк римской истории и источниковедения. Пер. с 4-го нем. изд. Изд. 3-е. Спб., „Общественная польза". 1910, VIII, 556. LXII стр. Приложена библиография на руски трудове по историята на Рим и специално и по изворите.

Rosenberg, A. Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin 1921.

Shotwell, J. T. The history of history. New York 1939, 407 p.

2. ТРУДОВЕ ЗА РИМСКИТЕ АНАЛИ

Мартынов, Г. О начало римской летописи. „Ученые записки Моск. унив." Отдел историко-филологический. Т. XXXII. 1904.

Протасова, С. И. Аналы. Новий энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, Т. II, стр. 907—912.

Радциг, Н. И. Начало римской летописи. „Учёные записки Моск. унив." Отдел историко-филологический. Т. XXXII. 1904.

Frank, T. Roman historiography before Caesar, „American historical review". XXXII, 1927.

Stuart Jones. The sources for the tradition of early Roman history. Cambridge Ancient History. Vol. VII, ch. 10, p. 312—332. Bibliogr., p. 909 sq.

3. ТРУДОВЕ ЗА ЦИЦЕРОН

Ардашев, П. Н. Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря от начала столкновения последнего с Сенатом до его смерти. М. 1890, 468, 34 стр.

Вехов, С. Сочинение Цицерона „De re publica". „Журн. министер. народн. просвещения. 1881, № 9, 10, 11.

Покровский, М. М. Лекции по Цицерону. I Prolegomena", М. 1910.

Протасова, С. И. Трактат Цицерона „О государстве". Его политическая тенденция, „Учёные записки Саратовского Государственного Университета". Т. VI, вып. III. Саратов 1926.

4. ТРУДОВЕ ЗА ТИТ ЛИВИЙ

Захаров, А. В. Политическая терминология первых шести книг Тита Ливия. „Филологическое обозрение". 1896, т. X.

Нетушил, И. В. Социальные вопросы во второй книге Ливия. „Журн. министер. народн. просвещения. 1910, № 1.

Штифтар, О. продигиях у Тита Ливия. „Гермес", 1913, т. XIII.

Taine, H. Essai sur Tite Live. Nouv. éd. Paris 1874. VIII, 364 p. Има много други изд. (Превод на руски. Тэн, И. Тит Ливий. Критическое исследование. Пер. с франц. Е. И. Герье. Изд. 2-е, испр., под ред. и с прим. В. И. Герье. С очерк за научната дейност на Тен. М. 1900, 398 стр.).

5. ТРУДОВЕ ЗА ТАЦИТ

Гревс, И. М. Тацит. (С биографически очерк от И. М. Гревс.) М. — Л 1946, 248 стр.

Дювернуа. Историческая объективность у Тацита. „Гермес". 1908, № 18, 19.

Митрофанов. По поводу тацитовского вопроса „Гермес", 1908, № 9.

Модестов, В. И. Тацит и его сочинения. Историко-литерат. исследов. Спб. 1864, III, 204 стр.

Reitzenstein, R. Tacitus und sein Werk, „Neue Wege zur Antike", 1927, 4, S. 3—32.

6. ТРУДОВЕ ЗА СВЕТОНИИ

Вехов, С. Об источниках Светония в биографии двенадцати цезарей. Варшава 1888.

Кулаковский. Ю. Я. Светоний в его биографии цезарей. „Киевск. университ. изв." 1881, № 10.

7. ТРУДОВЕ ЗА ПЛУТАРХ

Лурье, С. Я. Плутарх и его время. (Вж. Плутарх, избранные биографии, М. — Л. 1941, стр. 5—28.)

Barbu, N. J. Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque. Paris 1934, V, 242 p.

8. ЛИТЕРАТУРА ЗА SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE

Baynes, N. The Historia Augusta, its date and purpose. London—Oxford 1926, 150 p.

Dessau, H. Ueber Zeit und Persönlichkeit der Seriptores Historiae Augustae, „Hermes". 1889, XXIV.

Hohl, E. Bericht über die Literatur zu den Scriptores Historiae Augustae für die Jahre 1924—1935. „Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft". 1937.

Hohl, E. Zur Historia Augusta Forschung, „Klio", 1934, XXVII.

Lécrivain, C. Etudes sur l'Histoire Auguste, Paris 1904.

Mommsen. Th. Die Striptores Historiae Augustae. „Hermes", 1890, XXV и в Gesammelte Schriften. Bd. VII. Berlin 1909, S. 302—362.

в) Руски преводи на изворите по историята на Рим

1. СБОРНИЦИ НА ИЗВОРИТЕ

Древние германцы. Сборник документов, вводная статья и ред. А. Д. Удальцова. М. 1937.

Жаринов, Д. А. Никольский, Н. М. Радциг, С. И. и Стерлигов. Древний Рим в памятниках его письменности, ч. 3. М. 1916.

Заговор Катилины. Гай Саллюстий Крисп. О заговоре Катилины. М. Тулий Цицерон. Речи против Катилины. С прил. отрывков о Катилине Аппиана, Плутарха и Диона Кассия. Перевод. статья и комментарий С. П. Гвоздева. М. — Л. 1934, 475 стр.

Латышев, В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. I (выпуск 1—3), т. II (выпуск 1—2). Спб. 1893—1900 гг.

Мишулин, А. В. Спартаковское восстание. Революции рабов в Риме в I в. до н. э. М. 1936, 290 стр. В приложението са дадени преводите на изворите за класовата борба от епохата на Гракхите до Спартак.

Ранович, А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Материалы и документы. М. 1933, 191 стр.

Социальная история средневековья. Под ред. Е. А. Косминского и А. Д. Удальцова. Т. I. Раннее средневековье. М. — Л. 1927. 254 стр.

Струве, В. В. Хрестоматия по древней истории. Т. II. М. 1936.

2. РИМСКИ И ГРЪЦКИ АВТОРИ

(В приблизителен хронологически ред)

Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греческого Ф. Г. Мищенко с его предисловием, примечаниями, указателем, картами. Т. I. II, III. М. 1890—1899.

Цицерон, М. Туллий. Полное собрание речей в русском переводе (отчасти В. А. Алексеева, отчасти Ф. Ф. Зелинского). Редакция, введение и примечания Ф. Зелинского. Т. I (81—63 гг. до Р. Х.). Спб. 1901. LXIII, 767 стр. II том не е излязъл.

Цицерон, М. Туллий. Избранные речи и пер. А. Клеванова. М. 1876, XIX, 430 стр. Дадени са руски преводи от 12 речи: 1. Против Цецилий. 2. За Милон. 3. За Манилиевия закон. 4. За Лициний Архиий. 5. За Квинций. 6. За Секст Росций. 7. За цар Дейотар. 8. За Секстий. 9. За Лигарий. 10. За Марцел. 11. За Мурена. 12. За Планк.

Цицерон, М. Туллий. Первая Филиппика. Пер. К. Ф. Даценко. Киев 1891.

Цицерон М. Туллий. Вторая Филиппика. Пер. К. Ф. Даценко. Киев 1892.

Цицерон, М. Туллий. Сновидение Сципиона. Пер. А. А. Шарбе. „Учёные записки Казанск. унив 1853, № 3.

Цицерон, М. Туллий. О природе богов. Пер. С. Б. „Гимназия“, 1892 и 1894.

Цицерон, М. Туллий. Об Обязанностях (преводачът не е посочен). 1900.

Покровский, М. М. Толкование трактата Цицерона „De re publica“. М. 1913.

Покровский, М. М. Лекции по Цицерону, ч. II Коментарии (и перевод) на речта Pro Caelio. М. 1904.

Покровский, М. М. Речь Цицерона Pro Milone. М. 1903.

Саллюстий Крисп, Гай. Полное собрание сочинений. Пер. с лат. В. Е. Рудакова. Вып. 3. Спб. 1892—1894.

Саллюстий Крисп, Гай. Заговор Катилины. Югуртинская война. Пер. П. Б. Гольденвейзера, М. 1916.

Корнелий Непот. Биографии знаменитых полководцев. Пер. И. Е. Тимошенко. Киев 1883.

Цезар, Гай Юлий. Соч. в переводе А. Клеванова. Изд. 3-е. М. 1875. (лош превод).

Ливий, Тит. Римская история от основания города. Пер. с латин. под ред. П. Адрианова. 6 томов. М. 1892—1899 (от първите три тома има нови издания).

Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Пер. с греч. на российский яз. И. Алексеевым, ч. 1—6. Спб. 1774—1775.

Страбон. География в семнадцати книгах. Пер. с греч. с предисловием и указателем Ф. Г. Мищенко. М. 1879.

Страбон. Описание Иберии. (Третья книга „Географии“). Пер. Ф. Г. Мищенко. „Вестник древней истории“. 1939, № 2, стр. 238—264.

Фронтин. Стратегсмы. Русский перевод: „Вестник древней истории“, № 1, 1946.

Тацит, Корнелий. Сочинения. Пер. В. И. Модестова, Т. 1—2. Спб. 1886—1887.

Тацит, Корнелий. Летопись. Пер. А. Кронеберга, ч. 1—2. М. 1858.

Светоний Транквилл, Гай. Жизнь двенадцати цезарей. Пер. с латин. В. Алексеева. Спб. 1904.

Светоний Транквилл, Гай. Жизнеописание двенддцати цезарей. Пер. с латин. Предисл. А. Пиотровского. М. 1933, 639 стр.

Флор, Луций Анней. Четыре книги римской истории. Пер. Прохорова. Спб. 1792.

Юстин, Всеобщая история, извлечённая из бытописаний Трога Помпея. Пер. с латин. С. Борзецовского. В 3 частях. Спб. 1824.

Иосиф Флавий. Иудейские древности. Пер. с греч. Г. Генкеля. Т. I—II. Спб. 1900.

Иосиф Флавий. О древности иудейского народа. Против Апиона. Пер. с греч. Я. Израэльсона и Г. Генкеля. Спб. 1898.

Иосиф Флавий. Иудейская война. Пер. Я. Четке. С введением и примечаниями переводчика. Спб. 1900.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Пер. с греч. В. Алексеева. Т.,1—9 (26 вып.). Спб. 1893—1895.

Плутарх. Избранные биографии. Пер. с греч. под ред. и с предисл. С. Я. Лурье. М. — Л. 1941. 491 стр.

Аппиан. Гражданские войны. Пер. с греч. под ред. С. А. Жебелева. М. 1935, 350 стр.

Аппиан Александрийски. Иберийско-римские войны (Иберика). „Вестник древней истории“. 1939, № 2, Митридатовы войны. Сирийские дела. Пер. С. И. Кондратьева. Пак там, 1946 г. № 4.

Геллий, Авл. Афинских ночей записки, содержащиеся в 20 книгах. Пер. с латин. в Московской Славено-Греко-Латинской Академии, ч. 1—2. М. 1787.

Дион Кассий. Реч Мецената (приложена към книгата: Черноусов. Очерки истории Римской империи). Харьков 1911.

Геродиан. История в осьми книг о Римской империи по кончине Марка Аврелия до избрания младшего Гордиана. Пер. с греч. Вас. Оболенского. М. 1829.

Евсевий Памфил. Сочинения, переведёные с греч. при Спб. Духовной Академии. Церковная история. Изд. 2-е. Т. I. Спб, 1858.

Шесть писателей истории об Августах. (Scriptores Historiae Augustae). Пер. с латин. Ч. 1—2. Сиб. 1775.

Аммиан Марцеллин. История. Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни. Вып. 1—3 (кн. XIV—XXXI). Киев 1906—1908.

Евтропий. Сокращение римской истории до времён кесарей Валента и Валентиниана. Пер. с латин. (С. Воронцова). 2 тисн. М. 1779.

г) Извори и сборници на римското право

Bruns, C. G. Fontes iuris Romani antiqui, septimum edidit O. Gradenwitz. Tübingen 1909. Index. 1912.

Corpus iuris civilis. Vol. I. Institutiones. Rec. P. Krueger. Digesta. Rec. Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. Berlin 1922. Vol. II. Codex Iustinianus. Rec. et retractavit P. Krueger. Berlin 1915. (Руски преводи от Институциите: 1) Институции императора Юстиниана в 4 книгах, переведённые с латинскаго языка на русский Ф. Проскуряковым. Спб. 1859, IV, 286 стр., 2) Институции императора Юстиниана (латински текст успоредно с руския). Пер. Д. Расснера. Вып. 1—6. Спб. 1888—1890.

Gaius. Institutionum commentarii quattuor edd. Seckel—Kübker. 7 Aufl. Leipzig 1935. XXXII, 268 S. (руски превод: Институции Гая. Латинский текст и руския перевод Ф. Дыдынского. Варшава 1892. XL, 540 стр.),

Girard. P. F. Textes de droit romain. 5 éd. Paris 1923.

Rotondi, G. Leges publicae populi Romani. Milano 1912. VII. 522 p.

Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentia. Ed. Th. Mommsen et P. Meyer. I—II. Berlin 1905.

д) Епиграфски паметници

1. ЛАТИНСКИ И ИТАЛИЙСКИ НАДПИСИ

Цветаев, И. Италийские надписи. „Журн. министер. народн. просвещения“. 1882, № 3 и 17; 1883, № 11 и 12; 1886, № 1 и 9. (Zvetaieff, J. Inscriptiones Italiae inferioris dialecticae. Moskwa 1884—1886).

Цветаев, И. Сборник осских надписей с очерком фонетики, морфологии и глоссарием. Киев 1876. V, 140, 124, IV стр., 4 табл. (Zvetaieff, J. Sylloge Inscriptionum oscarum ad archetyporum et librorum fidem. Petropoli 1878. 5, 154 p.).

Dessau, H. Inscriptiones latinae selectae. Vol. I—III. Berolini 1892—1916.

Corpus inscriptionum latinarum. Vol. 1—16. Berolini 1863 sq. Vol. I. Inscriptiones antiquissimae. 2. Hispaniae. 3. Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici. 4. Partietariae Pompeianae, Herculanenses, Stabianae. 5. Galliae Cisalpinae. 6. Urbis Romae. 7. Britanniae. 8. Africae. 9. Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni. 10. Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae. 11. Aemiliae, Etruriae, Umbriae. 12. Galliae Narbonensis. 13. Trium Galliarum et Germaniarum latinae. 14. Latii veteris. 15. Instrumentum domesticum urbis Romae. 16. Diplomae militares.

Warmington, E. H. Remains of old Latin. Vol. IV. Archaic inscriptions. Cambridge Mass. 1940. XLIII, 487 p.

2. ГРЪЦКИ НАДПИСИ

Cagnat, R. Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes. Vol. I—IV. Paris 1911—1927.

Dittenberger, W. Orientis Graeci Inscriptiones selectae. I—II. Leipzig 1903—1905.

Dittenberger, W. Sylloge inscriptionum graecarum. 3. Aufl. I—IV, Leipzig 1915—1922.

Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Ed. V. V. Latyschew. Petropoli. Vol. I. 1916. Vol. II. 1885. Vol. IV, p. I. 1901.

е) Папируси

Mitteis. L. und Wilcken, U. Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde I. 1—2. Historischer Teil. II. 1—2. Juristischer Teil. Leipzig 1912. Вж. пак там по-нататъшни указания, вж. също Cambridge Ancient History.

ж) Нумизматика

Марков, А. К. Древная нумизматика, ч. I. Спб. 1901.

Придик, Е. М. Греческие и римские монеты. Пособие для ознакомления с главными началами нумизматики. Спб. 1906.

Придик, Е. М. Римские монеты. Спб. 1908.

Babelon, E. Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine. Vol. 1—2. Paris. 1885—1886.

Bernhardi, M. Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. Bd. 1—2. Halle a. S. 1926.

Cohen, M. Description historique des médailles frappeés sous l'empire romain. 2 ed. Vol. 1—8. Paris 1880—1892.

Grueber, H. A. Coins of the Roman republic in the British Museum. Vol. 1—3. London 1910.

Mattingly, H., Sÿdenham, E. A. and Sutherland, C. H. The roman imperial coinagė. Vol. I—III: IV, 1—2; V, 1—2 (от Август до Диоклетиан). London 1923—1938.

з) Археология

Арциховский, А. В. Введение и археологию. Изд. 2-е. М. 1941, 132 стр.

Cagnat, R. et Chapot, V. Manuel d'archéologie romaine. Vol. I—II. Paris 1916—1920.

ПРЕГЛЕД НА НАЙ-НОВИТЕ РАЗКОПКИ

Ельницкий, Л. Археологические раскопки в Греции и Восточном Средиземноморье за последние годы. „Вестник дрëвней истории“. 1938, № 2, стр. 194—223.

Ельницкий, Л. Обзор археологических открытий в области Западнаго Средиземноморья. „Вестник древней истории“. 1939, № 1, стр. 223—247.

Ельницкий, Л. Обзор археологических открытий в области Испании, Римской Галлии и Британии за последние годы. „Вестник древней истории“. 1939, № 2, стр. 150—163.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА II

а) Общи трудове

Герье, В. И. Лекции по римской истории. Литограф. изд. М. 1904 (1-я глава).

Жебелёв, С. А. Древний Рим, ч. 1 и 2. II. 1922—1923.

Захаров, А. А. Очерк изучения римской истории во второй половине XIX и начале XX в. (прилож. към V том на Ферреро, Г. Величие и падение Рима. М. 1923).

Нетушил, И. В. Краткое обозрение разработки римской истории. Харьков 1916, 42 стр.

Нетушил, И. В. Лекции по римской истории. Изд. 2-е. Харьков 1916. Вж. главата за римската историография.

Gooch, G. P. History and historians in the nineteenth century. 4. impr. London 1928. VII. 604 p. (особ. гл. XXIII),

б) Трудове върху отделни западноевропейски историци

Грановский, Т. Н. Бартольд Георг Нибур. „Отечественые записки“. 1841. Т. XIV. I (препеч. в Собр. соч. Т. Н. Грановского. Т. I. Изд. 3-о. М. 1892. Изд. 4-е. М. 1900).

Грановский, Т. Н. Чтения Нибура о древней истории. „Пропилеи“. Т. III—V. М. 1855—1857 (препеч. в Собр. соч. Т. II).

Кудрявцев, П. Н. Древнейшая римская история по исследованию Швеглера. „Отечественные записки“. 1854. Т. XCIII.

Ростовцев, М. И. Теодор Моммзен. „Мир божий“. 1903, № 2.

Хвостов, М. М. Теодор Моммзен. „Научное слово“. 1904, № 1.

в) Трудове върху римската историография в Русия

Бузескул, В. П. Всеобщая истории и её представители в России в XIX и начале XX века (материалы), ч. 1—2. Л. 1929—1931.

Коростовцев, М. А. Изучение истории древнего мира за 25 лет. „Двадцать пят лет исторической науки в СССР“ под ред. Волгина, В. П., Тарле, Е. В. и Панкратовой, А. М. М. — Л. 1942, стр. 189—208,

Мишулин, А. В. Изучение античной истории в СССР за 25 лет. „Исторический журнал. 1942, № 10, стр. 103—107.

Мишулин, А. В. О наследстве русской науки по древней истории. „Вестник древней истории“. 1938, № 3, стр. 25—35.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ОТДЕЛ ВТОРИ

(ГЛАВИ III—V)

Модестов, В. И. Введение в римскую историю. Вопросы доисторической этнологии и культурных влияний в доримскую эпоху в Италии и начало Рима, ч. 1—2. Спб. 1902—1904.

Модестов, В. И. Венеты. „Журн. министер. народн. просвещения“. 1906, № 2 и 3.

Модестов, В. И. Греки в Италии. „Журн. министер. нар. просвещения“. 1906, № 9.

Модестов, В. И. Расселение арийского племени по Италии. I. Вольски и эквы. „Журн. министер. народн. просвещения, 1904, № 8.

Модестов, В. И. Расселение италийского племена по Италия. „Журн. министер. народн. просвещения“. 1905, № 3, 6, 7.

Homo, L. L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain. Paris 1925. XIII, 439 p.

Nissen, H. Italische Landeskunde. I. Land und Leute. Berlin 1883, II, 1—2. Städte. Berlin 1902.

Philippson, A. Das Mittelmeergebiet, Seine geographische und kulturell: Eigenart. 4. Aufl. Berlin—Leipzig 1922. (Перевод: Филиппсон, А. Средиземье. (Область Средиземного моря). Его географическая и культурная характеристика. Пер. со 2-го нем. изд. под ред. Д. Н. Анучина. М. 1911, VII, 270 стр.)

Rosenberg, A. Der Staat der alten Italiker. Berlin, 1913. VIII, 142 S.

Ельницкий, Л. Этруски. Из новейшей литературы об этрусках. „Вестник древней истории“. 1904, № 3—4, стр. 215—221.

Марр. Н. Я. Сена, Сона, Лютеция и первые обитатели Галлии — этруски и пеласги. (В кн. Марр, Н. Я. Избранные работы. Т. I. Л. 1933, стр. 137—148).

Марр, Н. Я. Яфетическая теория. Общий курс учения об языке. (В кн. Марр, Н. Я. Избранные работы. Т. II. Л. 1936, стр. 3—126.)

Модестов, В. И. Введение в римскую историю. Вж. по-горе.

Мюлештейн, Г. Историческое значение вопроса об этрусках, „Вестник древней истории“. 1938, № 4, стр, 49—64.

Ducati, P. Le problème étrusque. Paris 1938, 207 p. (Подробен преглед на литературата.)

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ОТДЕЛ ТРЕТИ, ЧЕТВЪРТИ И ПЕТИ

(ГЛАВИ VI—XXIII)

Общи трудове по историята на царския и републикански Рим

Жебелёв, С. А. Древний Рим, ч. I. Царская и республиканская эпоха. II. 1922.

Сергеев, В. С. Очерки по истории древнего Рима, ч. I. М. 1938, 370 стр.

Beloch, K. J. Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege. Berlin 1926. XVI. 664 S.

Heitland, W. E. The Roman republic, vol. III. Ed. t. 2. Cambridge 1923.

Holmes, T. Rice. The Roman Republic and the founder of the Empire. Oxford 1923. vol. I, from the origines to 58 B. C. XVI, 486 p.; vol. II, 58—50 B. C. XVI, 335 p.; vol. III, 50—44 B. C. XIX, 620 p.

Niebuhr, B. G. Römische Geschichte. I—II. Berlin 1811—1812. III. 1832. 3. Aufl. 1873—1874.

Nitsch, K. W. Geschichte der römischen Republik. I—II. Leipzig 1884—1885. (Перевод: Нич, К. В. История римской республики. М. 1908.

Pais, E. Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli. I—V. Roma 1913—1920.

Sanctis, G. de. Storia di Roma I—II; III, 1—2; IV, I. Torino 1907—1923.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА V

Основни извори. Livius, I; Dionysius Halic, II, III, IV; Plutarchus, Romulus, Numa.

Литература.

К. Маркс. Конспект книги Льюиса Г. Моргана „Древнее общество“. „Архив Маркса и Энгельса“, т. IX. Л 1941. VI, 215 стр. (ч. II, гл. XI, XII и XIII, стр. 158—181).

Энман, А. Ф. Легенда о римских царях. Её происхождение и развитие Спб. 1896. (Отпечатък от „Журн. министер. народн. просвещения“. 1894—1896).

Engels, Fr. Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an L. H. Morgans Forschungen. Moskau—Leningrad 1934. XLIV, 218 S. и др. изд. (Превод на руски: Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства, в связи с исследованиями Л. Г. Моргана. Огиз. 1945, 222 стр. и др. изд., гл. V,. „Род и государство в Риме, стр. 137—148.)

Homo, L. L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain. Paris 1925. XIII, 439 p.

Last, H. The Servian Reform. „Journal of Roman studies“, XXXV, p. I—II. 1945, p. 30—48.

Morgan. L. H. Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilisation. Now York 1877 (превод на руски: Морган, Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Пер. с англ. под ред. М. О. Косвена. М. 1934. XV, 350 стр., ч. II, гл. 11, 12 и 13, стр. 159—195.)

Pais, E. Ancient legends of Roman history, London 1905, 336 p.

Scott, I. G. Early Roman traditions in the light of archeology „Memoirs of the American Academy in Rome“. VII, 1929, p. 7—108.

Римската религия

Зелинский, Ф. Ф. Рим и его религия. (В сборника: Зелинский, Ф. Ф. На жизни идей. Т. III. Соперники христианства. Свитък по истории античных религий. Спб. 1910.)

Altheim, F. Römische Religionsgeschichte. I—III. Berlin 1931—1933.

Boissier, G La religion romaine d'Auguste aux Antonins. I—II. 6 éd. Paris 1906 (превод: Буасье, Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов. Пер. с 7-го франц. изд. Н. Спиридонова. М. 1914, 735 стр.)

Grenier, A. Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art. Paris 1925. XIV, 503 p.

Wissova, G. Religion und Kultus der Römer. 2. Aufl. München 1912. XII, 612 S. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, V, 4.)

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА VI

Най-важни извори. Livius, II—X; Dionys. Halic. V—XI, excerpta ex libris XII—XX; Diodorus Siculus, XI—XX (за 486—302 г.); Plutarchus, Publicola, Coriolanus, Camillus.

Литература

Нетушил, И. В. Начало мировой политики Римской республики и конец Лация. „Журн. министер. народн. просвещения“. 1904, № 8, 9 и 10.

Соколов, Ф. Ф. В области древней истории. XIV. Хронология событий римской истории IV в. до Р. Х. „Журн. министер. народн. просвещения“. 1904, № 7.

Meyer, E. Der Ursprung des Tribunats und die Gemeinde der vier Tribus (в сборника: Meyer, E. Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle a. S. 1910. S. 351—380).

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА IX

Най-важни извори: Първата Пуническа война. Polybius, I, II. Diodorus, fr. I, XXII—XXIV; Livius. Periochae XVI—XIX; Илирийските войни. Polybius, II—VII; Appianus, Illyrica. 7, 8. Фламиний. Polybius, II, 21; Cicero, Cato, 4.

Втората Пуническа война. Polybius. III. VII—XI, XIV—XV; Livius, XXI—XXX; Diodorus, XXV—XXVI; Appianus, Hannibalica, Iberica, 4—38. Libica, 6—67. Sicilica, 3—5; Plutarchus, Q. Fabius Maximus, M. Claudius Marcellus.

Разин, Е. А. История военного искусства с древних времён до первой империалистической войны 1914—1918 г., ч, I. М. 1940, 218 стр.

Delbrück, H. Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I Teil. Das Altertum, 3. Aufl. Berlin 1920. XVI. 619 S. (превод: Делбрюк, Г. История военного искусства в рамках политической истории. I. М. — Л. 1936).

Gsell St. Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. Vol. I—IV. Paris 1920—1924.

Meltzer, O. Geschichte der Karthager. I—II. Berlin 1879—1896. III Bd. von U. Kahrstedt. Berlin 1913.

Meyer, E. Der Ursprung des Kriegs und der Händel mit Sagunt. (В сборника: Meyer, E Kleine Schriften. Bd. II. Berlin 1924.)

Mommsen, Th. Römische Geschichte. Bd. 1, 2. Aufl. Berlin 1856. Много по-късното изд. (превод: Моммзен, Т. История Рима. Т. I; М. 1936).

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА X

Най-важни извори: Polybius. III, V, VII—XI; Livius, XXXIII—XXXVIII; Appianus, fragm. Macedonica, 1—19; Syriaca, 1. Най-важните надписи са посочени в библиографията към VIII том на Cambridge Ancient History.

Литература

Жебелёв, С. А. Боспорские этюды. (В сборника: „Из истории Боспора". М. — Л. 1934, стр. 7—56 на тоя сборник.)

Жебелёв, С. А. Первый год второй македонской войны. „Журн. министер. народн. просвещения". 1894, № 11—12, стр. 103—144.

Ростовцев, М. И. Эллинство и иранство на юге России. II. 1918, VI, 190 стр.

Carcopino, J. Points de vue sur l'impérialisme romain. Paris 1934, 280 p.

Frank, T. Roman imperialism. New York. 1914. XIII, 365 p.

Holleaux, M. Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III-e siècle av. J. — C. (273—205). Paris 1921.

Nissen, H. Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius. Berlin 1863, X, 341 S.

Mac Donald, A. H. Scipio Africanus and Roman politics in the II century B. C. „Jourual of Roman studies", 1938, p. II.

Mac Donald, A. H. and Walbank. F. W. The origin of the second Macedonian war. „Journal of Roman studies,' 1937, p. II.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XI

Извори: Polybius. VI, XVI—XXXIX; Livius. XXXI—XLV; Periochae. XLVI—LVIII; Appiannus. Iberica, 39—99; Libyca, 67—94, 112; Plutarchus, Aemilius Paulus; M. Cato, Специално за третата пуническа война: Polybius, XXXVII — XXXIX; Livius, XXXII—XXXIV, XXXVII, XLI—XLIII; Periochae XLVIII—LI, Специално за третата македонска война и за завоеванието на Македония и Гърция: Polybius, XXII—XL; Appianus, Macedonica, 9—10.

Литература

Жебелёв, С. А. Из истории Афин. 229—31 г. до Р. Х. Спб. 1898. („Записки истор.-фил. фак. Спб. Унив.", ч. 48.

Жебелёв, С. А. Манифест Птоломея Киренского. „Изд. Акад. наук. СССР, отд. обществ. наук", 1933, № 5.

Бокщанин, А. Г. Нумантинская война. „Исторический журнал". 1933, № 10.

Мишулин, А. В. К интерпетации надписи Эмилия Павла от 189 г. до н. э. „Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии, т. III. 1946, № 4, стр. 341—348.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XII

Извори: Cato, De agri cultura; Varro, Rerum rusticarum libri Rec H. Keil. Vol. I. Fasc. I. Cato. Leipzig 1882. Vol. II. Fasc. I. Comment. in Catonem. Leipzig 1894. Vol. III, 1—2. Index. Leipzig 1897 (частичен превод в книгите: Китон, Виррон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. Под редакцией и с вводи). статьей М. И. Бурского. М. — Л. 1937, 301 стр.)

Appianus. Bella civilia, I, I—II. (Издание и превод вж. по-горе).

Литература

Виппер, Р. Ю. Очерки истории Римской империи. Изд. 2-е. Берлин 1923.

Сергеев, В. С. Очерки по истории древнего Рима. Ч. I. М. 1938.

Gelzer, M. Die Nobilität der römischen Republik. Leipzig 1912. VI. 120 S.

Gummerus, H. Der römischen Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus. nach den Werken des Cato, Varro und Columella. Leipzig 1908. 100 S. („Klio", Beiheft 5).

Hatzled, J. Les trafiquants Italiens dans l'Orient hellénique Paris 1919, 523 p.

Mac Donald, A. H. Rome and the Italian confederation (1200—186 B. C.) „Journal of Roman studies". 1944. Vol. XXXIV. parts I—II, p. 11—33.

Münzer, F. Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920. VIII. 437 S.

Weber, M. Agrarverhältnisse im Altertum. В сборника: Weber, M. Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1924- S. 1—288. (Превод: Вебер, М. Аграрная история древнего мира. Пер, с нем. под ред. и с пред. Д. М. Петрушевского. М. (1923), 435 стр.

Weber, M. Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats, und Privatrecht. Stuttgart 1891. VIII. 284 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XIII

Извори Plautus. Comoediae. Ed. with an English tranlation by P. Nixon. Vol. 1—5. London 1916 sg. (Loeb classical library.) (Перевод: Плавт, Тит Макций. Избранные комедии. Пер. А. В. Артюшкова под ред. и с прим. М. М. Покровского. Т. I—III. М. — Л. 1933—1937.)

Terentius. Comoediae. Ed by R. Kauer and W. M. Lindsay. Oxford 1926- 2 ed. 1927. Превод на руски: Теренций. Комедии. Пер. А. В. Артюшкова. Ред. и комм. М, М. Покровского. М. — Л. 1934, 645 стр.

Литература

Вж. по-горе общата литература върху историята на римската култура.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ОТДЕЛ ПЕТИ

ГЛАВИ XIV—XXIII

Освен общата литература по историята на Рим. вж. специално:

Виппер, Р. Ю. Очерки истории Римской империи. М. 1908. Изд. 2-е. Берлин 1923.

Мишулин, А. В. Революция рабов и падение римской республики. М. 1936, 108 стр.

Druman, W. und Groebe, P. Geschichte Roms in seinem Uebergange von der republicanischen zur monarchischen Verfassung. Bd. I—VI. 2 Aufl. Berlin 1899—1929.

Ferrero, G. Grandezza e decadenza di Roma. Vol. I—V. (Свършва с империята пр. Август). Milano 1902—1907. Има англ. френски и немски прев. Руски превод. Ферреро, Г. Величие и падение Рима, пер. А. А. Захарова I—V. М. 1915—1923.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XIV

Въстанието на робите в Сицилия

Извори. Diodorus, XXXIV—XXXV. (Руски превод на откъслеците в посочената по-горе книга: Мишулин, А. В. Спартаковское восстание. М. 1936).

Литература

Жебелёв, С. А. и Ковалёв, С. И. Великие восстания рабов II—I в до н. э. в Риме. „Известия Гос. акад. истории материальн. культуры“ 1934, № 101.

Движение на Гракхите

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 1—26; Plutarchus, Gracchi; Livius, Periochae LVIII—LXI; Diodorus.. fr. Cassius Dio. fr. LXXXII (руски превод на тия извори в книгата: Мишулин, А. В. Спартаковское восстание. М. 1936).

Литература

Гримм, Э. Д. Гракхи, их жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк. Спб. 1894, 96 стр. (в серията „Биографическая библиотека“ Ф. Ф. Павленкова.)

Фельсберг, Э. Р. Братья Гракхи. Юрьев 1910. VIII, 248 стр. (Ученые записки Юрьевского университета.)

Carcopino, J. Autour des Gracques: études critiques. Paris 1928, 305 p.

Cardinali, G. Studi graccani. Geneva 1912, IV, 212 p.

Meyer, E. Untersuchungen zur Geschichte der Gracchen. (В сборника: Meyer, E. Kleine Schriften zur Geschichttheorie und zur wirtschat, lichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle a. S. 1910, S. 381—440.)

Nitzsch, K. W. Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger. Vier Bücher römischer Geschichte. Berlin 1947, 464 S.

Аграрното законодателство след Гракхите

Извори. Lex Agraria 111 г. в Corpus inscriptionum latinarum. I, ed. 2. p. 535; също у Bruns, C. G. Fontes iuris Romani antiqui. 7 ed. Tübingen 1909. Англ. прев. Hardy, E. G. Six Roman laws. Oxford 1911, 184 p.

Литература

Mommsen, Th. Lex agraria a u c. DCXLIII, ante Chr. III. Gesammelte Schriften. Bd. I, S. 65—145. Най-новата литература е посочена в Cambridge Ancient History, Vol. IX, p. 915.

Въстанието на Аристоник

Tarn, W. W. Alexander the Great and unity of mankind. „Proceedings of British Academy“, 1933, XIX. p. 9. ff. Вж. посочване на литературата у Rostovtzeff, M. J. The social and economic history of the hellenistic world. Vol. III. Oxford 1941, p, 1521—1524.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XVI

Извори. Sallustius, Jugurta; Plutarchus, Marius; Livius, Periochae LXIV—LXVIII.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XVI

Второ въстание на робите в Сицилия

Извори. Diodorus, XXXVI. (Прев. в книгата. Мишулин, А. В. Спартаковское восстание. М. 1936.)

Акцията на Апулей Сатурнин

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 28—38; Plutarchus. Marius; Livius, Periochae LXIX.

Ливий Друз младият и съюзническата война

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 34—53; Levius, Periochae LXXII—LXXIV; Plutarchus, Cato, Cicero, Lucullus, Marius, Sulla,

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XVII

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 55—107; Mithridatica, 1—63; Livius, Periochae LXXVI—XC; Plutarchus, Sulla, Marius, Cicero, отделни бележки в разни произведения.

Литература

Жебелёв, С. А. Ольвия и Митридат Евпатор. В сборника „Ольвия“. Под ред. Н. И. Ячменева. Т. I. Отчёты и материалы за 1935—1936 г. и исследования. Киев — Львов 1940, стр. 281—292.

Жебелёв, С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. „Вестник древней истории“. 1938, № 3, стр. 49—71.

Калистов, Д. П. Этюди по истории Беспора в римский период. „Вестник древней истории“ № 2, 1938, стр. 276—286.

Манандян, Я. А. Тигран Второй и Рим в новом освещении по первоисточникам. Ереван 1943.

Carcopino, J. Sylla ou la monarhie manquée. Paris 1931, 256 p.

Reinach, Th. Mithridate Eupator, roi du Pont. Paris 1890. (Нем. пер. Reinach, Th. Mithradates Eupator, König von Pontos. Mit Berücksichtigungen und Nachträgen des Verfassers deutsch von A. Goetz. Leipzig 1895, 488 S.)

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XVIII

Икономиката на Италия в средата на I в.

Извори. Varro. De re rustica. (Издание: Cato. De agri cultura.) Varro Rerum rusticarum libri. Rec. H. Keil. Vol. I. Fasc. 2. Varro. Leipzig 1884, Vol. II. Fasc. 2, Comment. in Varronem. Leipzig 1891, Vol. III, 1—2. Index. Leipzig 1897. (Руски превод в книгите: Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. Под ред. и с вводной статьей М. И. Бурского. М. — Л. 1937, 301 стр.)

Въстанието на Лепид. Серторианската война

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 107—115; Iberica, 101; Livius, Periochae XC—XCIV; Plutarchus, Sertorius.

Въстанието на Спартак

Извори. Appianus. Bell. civ. I, 116–121; Plutarchus, Crassus. Pompeius; Sallustius, Hist. fragmenta.

Литература

Мишулин, А. В. К. истории восстания Спартака в дре[illegible] Риме. „Вестник древней истории“. 1937, № 1, стр. 133—142.

Мишулин, А. В. Спартаковское восстание. М. 1936, 291 стр. (в приложението превод на всички извори.)
Münzer, F. Der erste Gegner Spartacus. Philologus, 1896, LV, S. 387 ff.
Münzer, F. Spartacus. Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft II Reihe. Bd. III, I.
Rathke, D. De Romanorum bellis servilibus. Berlin 1904, 100 S.
Schambach. Der italische Sklavenaufstand 74—71 v. Chr. Berlin 1872.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВИ XVII, XVIII (освен посочената по-горе), XX и XXI

Борбата на Помпей с пиратите и източните походи на Помпей

Извори. Appianus, Bell. cov, II, I; Mithridatica, 64—119; Syriaca, 48, 69—70; Cassius Dio, XXXVI—XXXVII; Livius, Periochae XC—CII; Plutarchus, Lucullus, Pompeius; Cicero, De Imperio Gn. Pompei и споменаван в други трудове.

Литература

Манандян, Я. А. Круговой путь Помпея и Закавказье. „Вестник древней истории“, 1939, № 4, стр. 89—100.
Манандян, Я. А. Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду. „Вестник древней истории“. 1940, № 3—4, стр. 89—100.
Мананцян, Я. А. Тигран Великий и Рим в новом освещении по первоисточникам. Ереван 1943.
Reinach, Th. Mithridate Eupator, roi du Pont. Paris 1890 (посоч. по-горе немски превод).
Ormerod, H. A. Piracy in the ancient world. Liverpool — London, 1924, p. 286.

Аграрният законопроект на Сервилий Рул. Заговорът на Катилина. Първият триумвират

Извори. Cicero, M. Die lege agraria I—III, pro Rabirio, in Catilinam I—IV, pro Milone, pro Sulla, epistolae ad Atticum, ad familiares, ad Quintum fratrem; Cicero, Q. De petitione consulatus; Appianus, Bell. civ. II, 1—7; Cassius Dio, XXXII—XXXIX; Livius, Periochae CII—CV; Plutarchus, Cato Minor, Cicero, Crassus, Caesar, Pompeius, Sertorius. Руски превод на изворите, за Катилина, вж. в книгата: Заговор Катилины. Гай Саллюстий Крисп. О заговоре Катилины. Марк Туллий Цицерон. Речи против Катилины. С приложение на откъсите за Катилина от Аппиан, Плутарх и Дионе Касий. Перевод, статьи и комментарий С. П. Гвоздева. М. — Л. 1934, 475 стр.

Литература

Boissier, G. Cicéron et ses amis. Paris 1885. Много от по-късни издания. (Руски превод: Буассьа Г. Цицерон и его друзья. Очерк о римской обществе времен. Цезаря. Пер. с 16-го франц. изд. Н. Н. Спиридонова. М. 1914, 379 стр.)
Fowler, W. W. Social life in the age of Cicero. London 1910, 378 p.
Meyer, E, Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius. Innere „Geschichte Roms vom 66 bis 44 v. Chr. Stuttgart. Berlin 1919, XII. 632 S. Също изд. 1922 г“.
Napoléon III. Histoire de Jules César. Vol. I—III. Paris. 1865—1866. (Руски превод: Наполеон III. История Юлия Цезаря. Т. I—III. Спб. 1865—1867.)
Syme, R. Roman revolution. Oxford 1939, 580 p. (с приложена библиография.)

Завоюването на Галия. Походът на Крас в Сирия. Войнат на Цезар с Помпей. Диктатурата на Цезар

Извори, Appiannus. Bell. civ. II, 25—III; Caesar. De bello Gallico commentarii. I—VII; Hirtius De bello Gallico commentarii VIII; Bellum Alexandrinum. Bellum Africum, Bellum Hispaniense; Cicero. Epistolae ad Atticum, ad familiares, ad Quintum fratrem. or. pro M. Fonteio; Cassius Dio, XXXVI—XLIV; Livius, Periochae CVI—CXVI; Plutarchus, Pompeius, Crassus. Caesar; Suetonius, Divus Iulius; Nicol. Damasc.. Vita Caesaris; Lex Iulia municipalis у Dessau, H., Inscriptiones latinae selectae, 6085 и у Bruns, C. G. Fontes iuris romani, ed 7, 18.

Литература освен посочената по-горе.

Ардашев, П. Н. Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря от начала столкновения последнего с сенатом до его смерти. М. 1890, 484, 34 стр.
Георгиевский, А. И. Галлы в эпоху Кайя Юлия Цезаря. М. 1895. X, 525 стр.
Калистов, Д. П, Этюды из истории Боспора римского времени (Политические взаимоотношения Рима и Боспора при царях Фарнаке и Асандре.) „Вестник древней истории“ № 4, 1938, стр. 174—183.
Jullian, C. Histoire de la Gaule. Vol. II—III. Paris 1920—1921.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXII

Извори. Cicero. Philippicae, I—XIV; Epistolae ad Atticum, ad familiares, ad Brutum; Appiannus, Bell. civ. II—V; Cassius Dio, XLIV—LII; Livius. Periochae CXVI—CXXXIII; Nicol. Damasc, Vita Caesaris; Suetonius, Augustus; Plutarchus, Cicero, Antonius. Епиграфските данни са посочени в Cambridge Ancient History, Vol. X, p. 896.

Литература

Машкин, Н. А. Из истории римского гражданства. „Известия Акад. наук СССР. Серия истории и философии“. Т. II, № 5. 1945. стр. 359—372.
Машкин. Н. А. Эсхатология и мессианизм в последний период Римской республики „Известия Акад. наук СССР. Серия истории и философии III, № 5, 1946, стр. 441—460.
Ферреро, Г. Величие и падение Рима. Пер. А. А. Захарова. Т. III (посочено по-горе).
Gardthausen, V. Augustus und seine Zeit. Bd. I—II. Leipzig 1891—1896.
Holmes, T. Rice. The architect of the Roman empire. Vol. I. Oxford 1928, 302 p.
Lindsay, J. Marc Anthony, his world and his contemporaries. London 1936, 342 p.
Syme, R. Roman revolution, Oxford 1839. 380 p. (приложение с библиография).
Tarn, W. W. Alexander Helios and the Golden Age. „Journal of roman studies“. XXII. 1932.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXIII

(Общата литература е посочена по-горе)

ЛУКРЕЦИЙ

Лукреций. О природе вещей. Редакция латинского текста и перевода Ф. А. Петровского. Л. 1945, 451 стр.
Вавилов, С. И. Лукреций и современность. „Известия Академии наук“. Т. III, № 1, 1946. стр. 3—16.

Соколов, В. С. Тит Лукреций Кар., величайший поэт и ученый древности, „Преподавание истории в школе", № 2, 1946, стр. 17—21.

КАТУЛ

Catulle, Texte établi et traduit par G. Lafaye. Paris 1922.

Катулл. Стихотворения в переводе и с объяснениями А. Фета. М. 1886.

Катулл, Кай Валерий. Книга лирики. Перевод, вступ. статья и примечания А. И. Пиотровского. Л. 1929, 163 стр.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ОТДЕЛ ШЕСТИ

ОБЩИ ТРУДОВЕ ПО ИСТОРИЯ НА ИМПЕРИЯТА

Жебелёв, С. А. Древний Рим, ч. 2. Римская империя, П. 1923.

Сергеев, В. С. Очерки по истории древнего Рима, ч. 2. Империя, М. 1938 стр. 273—830.

Albertini, E. L'Empire romain. Paris 1929, 462 p. (Peuples et civilisations, IV). 2 éd. 1936.

Dessau, H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. I—II, I—2. Berlin 1924—1928. (Эпоха Юлиев—Клавдиев ; II, 2 — обзор римских провинций).

Domaszewski, A. von Geschichte der römischen Kaiser. 3. Aufl. Bd. 1—2. Leipzig 1922.

Gibbon, E. The history of the decline and fall of the roman empire. Edited by J. B. Bury. Vol. 1—4. London 1986 sq. (Превод: Гиббон, Э. История упадка и разрушения Римской империи. Изд. Дис. Белла 1877 г. Пер. с англ. В. Н. Неведомского, ч. 1—4. М. 1883 сл.)

Schiller, H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. I, 1—2; II. Gotha 1883—1887. И др. общи трудове, посочени по-горе.

ИСТОРИОГРАФИЯ НА ИМПЕРИЯТА

Драгоманов, М. Вопрос о всемирно-историческом значении Римской империи и Тацит, ч. I. Киев 1869.

СОЦИАЛНА И ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ

Петрушевский, Д. М. Очерк из истории средневековного общества и государства. Изд. 5-е. М. 1922, 298 стр. (Очерк I,)

Петрушевский, Д. М. Очерки из экономической истории средневековой Европы. М. — Л. 1928, 323 стр.

An economic survey of ancient Rome, ed. by T. Frank. Vol. II, III, IV, V. Index. (Вж. по-горе).

Rostovtzeff, M. The social and economic history of the Roman empire. Oxford 1926, XXV, 695 p. Нем. пр. преглед и доп. от автора: Rostovtzeff, M. Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Uebersetzt von L. Wickert. Bd. 1—2. Leipzig 1930, Итал. прев. преглед. и доп. от автора: Rostovtzeff, M. Storia economica sociale dell impero Romano. Trad. da G. Sanne e riveduta ed aumentata dall'autoere. Firenze 1933. XVIII. 722 p.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ СТРОЙ

Гримм, Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти. Т. I и II. Спб. 1900—1902.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXIV

Извори. Res gestae divi Augusti iterum ed. Th. Mommsen. Berolini 1883. Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiochano latinis Ancyrano et Apolloniensi graecis. Texte et commentare par J. Gagè. Paris 1935, 211 p. (руски прев. в II ч. от „Христоматии по древней истории" В. В. Струве). Cassius Dio, LII—LVI; Veleius Paterculus, II, 89—126; Livius, Periochae CXXXIV—CXL; Suetonius, Augustus.

Литература

Герье, В. И. Август и установление Римской империи. „Вестник Европы". 1877, № 6, 7, 8.

Калистов, Д. П. Политика Августа в Северном Причерноморье. „Вестник древней истории" № 2, 1940, стр. 65—77.

Машкин, Н. А. Из литературы о принципате. „Вестник древней истории". 1938, № 1, стр. 116—120.

Машкин, Н. А. Эдикты Августа из Киренаики. „Вестник древней истории". 1938, № 3. стр. 180—192.

Ферреро, Г. Величие и падение Рима, IV и V (вж. по-горе).

Hammond, M. Augustan principate in theory aud practice during the Julio—Claudian period. Cambridge Mass. 1933. X. 342 p.

Holmes. T. Rice. The architect of the Roman Empire, vol. II. Oxford, 1931, X, 192 p.

Meyer, E. Kaiser Augustus. В сборника: Meyer, E. Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle a. S. 1910. S. 441—492.

Mommsen, Th. Römisches Staatsrecht. Bd. II. Teil 2. Berlin 1887.

Plaumann, G. Der Idioslogos, Untersuchungen zur Finanzverwaltung Aegyptens in hellenistischer und römicsher Zeit. Berlin 1919, 71 S.

Premerstein, A. v., Vom Werden und Wesen des Principats. München 1937. XII. 290 S.

Syme, R. Roman revolution. Oxford 1939, 580 p. (приложение с библиография).

КУЛТУРАТА ПРЕЗ ЕПОХАТА НА АВГУСТ

Извори. Vergilius, Publius Maro, Opera. Ed. O. Ribbeck. 2. Aufl. Bd. 1—5, Leipzig 1894—1895. И др. изд.

Вергилий, Марон Публий. Сельские поэмы. Буколики. Георгики. Пер., вступ. статья и комм. С. Шервинского. М. — Л. 1937, 187 стр.

Вергилий, Марон Публий. Энеида. Пер. В. Брюсова и С. Соловьёва. Ред, вступ. статья и комм. Н. Ф. Дератани. М. — Л. 1933, 379 стр.

Horatius Flaccus Quintus. Carmina. Ed. Vollmer Fr. Lipsiae, 1910.

Гораций Флакк. Полное собрание сочинений. Пер. под ред. и с прим. Ф. А. Петровского, М. — Л. 1936, XX, 447 стр.

Ovidius Naso. Carmina. Vol. I; II, 2; III, 1—2, Leipzig, 1880—1924 (Bibliotheca Teubneriana.) И др. изд.

Овидий Назон. Баллады-послания. Пер. со вступ. статьями и комм. Ф. Ф. Зелинского. М. 1918, XIII, 344 стр.

Овидий Назон. Метаморфозы. Пер. С. В. Шервинского. Ред. и ком. Ф. А. Петровского М. — Л. 1937, XIV. 358 стр.

Овидий Назон. Скорби (Tristia). Пер. А. Фета М. 1883.

Propertius. Elegiae. Leipzig 1932. И др. изд.

Проперций. Секст. Элегии. Пер. А. Фета, Изд. 2-е. Спб. 1898, 234 стр.

Tibullus. Elegiae. Ed. F. W. Lewy, Leipzig 1927. И др. изд.

Тибулл. Элегии. В переводе с объяснениями А. Фета. Изд. 2-е, М. 1898, XV. 99 стр.

Vitruvius, Marcus Pollio, De architectura. Ed. F. Krohn, Leipzig 1912.

Витрувий, Марк Поллион. Десять книг об архитектуре. Пер. Ф. А. Петровского. Т, I. Текст трактата. М. 1936, 331 стр.

Витрувий, Марк Поллион. Об архитектуре. Десять книг. Пер. с лат. Ред. и введ. А. В. Мишулина. Л. 1936, 311 стр.

Литература

Базинер, О. Ludi saeculares, Древнеримские секулярные игры. Историко-филологические исследования. Варшава 1901, 326, CXV стр.

Кобылина, М. Искусство древнего Рима. М. — Л. 1939, 156 стр.

Малеин, А И. „Золотой век римской литературы. (Эпоха Августа.) Петроград 1923, 112 стр.

Покровский, М. М. История римской литературы, М. — Л. 1942, 411 стр

Покровский. М. М. Очерки по римской истории и литературе. „Журн. министер, народн. просвещения". 1907, № 2, 3 и 4.

Boissier, G. La religion romaine d'Auguste aux Antonins Vol. 1—2. Paris 1906. (Превод: Буассье, Г. Римская религия от времён Августа до Антонинов. Пер. с 7-го франц. изд. Н. Н. Спиридонова. М. 1914, 735 стр.) Друга библиография в Cambridge Ancient-History. Vol. X, p. 951—959; по римска литература у Schanz-Hosius. Gesch. d. römischen Literatur (посочена по-горе).

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXV

Извори. Tacitus, Annales, I—VI, XI—XVI; Suetonius, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero; Cassius Dio, LVII—LXIII. Речта на Клавдий за даване ins honorum на галите и Inscr, lat. selectae 212 и у Bruns Fontes, ed. 7, 52. Други указ. в Cambr. Anc. History. Vol. X, p. 960 sq,

Литература

Амиранашвили (Болтунова), А. И. Иберия и римская экспансия в Азии. „Вестник древней истории" № 4. 1938, стр. 162—173.

Амфитеатров, А. Зверь из бездны. Исторические сочинения в 4 частях. Т. I—IV. Спб. 1911—1913.

Болтунова А. П. Восстание Анкета в „Вестник древней истории" № 2. 1939, стр. 57—67.

Драгоманов, М. Император Тиберий. „Варшавск. униврес. изв.", 1864, № 1—2.

Дьяков, В. Н. Таврика в эпоху римской оккупации. „Ученые записки Москв. гос. педаг. ин-та им В. И. Ленина". Т, XXVIII. Кафедра истории древнего мира. Вып. I. М. 1942, стр. 3—92.

Дьяков, В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э, „Вестник древней истории". 1941, № 1, стр. 87—97.

Дьяков, В. Н. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мёзия. „Вестник древней истории". 1940, № 3—4, стр. 71—88.

Кудрявцев, П. Римские женщины. Исторические рассказы по Тациту. Изд. 1-е. М. 1856. Изд. 3-е. М. 1875. XII, 436 стр.

Манандян, Я. Цель и направление подготовлявшегося Нероном кавказского похода. „Вопросы истории", № 7, 1946, стр. 66—74.

Мерчинг, Г. Император Тиберий. Историческое исследование. „Варшавск. универс. изв." 1881, № 2, 3, 4. Също тъй и отдел. отпечатък.

Сергеев, В. С. Принципат Тиберия. „Вестник древней истории". 1940, № 2, стр. 78—95.

Фрязинов, Н. А. Принцепс, аристократия и сенат в древнем Риме во времена Нерона. „Учены записки Моск. областн. педаг. ин-та". 1940, II.

Boissier, G, L'opposition sous les Césars, Paris 1875, 568 p. Много по-добро от по-късни изд. (Превод: Буассье, Г. Общественное настроение времен римских Цезарей. Пер. с 6-го франц. изд. В. Я. Яковлева. Петроград 1915, III. 295 стр.)

Henderson, B. The life and principate of the emperor Nero. London 1903, 544 p.

Renan. E. L'Antéchrist. Paris 1873. И по-късни изд. (Превод: Ренан, Э. Антихрист. Пер. Е. В. Святловского. Спб. 1907).

Schur, W. Die Orientpolitik des Kaisers Nero. Leipzig 1923, 118 S. („Klio", Beiheft 15).

Scramuzza, V. M. The emperor Claudius. Cambridge Mass. 1940, X, 328 p.

Smith, Ch. E. Tiberius and the Roman empire. Baton Rouge. 1942. V, 281 p,

Tarver, J, C. Tibère le tyran. Paris 1934. 352 p.

Willrich. H. Caligula. „Klio", III, 1903. 85 p. sq, 288 sq, 307 sq.

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 68—69 г. ЮДЕЙСКАТА ВОЙНА. ВЪСТАНИЕТО НА ЦИВИЛИС

Извори. Tacitus. Historiae, I—V; Suetonius, Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus; Plutarchus, Galba, Otho; Cassius Dio. LXIII—LXIV.

Литература

Mommsen, Th. Der letzte Kampf der römischen Republik. B Gesammelte Schriften. Bd. IV. Berlin 1906. S. 333—353.

Henderson, B. W. Civil war and rebellion in the Roman empire. A. D. 69—70. London 1908. 376 p.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXVI

Ростовцев, М. И. Римские свинцовые тессеры. Спб. 1903. VII. 332 стр. 5 табл.

Сергеенко, М. Е. Два типа сельских хозяйств в Италии I века н. э, „Известия Акад. иаук. СССР". VII серия. Отд. общ. наук. 1935, № 6, стр. 573—598.

Dessau, H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. Bd. II. 2. Abt. Berlin 1928. XIX, 813 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXVII

Извори. Iosephus Flavius. Antiquitates, Bell. Iud., Vita; Tacitus, Historiae, III, IV, V.

Литература.

Ранович, А. Б, Иудейская война. „Исторический журнал". 1938, № 11, стр. 99—109.

Schürer. F. Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. Bd. I. 4. Aufl. Leipzig 1901 (Библиография).

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXVIII

Извори. Cassius Dio, LXV—LXVII; Suetonius. Vespasianus, Titus, Domitianus; Martialis, Epigrammata, Lex Salpensa, Lex Malacitana у Bruns, Fontes, ed. 7, 8, 30.

Литература.

Арсеньев, К. К. Движение умов и Римской империи при Флавиях, Траяне и Адриане. „Вестник Европы". 1875, № 12.

Gsell, S. Essai sur le règne de l'empereur Domitien. Paris 1894.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXIX

Извори. Cassius Dio, LXVIII—LXXII; Scriptores historiae Augustae, Dio Chrysostomus, Orationes; Plinius, Epistulae, Panegyricus. Martialis, Epigrammaton liber. Ed. Heraeus. Leipzig 1925 (Bibl. Teubneriana.) Също и др. изд.

Марциал. Эпиграммы. Перевод и объяснения А. Фета. Ч. I и II, М. 1891.

Марциал, Валерий. Избранные эпиграммы. Пер. размером подлинника Н. И. Шатерников. Ред. и коммент. Ф. А. Петровского. М. 1937. 176 стр.
Juvenal. Les Satires. Edit et traduit en français par P. de Labriolle et F, Villeneuve. 2 éd. Paris 1932,
Ювенал, Деций Юний. Сатиры. Пер. Д. Недовича и Ф. А. Петровского. Вступит. статья А. П. Белецкого. М. — Л. 1937. XXVI, 153 стр.
Marcus Aurelius. Ed. H, Schenkl. Leipzig 1913.
Марк Аврелий Наедине с собой, Размышления. Пер. с греч. и прим. С. Роговина. М. 1914, VI. 198 стр.
Литература.
Гримм, Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти Т. II. Спб. 1901.
Дыдынский, Ф. М Император Адриан. Историко-юридическое исследование. Варшава 1896.
Михайловский; В. Космополит на троне Цезарей. „Русская мысль". 1885, № 12.
Пассек, Е. В. Император Адриан. „Ученые записки Юрьевск. унив." 1894, № 1.
Henderson, B. The life and principate of the emperor Hadrian. London 1923. 315 p.
Lacour-Gayet. Antonin le Pieux et son temps. Paris 1888.
Paribeni, R. Optimus princeps. Vol. I—II. Messina 1926—1927.
Renan, E. Marc-Aurèle et la fin du monde antique. Paris 1883. (Превод: Ренан, Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Пер. Л. Я. Гуревич. Спб. 1906,)
Weber, W. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus. Leipzig 1907. 288 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXX

Миротворцев, М. Цены на рабов в греко-римском Египте. „Журн. министер. народн. просвещения". 1914, № 4.
Bang, M. Die Herkunft der römischen Sklaven. Mittelungen des deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung. XXV. 1910; XXVII 1912.
Barrow, R. H. Slavery in the Roman empire. London 1928. XIV, 259 p.
Ciccotti, E. Il tramonto della schiavitú nel mondo antico. Torino 1899. 320 p. Това съчинение е преведено на френски и немски език.
Gordon, M. L. The nationality of slaves under the early Roman empire. „Journal of Roman studies". XIV. 1924.
Wallon, H. Histoire de l'esclavage dans l'antoquité. 2 éd. III, Paris 1879,
Westerman. Sclaverei. Статия в Paully-Wissowa Real-Encyelopädie der klass. Altertumwissenschaften, Supplementband VI. Вестерман. Рабство во времена Империи (вж. приложението на книгата Валлон, А. История рабства н античном мире. Перевод под ред. А. В. Мишулина. М. 1941, стр. 585—662.

КОЛОНАТ. ЕДРОТО И ДРЕБНО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ

Извори. Columella. De agri cultura (изд. и прев. вж. по-горе): Plinius Epistolae, III. 19. IX, 37; Lex Manciana, Bruns. Fontes, ed. 7. No 114; Късен текст от времето на Северите, имащ пред вид lex Manciana. Вж. Saumagne, Ch, Lex Manciana. „Comptes Rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres". 1937. Lex Hadriana, Bruns, Fontes; ed. 7. No 115, 116; оплакването на колоните от Бурунитанския салтус. Corp. Inscr. Lat VIII, 10570 и Bruns, Fontes ed. 7, № 86; Digesta. (Най-важното е преведено в изданията: Ранович, А. Первоисточник и по истории раннего христианства. Документы и материалы. М. 1933, 191 стр. и Социальная история средневековья под ред.: Е. А, Косминского и А. Д. Удальцова. Т. I. Под ред. А. Д. Удальцова. М. 1927, 254 стр,)
Литература.
Белоруссов, М. Колонат. Варшава 1903.
Виноградов, П. Г. Аграрный кризис в Римской империи. „Научное слово". 1904, № 7.
Виноградов, П. Г. Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии. Спб. 1880, III. 338 стр.
Виноградов, П. Г. Средневековое поместье в Англин. Спб. 1911, 366 стр.
Нахман, Ф. М. Об историческом развитии мелкоарендных отношенний и Северной Африке и первые три века Империи. „Журн. министер. народн. просвещении". 1909, кн. 5.
Пригоровский. Г. М. Развитие колонатных отношений в римской Африке. „Ученые записки Моск. унив." 1909, кн. 39.
Ростовцев, М, И. Римский колонат, „Современый мир". 1911. № 1—2.
Beaudouin, E. Les grands domaines dans l'empire Romain. Paris 1899. Също в „Nouvelle revue historique de droit français et étranger". 1897—1898,
Clausing. R. The Roman colonate, the theories of its origin. New York 1925, 333 p.
Fustel de Coulanges. Le colonat romain. В сборнике: „Recherches sur quelques problèmas d'histoire". Paris 1885 (Превод: Фюстель дс Кулонж. Римский колонат. Пер. под ред. И. М. Гревса. Спб. 1908. XXV, 197 стр.)
Heiserberg, B. Die Entstehung des Kolonats, Leipzig 1876. IV. 148 S.
His, R. Die Domänen der römischen Kaiserzeit. Leipzig 1895, VI. 117 S.
Mommsen, Th. Decret des Commodus für den Saltus Burunitanus. В Gesammelte Schriften. Bd. III. Berlin 1907, S. 153—172. Също в „Hermes". 1880. XV.
Rodbertus. Zur Geschichte der organischen Entwickelung Roms unter den Kaisern. „Jahrbücher für National-Oekonomie und Statistik", hrsg. von Hildebrand. 1864, Bd. II. (Превод: Родбертус. Исследования в области национальной экономии классической древности. Пер. с нем. под ред. И. Тарасова. Вып. I—IV. Ярославль 1881—1885).
Rostowtzew, M. Kolonat. В „Handwörterbuch der Staatswissenschaften". 3 Aufl. Bd. I. Leipzig 1909. (Превод, приложен към посоч. по горе кн.: Вебер, М. Аграрная история древнего мира. М. 1925,)
Rostowtzew, M. Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Leipzig 1910. XII. 432 S.
Savigny C. v. Ueber den römichen Colonat. В. Vermischte Schriften. Bd. II. Berlin 1849. S, 51 ff.
Seeck. O. Colonatus. Real-Encylopädie der classischen Altertumswissenschaft, hrsg. von Pauly u. Wissowa. Bd. IV. Stuttgart 1901. Sp. 438—510.

ГРАДОВЕТЕ В I И II В ОТ Н. Е.

Ельяшевич, В. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. Спб, 1910. VIII. 480 стр.
Крашенинников. М. Н. Августалы и сакральное магистерство. Исследование в области римского муниципального права и древностей. Спб. 1895.
Крашеннников, М. Н, Римские муниципальные жреци и жрицы. Эпиграфическое исследование. Спб. 1891.
Abbott, F. F. and Johnson, A. C. Municipal administration in the Roman empire. Princeton 1926, X, 599 p.
Liebenam, W. Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Leipzig 1900. XVIII. 577 S.

РИМСКОТО ОБЩЕСТВО В I И II В. ОТ Н. Е.

Carcopino, J. La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire, Paris 1939.

Dill, S. Roman society from Nero to Marc Aurelius. London 1925.

Duff, A. M. Freedmen in the early Roman empire. Oxford 1928. XII. 252 p.

Fredländer, F. Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. Ново изд. и прев. Вж. по-горе в общата библиография.

Lambrecht, P. La composition du Sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode, 117—192, Anvers. 1936. 234 p.

Stein, A. Der römische Ritterstand, Ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches. München 1927. XIV. 503 S.

РИМСКИТЕ ПРОВИНЦИИ. ОБЩИ ТРУДОВЕ

Ешевский, С. Центр римского мира и его провинции. В Соч. Т. I. Спб. 1870 и в „Вестник Европы. 1866, № 3 – 4.

Жебелев, С. А. АХАІКА. В области древностей провинции Ахайи. Спб. 1903.

Моммзен, Римская история Т. V. Римские провинции от Августа до Диоклетиана.

Chapot, V. Le monde romain. Paris 1927, 503 p.

Charlesworth, M. P. Trade routes and commerce of the Roman empire. 2 ed. Cambridge 1926.

An economic survey of ancient Rome, ed. by T. Frank. Vol. II—IV. Baltimore 1936—1938. (В общата библиография съдържания на отделните томове.

Dessau, H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. Bd. II. 2 Abt. Berlin 1928. XIX, 813 S.

Jones, A. The cities of the eastern Roman provinces. London 1937, XV, 576 p.

Jones, A. The greek city from Alexander to Justinian. Oxford 1940. X. 393 p.

Jung, S. Die romanischen Landschaften des römischen Reiches. Studien über die inneren Entwickelungen in der Kaiserzeit Innsbruck. 1881. XXXII, 574 S.

Rostovtzeff, M. The social und economic history of the Roman empire Oxford 1926. XXV. 695 p. също нем. и итал. прев. посоч. по-горе.

СИРИЯ

Seyrig, H, Antiquités syriennes. Paris 1934.

Cumont, F. Fouilles de Doura-Europos (1922—1293). Paris 1926.

The excavations at Dura-Europos. Ed. by M. Rostovtzeff and collaborators Preliminary reports. Final reports.

Rostovtzeff, M. I. Dura-Europos und its art. Oxford 1938. XIV, 162 p.

ЕГИПЕТ

Хвостов, М. М. Исследования по истории обмена в эпоху эллинистических монархий и Римской империи. I. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань 1907.

Хвостов, М. М. Очерки организации промышленности и торговли в греко-римском Египте. I. Текстильная промышленность. Казань 1914.

Lesquier, J. L'armée romaine d'Egypte d'Auguste à Diocletien. Le Caire 1918.

Mitteis, L. und Wilcken. U. Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde I. 1—2; II. 1—2. Leipzig 1912.

Plaumann, G. Der Idioslogos, Untersuchungen zur Finanzverwaltung Aegyptens in hellenistischer und römischer Zeit. Berlin 1919. 71 S.

Rostovtzew, M. Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Leipzig 1910. XII. 432 S.

Друга литература в Cambridge Ancient History. Vol. X. p. 922—931 и Vol. XI, p. 927—928.

РИМСКА АФРИКА

Broughton, T. R. S. The romanization of Africa proconsularis. Baltimore 1929. IX. 233 p.

Cagnat, R. L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs. 2 éd. Paris 1913. 831 p.

Gsell, St. Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. Vol I—VIII. Paris 1913—1928.

Julien, Ch, A. Histoire de l'Afrique du Nord. Tunisie. Algérie. Maroc. Paris 1931. 882 p.

Schulten, A. Das römische Afrika, Leipzig 1899. VI. 116 S.

Toutain, J. Les cités romaines de la Tunisie. Essai sur l'histoire de la colonisation romaine dans l'Afrique du Nord. Paris 1895.

ИСПАНИЯ

Sutherland, C. H. V. The Romans in Spain 217 B. C. — A. D. 117. London 1939, XI, 264 p.

ГАЛИЯ

Jullian, C. Histoire de la Gaule Vol. IV—VIII Paris 1920—1926.

Chilver, G. E. F. Cisalpine Gaul. Social and economic history from 49 B. C. to the death of Trajan. Oxford 1941. VI. 235 p.

КРАЙДУНАВСКИТЕ ПРОВИНЦИИ

Betz, A. Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien. Baden b. W. 1939. 75 S.

Jung, J. Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Skizzen. Innsbruck. 1877. XXXII, 315 S.

Patsch, C. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. Tl. I, Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien. Wien 1932. 206 S.

БОСПОР

Дьяков, В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. „Вестник древней истории". 1941, № 1, стр. 87—97. И другите работи на В. Н. Дьяков, посочени и литер. към гл. XXV.

Ростовцев, М. И. Эллинство и иранство на юге России. П. 1918. VII. 190 стр.

Minns, E. H, Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology, Cambridge 1913, 720 p.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXXI

Литература (античните авторы в приблизително хронологически ред).

Lucanus. De bello civili libri X. Ed. Hosius. Ed. III. Lipsiae 1913. (Bibliotheca Teubneriana.)

Лукан, М. Анней. Фарсалия. Поэма. Пер. с франц. С. Филатова. 2 ч. Спб. 1819.

Seneca. Tragoediae. Ed. Peiper et Richter. Ed. ster. Lipsiae 1921. (Bibliotheca Teubneriana.)

Сенека, Люций Анней. Трагедии в переводе С. Соловьёва. Вступ. статьй Н. Ф. Дератани. М. — Л. 1923, 433 стр.

Petronius Arbiter, Titus. Saturae ef Liber priapeorum, Rec. Fr. Bücheler. Ed. VI cur. G. Helraeus. Berolini 1922. IV, 292 p.

Петроний. Сатирикон Пер, под ред. Б. И. Ярхо. М. — Л. 1924, 235 стр.

Потёмкин, В, П. Петроний и его роман. „Русская мысль", 1900, кн. 7.

Клингер, В. Петроний и его роман. „Киевск. универс. изв." 1908 и отд. изд.

Martialis Epigrammaton liber. Ed. Heraeus. Lipsiae 1925.

Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы в переводе и с обьяснениями Фетв. Т. I и II М. 1891.

Марциал, Валерий. Иабранные эпиграммы. Пер. размером подлинника Н. И. Шатерников. Ред. и номм. Ф. А, Петровского. М. 1937. 176 стр.

Juvénal. Les Satires. Ed. trad. en français par P. de Labriolie et F. Vilieneuve, 2 éd. Paris 1932.

Ювенал, Децим Юний, Сатиры. Пер. Д Недовича и Ф. А. Петровского-Вступ. статьи А. И. Белецкого. М. — Л. 1937, XXVI. 153 стр.

Apileius. Metamorphosae. Ed R. Halm. Lipsiae 1913.

Апулей Платоник из Мадавры, Золотой осёл (Превращения) в 11 книгах. Пер. М. Кузмина. Статья и комм. А. Петровского. Л. 1931, 375 стр.

Lucianus. Opera. Ed. Jacobitz. I—III. Lipsiae 1866—1872 et edit stereot. (Bibliotheca Teubneriana).

Лукиан. Собр. соч. в двух томах. Пер. под ред и с комм. Б. Л. Богаевского, М. — Л. 1935.

Quintilianus. Institutionis oratoriae libri XII. Ed. Radermacher et Bonnell. Vol. I—III. Lipsiae 1907—1935. (Bibliotheca Teubneriana).

Квинтилиан. Двенадцать книг риторических наставлений. Пер. Алексей Никольского. 2 тома. Спб. 1834.

Plinius. Naturalis historiae libri XXXVII Ed. Janus et Mayhoff. Vol. I—V. Lipsiae 1892—1907 (Bibliotheca Teubneriana.)

Плиний Старший. О сельском хозяйстве. Пер, в сборнике: Катон Варрон, Колумелла, Плиний о сельскои хозайстве. Под ред. и с вводной статьёй М. И. Бурского. М. — Л. 1907, 301 стр.

Piinius Secundus. Epistolarum libri. Ed. M. Schuster. Lipsiae 1933.

Плиний Младший. Переписка с Траяном. Пер. В. С. Сокоьова. „Вестник древней истории", № 2, 1945, стр 215—261.

Плиний Младший. Похвальное слово императору Траяну. Пер. латин. Як. Толмачёва. Спб. 1820.

Aristides Aelius. Quae supersunt omnia. Vol. I—III. Ed. G. Dindorfl Leipzig 1829.

Аристид, Елий. Панегирик Риму. Пер. Н. Турцевича. Спб. 1907.

РЕЛИГИОЗНИЯТ ЖИВОТ

Кун, Н. А. Предшественники христианства (восточные култы и Римской империи). М. 1922, 160 стр.

Boissier. G. La religion romaine d'Auguste sux Antonins. Vol. 1—2. Paris, 1906. (Руски превод: Буассье, Г. Римская религия от времён Августа до Антонинов. Пер. с 7-го франц. изд. Н. Н. Спиридонова. М. 1914, 375 стр.)

Cumont, F. Les religions orientales dans le paganisme romain. 4 èd. Paris, 1929. XVI. 339 p.

Други библиографии в Cambridge Ancient History. Vol. X,I. p, 764—766.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО

Извори. Волгин, В. П. Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений, ч. I. М. — Л. 1935, 309 стр.

Ранович, А. Б. Античные критики христианства. (Фрагменты из Лукиана, Цельса, Порфирия и др.) М. 1935, XIV, 257 стр.

Ранович, А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Документы и материалы. 1933. 191 стр.

Novum Testamentum Graece. Rec. C. Tischendorf. Ed. VIII. Vol. I—II. Leipzig 1865—1870. (Превод: Новый Завет. М. 1915, и др. изд.)

Harnack, A. Die Lehre der zwölf Apostel, nebst Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts. (Texte u. Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. II. 1—2.) Leipzig 1886, 294 S.

Учение двенадцати апостолов. Прев Л. Н. Толстой 1906, 32 стр.

Bell, H. J. Recent discoveries of biblical papyri. Oxford 1937, 30 p.

Fragments of an unknown Gospel and other early christian papyri, ed. by T. H. Bell and L. Skeat. London 1935. X, 63 p.

Литература

Энгельс, Ф. О первоначальном христианстве. М. 1933, 47 стр. И др. изд. (също и Соч. Маркса и Энгельса, т. XV. стр. 602—610 и т. XVI, ч. 2. стр. 407—431).

Виппер, Р. Ю Возникновение христианско. М. 1918, 118 стр. Изд. 2, 1923.

Виппер, Р. Ю Возникновение христианства. „Вестник древней истории". 1941. № 1, стр 64—86.

Виппер, Р. Ю. Возникновение христианской литературы. М. 1946.

Волгин, В. П. История социалистических идей, ч. I. М. 1928, 299 стр. „Раннее христианство" в серията „Общая история европейской культуры", изд. Брокхауз-Ефрона. Т. V—VI. Спб.

Ранович, А. Очерк истории раннехристианской церкви. М. 1941, 260 стр.

Ранович, А. Первоначальное христианство и его историческая роль. „Вестник древней истории", 1939, № 2, стр. 31—46.

Штаерман, Е. М. Гонения на христиан в III в. „Вестник древней истории". 1939, № 2, стр. 96—105.

Harnack, A. Lehrbuch der Dogmengeschcihte 5. Aufl. Bd. I—III, Tübingen 1931—1932.

Harnack, A. Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. 4 Aufl. I—II, Leipzig 1924.

Meyer, E. Ursprung und Anfänge des Christentums. I—III. Stuttgart 1921—1923.

ХРИСТИЯНСТВОТО И ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА КУЛТУРА

Bartlet, J. V. Church life und church-order during the first four centuries With special reference to early eastern church-orders. Oxford 1943' LXIV. 207 p.

Hatch, E. Greek ideas and usages, their influence upon the Christian church. London 1890, 384 p. Прев. в сборн. „Раннее христианство" в серията „Общая история европейской культуры", изд. Брокгауз-Ефрона. Т. VII. Спб.

Norden, E. Agnostos Theos; Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede. Leipzig 1913. IX. 410 S.

Reitzenstein, R. Die hellenistischen Mysterneereligionen nachihren Grundgedanken und Wirkungen. 3. Aufl. Leipzig 1927. VIII. 438 S.

Wendland, P. Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. „Handbuch zum Neuen Testament". Tübingen 1911, 448 S. Друга библиография в Cambridge Ancient History. Vol. XII. p. 767—777.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXXII

Извори. Cassius Dio. LXXIII—LXXX; Herodianus, II—VI; Scriptores historiae Augustae.

ЕДИКТЪТ НА КАРАКАЛА

Ранович, А. Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению Империи. (Текст и коментарии.) „Вестник древней истории“ 1946, № 2, стр. 66—80,

Jones, A. H. M. Another interpretation of the Constitutionis Antoninianae. „Journal of Roman studies“. 1936. XXVI, p. 223—227. Пер. по 2-й ч. „Христоматии по древней истории“, В. В. Струве.

Литература.

Казанский, Б. Заметки к биографии Севера Александра. „Журн. министер. народного просвещения“. 1914, № 3.

Черноусов, Очерки истории Римской империи в 180—236 г. (Подготовка смуты III в.) Харьков 1911.

Штаерман, Е. М. К вопроеу о dediticii в эдикте Каракаллы. „Вестник древней истории“ 1946, № 2, стр, 81—88.

Jardé, A. Etude critique sur la vie et le règne de Sévère Alexandre. Paris 1925, XVII, 141 p.

Lambrecht, P. La composition du Sénat romain de Septime Sévère à Dioсletien. Budapest 1937.

Piatnauer. The life and reign of the emperor L. Septimius Severus. London 1918, 228 p.

Schulz, O. Th. Vom Principat zum Dominat. Das Wesen des römischen Katsertums des 3. Jahrhunderts. Paderborn. 1919. VII, 304 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXXIV[1]

Извори: Herodianus, VI, VII; Seriptores historiae Augustae. Нумизматически данни в посочените в общата библиография сборници, Cohen, Mattingly, Оплакванияна колоните (надписи) в Dittenberger, Sylloge inscr. graec. Ed. III, № 888, и у Abbott, F. F. and Johnson, A. C. Municipal administration of the Roman Empire. Princeton 1926, № 139, 141—145.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ОТДЕЛ ОСМИ
(ГЛАВИ XXXVI—XXXIX)

Кулаковский, Ю. История Византии. Т. I (395—518). Киев 1910, XVI. 536 стр.

Левченко, М. В. История Византии. Краткий очерк. М. — Л. 1940, 262 стр.

Левченко, М. В. Материалы для внутренней истории Восточно-Римской империи V—VI в. „Византийский сборник“ АН СССР. М. 1945.

Петрушевский, Д. М. Очерки по истории средневековного общества и государства. Изд. 5-е. М. 1929, 298 стр.

Петрушевский, Д. М. Очерки из экономической истории средневековой Европы. М. — Л. 1928, 323 стр.

Сергеев, В. С. Очерки по истории древнего Рима. Ч. 2. Империи. М. 1938, стр. 647—830.

Успенский, К. Н. Очерки по истории Византии. Ч. I. М. 1947.

Успенский, Ф. И. История Византии. Т. I. Спб. 1914. XIV, 872 стр.

Bury I. B. History of the dater Roman Empire. Oxford 1923.

---

[1] Литературата към глава XXXIII вж. в отдела „История на правото“.

The Cambridge Medieval History, planned by J. B. Bury, edited by H. M. Gwatkin and J. P. Whitney. Vol. I. The christian Roman empire und the foundation of the Teutonic kingdoms. Cambridge 1924. XXII. 754 p.

Lot, F. La fin du monde antique et le début du moyen âge. Paris 1927. XXVI. 515 p.

Stein, E. Geschichte des spätrömischen Reiches. I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—476 n. Chr.). Wien 1928. XXII. 591 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXXVI

Извори. Aurelius Victor. Caesares. Ed. F. Pichlmayr. Lipsiae 1911. XXXV—XI.

Eutropius. Ed. F. Ruehl. Lipsis 1887. IX, 13—X, 5.

Orosius. Historiae adversum Paganos. Ed. C. Zangemeister Lipsiae 1889 VII. 23,3—28,22.

Lactantius. De mortibus persecutorum. Ed. J. Pesent. Torino 1923. (Превод: Лактанций. Творения. Пер. Корнеева. ч. 2. Спб. 1848.)

Codex Theodosianus, Digesta, Codex Justinianus.

Der Maximaltarif des Diocletian. Hrsg. von Th. Mommsen, erläutert von H. Blumner. Berlin 1893. XIII, 236 S.

Също в Economic survey of ancient Rome, ed. by T. Frank. Vol. V. p. 305—422. Превод в посочената по-долу книга на Архангельский.

Древние германци. Сборник документов. Вводная статья и ред. А. Д. Удальцова. М. 1937.

Литература.

Архангельский, С. Указ Диоклетиана о таксах. Нижний-Новгород 1928,

Драгоманов, М. Государственные реформи Диоклетиана и Константин. Великаго. „Киевск. универс. изв.“ 1865, № 2.

Mommsen, Th. Das römische Militärwesen seit Diocletian. „Hermes“ V, XV 1889. Также в Gesamm. Schriffen. VI.

Mommsen, Th. Über das Edict Diocletians „De pretiis rerum venalium“. Gesamm. Schriften. II. Berlin 1905.

Stade, K. Der Politiker Diocletian und die letzte Christenverfolgung. Wiesbaden 1926. 197 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВА XXXVII

Извори. Eusebius. Kirchengeschichte. Ed. E. Schwartz. Leipzig 1908.

Евсевий Памфил. Соч. Пер. с греч. Т. I. Истории церкви. Спб. 1858.

Eusebius. Vita Constantini. Ed. J. A. Hekel в 7 томе Chr. Schriften. 1902.

Lactantius. См. литер. н главе XXXVI.

XII Panegyrici Latini. Ed. G. Baehrens. Lipsiae 1911.

Zosimus. Historia Nova. Ed. L. Mendelsohn. Lipsiae 1887.

Литература.

Ранович, А. Очерк истории раннехристианской перкви. М. 1941, 260 стр.

Burckhardt J. Die Zeit Konstantins des Grossen. Gesammelte Werke. II. Stuttgart 1929, XVIII, 394 S.

Schwartz, E. Kaiser Konstantin und die christliche Kirche. 5 Vorträge. 2 Aufl. Leipzig 1936. VIII. 160 S,

Piganiol, A. L'empereur Constantin. Paris 1932, 248 p.

ПРИЕМНИЦИТЕ НА КОНСТАНТИН (ПОЛИТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ ДО ПАДАНЕТО НА ЗАПАДНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ)

Извори. Ammianus Marcellinus. Ed. V. Gardthausen. XIV—XXXI (прев. вж. в общата библиография). Orosius, Zosimus, см. выше Cassiodori. Chronicon, Ed. Mommsen (Chronica minora. II. 109) Sulpicius Severus. Ed. Halm. Malalas. Ed. Dindorf. Libanius. Opera. Ed. Foerster. Vol. I—XII. Lipsiae 1903—1923. Либаний. Речи. Пер. и прим. С. Шестаков. I—II. Казань 1914—1914). Codex. Theodosianus, Corpus juris civilis.

Литература.

Розенталь, Н. Н. Социальная политика Юлиана Отступника. „Исторический журнал“. 1940, № 8.
Розенталь. Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана, „Изв. АН СССР“. Отд. ист. и филос. 1945. Т. II, № 5.
Bidez, J. Le vie de l'empereur Julien. Paris 1930. X. 408 p.
Geffcken, J. Kaiser Julianus. Leipzig 1914. IX. 174 S.

ЛИТЕРАТУРА КЪМ ГЛАВИ XXXVIII И XXXIX

ИКОНОМИЧЕСКАТА И СОЦИАЛНА ИСТОРИЯ

Извори. Albertini, A. Actes de vente du V siècle trouvés à Tebessa. Algerie. „Journal des Savants“. 1930, janvier.
Литература,
Трудоветена Д, М. Петрушевский и В. С. Сергеев. Вж. по-горе.
Allard, P. Une grande fortune du V-e siècle. „Revue des questions historiques“. 1907. t. 81.
Bücher, K. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1922. VI, 462 S.
Dill, S. Roman society in the last century of the Western Empire 2 ed. London 1899, 488 p.
Mickwitz, G. Geld und Wirtschaft im römischen Reiche des IV Jahrhunderts. Helsingfors — Leipzig 1932. XV, 232 S.
Persson, A, W. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. Eine wirtschaftsgeschichtliche Studie. Lund 1923. XV, 232 S.
Saumagne, Ch. Du rôle de l'origo et du census dans la formation du colonat romain. „Byzantion“ 1937.
Вж. също литературата за колоната и указанията към глава XXX.

ДЪРЖАВНИЯТ СТРОЙ. УПРАВЛЕНИЕТО

Митрофанов, П. Defensor civitatis. „Гермес“ 1909, № 8, 9. 10.
Karlowa, O. Römische Rechtsgeschichte. I—II. Leipzig 1885—1901.
Stein, E. Geschichte de spätromischen Reiches. I, Wien 1928. (Пос. по-горе).

РЕВОЛЮЦИЯТА НА РОБИТЕ И КОЛОНИТЕ

Дмитриев, А. Д. Движение багаудов, „Вестник древней истории“. 1940. № 3—4, стр. 101—114.
Машкин, Н. А. Агонистики, или циркумцеллионы, в кодексе Феодосия. „Вестник древней истории“. 1938, № 1, стр. 82—92.
Машкин, Н. А. Движение агоностиков. „Историк-марксист.“. 1935, № 1 (с указание на изворите и литературата).
Martroye. Une tentative de révolution sociale en Afrique. Donatistes et Circoncellions. „Revue des questions historiques“, 1904, t. 152,

КУЛТУРНА ИСТОРИЯ

Извори. Либаний. Вж. по-горе. Рутилий Намациан, Клавдий. Поэма „О возвращении своём“, Пер. О. Ф. Базинера. „Журн. министер- народн. просвещения“. 1895, № 8 и 9.

Литература.

Герье, В. И. Блаженый Августин. М. 1910, XV, 682 стр.
Потёмкин, В. П. Родоначальник средне вековного идеализма. „Русская мысль“. 1911, № 11.
Трубецкой, Е. Н. Религиозно-общественый идеал западного христианства в V в. Ч. I. Миросозерцание блаженнаго Августина. М. 1892.
Boissier, G. La fin an paganisme. Etude sur les dernières luttes religieuses en Occident an IV-e siècle I—II. Paris 1891. И по-късните издания. (Руски превод: Буассье, Г. Падение язычества. Исследование, последней религиозной борьбы в IV веке. Пер. под ред. М. Корелина, М. 1892.)

ПАДАНЕТО НА АНТИЧНИЯ СВЯТ И ОБЗОР НА ТЕОРИИТЕ

Baynes, N. H. The decline of the Roman power in Western Europe. Some modern explanations. „Journal of Roman studies“. 1943. XXXIII. p. 29—35.
Rostovtzeff, M. Social and economic history of the Roman empire (Посоч. по-горе).

СПИСЪК НА РИМСКИТЕ ИМПЕРАТОРИ

Август — 27 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е.
(C. Octavius: род. в 63 г. пр, н. е.; след усинов. в 44 г.: C. Iulius Caesar Octavianus; 40 г.; Imp. Caesar; след 27 г., Imp. Caesar Augustus).

Тиберий — 14—37 г. от н. е.
(Ti. Claudius Nero; род. в 42 г. н. е; след усинов. в 4 г. от н. е.: Ti. Iulius Caesar; като имп.: Ti. Caesar Augustus).

Калигула — 37—41 г. от н. е.
(C. Iutins Caesar; род. в 12 г. н. е: като имп.: C. Caesar Augustus Germanicuss).

Клавдий (I) — 41—54 г. от н. е.
(Ti. Claudius Drusus; род. в 10 г. пр. н. е.; след 9 г. от н, е.: Germanicus; от 4 г. от н. е.: Tt. Claudius Nero Germanicus; като имп.: Ti. Claudius Caesar Augustus Germanicus).

Нерон — 54—68 г. от н. е.
(L. Domitius Ahenobarbus; род. в 37 г. от н. е.; след усинов. в 50 г,: Nero Claudius Drusus Germanicus Caesar; като имп. (Imp.): Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus).

Галба — 68—69 г. от н. е.
(Ser. Sulpicius Galba; род. в 5 г, пр. н. е.: като имп.: Ser. Galba Imp. Caesar Augustus; Imp. Ser. Sulpicius Galba Caesar Augustus).

Отон — 69 г. от н. е.
(M. Salvius Otho; род. в 32 г. от н. е.; като имп.: Imp. M. Otho Caesar Augustus).

Вителий — 69 г. от н. е.
(A. Vitellius; род. 15 г. от н. е.; като имп.: A. Vitellius Augustus Imp. Germanicus).

Веспасиан — 69—79 от н. е.
(T. Flavius Vespasianus; род. в 9 г. от н. е.; като имп.; Imp. Caesar Vespasianus Augustus).

Тит — 79—81 г. от н. е.
(T. Elactus Vespasianus; род. в 39 г. от н. е.; като имп. Imp. Titus Caesar Vespasianus Augustus).

Домициан — 81—96 г. от н. е.
(T. Flavius Domitianus; род. в 51 г. от н. е.; като имп, : Imp. Caesar Domittianus Augustus (imp. Domitianus Caesar Augustus).

Нерва — 96—98 г. от н. е.
(M. Cocceius Nerva; род. в 35 г. от н. е.; като имп.: imp. Nerva Caesar Augustus; Imp. Caesar Nerva Augustus).

Траян — 98—117 г. от н. е.
(M. Ulpius Traianus; род. в 53 г. от н. е.; усиновен от Нерва в 97 г.; като имп.; Imp. Caesar Nerva Traianus Augustus).

Адриан — 117—138 г. от н. е.
(P. Aelius Hadrianus; род. в 76 г. от н. е,; като имп.: Imp. Caesar Traianus Hadrianus Augustus).

Антонин Пий — 138—161 г. от н. е.
(T. Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus; род. в 86 г. от н. е. след усинов. в 138 г.: T. Aelius Caesar Antoninus; като имп.: Imp. Caesar T. Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius).

Марк Аврелий — 161—180 г. от н. е.
(M. Annius Catilius Severus; род. в 121 г.; от 130 г.: M. Annius Verus; след усинов. в 138 г.: M. Aelius Verus Aurelius Caesar; като имп. Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus).

Луций Вер — 161—169 г. от н. е.
(L. Ceionius Commodus; род. в 130 г.; след усинов. от Пий: (L. Aelius Aurelius Commodus; като имп.: imp. Caesar L. Aurelius Verus Augustus).

Комод — 180—192 г. от н. е.
(L. Aelius Aurelius Commodus; род. в 161 г.; като имп. imp. Caesar M. Aurelius Commodus Antoninus Augustus; Imp. Caesar L. Aelius Aurelius Commodus Augustus).

Пертинакс — 193 г. от н. е.
(P. Helvius Pertinax; род. в 126 г.; като имп.: Imp. Caesar P. Helvius Pertinax Augustus).

Дидий Юлиан — 193 г. от н. е.
M. Didius Severus Iulianus; род. в 133 г.; като имп.: imp. Caesar M. Didius Severus Iulianus Augustus).

Септимий Север — 193—211 г. от н. е
(L. Septimius Severus; род. в 146 г.; като имп.: Imp. Caesar L. Septimius Severus Pertinax Augustus).

Клодий Албин — 193—197 г. от н. е.
(D. Clodius Albinus; род. в 140 г.; усинови. от Септ. Север: D. Clodius Septimius Albinus Caesar; в 196 г. провъзгласил се за Август: Imp. Caesar D. Clodius Septimius Albinus Augustus; оспорвал властта на Септимий Север).

Песцений Нигер — 193—194 г. от н. е.
(C. Pescennius Niger Iustus; като имп.: Imp. Caesar C. Pescennius Niger Iustus Augustus; оспорвал властта на Септимий Север).

Каракала — 211—217 г. от н. е.
(Septimius Bassianus; род. в 186 г.; като имп. от 198 г.: Imp. Caesar M. Aurelius (Severus) Antoninus Augustus (Caracallus, Caracalla).

Гета — 211—212 г. от н. е.
(L. Septimius Geta; род. в 189 г.; като имп.: Imp. Caesar P. Septimius Geta Augustus).

Макрин — 217—218 г. от н е.
(M. Opellius Macrinus; род. в 163 г., като имп.: Imp. Caesar M. Opellius Macrinus Augustus).

Елагабал — 218—222 г. от н. е.
(Varius Avitus (Heliogabalus, Elagabalus); род. в 204 г., като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Antonianus Augustus).

Александър Север — 222—235 г. от н. е.
(Alexianus Bassianus; род. в 208 г., усин. от Елагабал в 221 г., като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Severus Alexander Augustus).

Максимин — 235—238 г. от н. е.
(C. Iulius Maximinus; род. в 172 г., като имп.: imp. Caesar C. Iulius Verus Maximinus Augustus).

Гордиан (I) — 238 от н. е.
(M. Antonius Gordianus; род. в 159 г., като имп.: Imp. Caesar M. Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus).

Гордиан (II) — 238 г. от н. е,
(M. Antonius Gordianus; род. в 192 г., като имп.: imp. Caesar M. Antoninus Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus),

Пупиен — 238 г. от н. е.
(M. Clodius Pupienus Maximus; род. в 164 г., като имп- Imp. Caesar M. Clodius Pupienus Maximus Augustus).

Балбин — 238 г. от н. е.
(D. Caelius Calvinus Balbinus; род. в 178 г, като имп.: imp. Caesar D. Caelius Calvinus Balbinus Augustus).

Гордиан (III) — 338—244 г. от н. е.
(M. Antonius Gordianus; род. в 225 г.; като имп.: Imp. Caesar. M. Antonius Gordianus Augustus).

Филип Арабинът — 244—249 г. от н. е.
(M. Iulius Philippus; като имп.: Imp. Caesar M. Iulius Philippus Augustus).

Филип (младият) — 247—249 г. от н. е.
(M. Iulius Philippus; род. в 237 г. или 238 г,, като имп.: Imp. Caesar M. Iulius Philiuppus Augustus); царувал заедно с баща си Филип Арабина.

Деций — 249—251 г. от н. е.
(C. Messius Decius; род. в 200 г., като имп.: imp. Caesar C. Messius Quintus Traianus Decius Augustus).

Деций (младият) — 254 г. от н. е.
(Q. Herennius Etruscus Mesius Decius; като имп.: imp. Caesar Q. Herennius Etruscus Messius Decius Augustus).

Хостилиан — 251 г. от н. е.
(C. Valens Hostilianus Messius Quintus; като имп.: imp. Caesar C. Valens Hostilianus Messius Quintus Augustus).

Требониан Галл — 251—253 г. от н. е.
(C. Vibius Trebonianus Gallus; род. в 207 г,. като имп.: imp. Caesar C. Vibius Trebonianus Gallus Augustus).

Волусиан — 251—253 г. от н. е.
(C. Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus; като имп.: Imp. Caesar C. Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus Augustus).

Емилиан — 253 г. от н. е.
(M. Aemilius Aemillanus; като имп.: Imp. Caesar M. Aemilius Aemilianus Augustus).

Валериви — 253—260 г. от н. е.
(P. Licinius Valerianus; род. в 193 г., като имп.: Imp. Caesar, P. Licinius Valerianus Augustus).

Галиен — 258—268 г. от н. е.
(P. Licenius Egnatius Gallienus; род. в 218 г., като имп.: imp. Caesar P. Licinius Egnatius Gallienus Augustus).

Постум — 258—268 г. от н. е.
(M. Cassianius Latinius Postumus; провъзгласен за имп. в Галия оспорвал властта на Галиен; като имп.: Imp. Caesar M. Cassia anius Latinius Postumus Augustus).

Викториа — 268—270 г. от н. е.
(M. Piavonius Victorinus; наследил Постам, управлявал Галия, като имп.: imp. Caesar M. Piavonius Victorinus Augustus).

Клавдий (II) Готски — 268—270 г. от н. е.
(M. Aurelius Claudius: род. в 219 или 220 г., като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Claudius Augustus).

Тетрик — 270—273 г. от н. е.
(C. Esuvius Tetricus Pius; царувал в Галия, като имп.: Imp. Caesar C. Pius Esuvius Tetricus Augustus).

Квинтил — 270 г. от н. е.
(M. Aurelius Claudius Quntillus; като имп.: imp. Caesar M. Aurelius Claudius Quintilius Augustus).

Аврелиаи — 270—275 г. от н. е.
(L. Domitius Aureltanus; род. в 214 или 215 г., като имп.: Imp. Caesar L. Domitius Aurelianus Augustus).

Тацит — 275—276 г. от н. е.
(M. Claudius Tacitus; като имп.: imp. Caesar M. Claudius Tacitus Augustus).

Флориан — 276 г, от н. е.
(M. Ciaudius Tacitus; като имп.: imp. Caesar M. Claudius Tacttus Augustus).

Флориан — 276 г. от н. е.
(M, Anniius Florianus; като имп.: imp. Caesar M. Annius Florianus Augustus).

Проб — 276—282 г. от н. е.
(M. Aurelus Probus; род. в 232 г., като имп.: imp. Caesar M. Aurelius Probus Augustus).

Кар — 282—283 г. от н. е.
(M. Aurelius Carus; като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Carus Augustus).

Карин — 283—284 г. от н. е.
(M, Aurelius Carinus; като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Carinus Augustus).

Нумериан — 283—824 г. от н. е.
(M. Aurelius Numerius Numerianus; като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Numerius Numerianus Augustus).

Диоклетиан — 284—305 г. от н. е.
(Diocles (Valerius Diocletianus); род. в 225 г., като имп.: Imp. Caesar C. Aurelius Valerius Diocletianus Augustus).

Максимиан — 286—305 гг; 307—310 г. от н. е.
(M. Aurelius Valerius Maximianus; род. в 240 г., като имп.. Imp. Caesar M. Aurelius Maximianus Augustus).

Галерий — 293—311 г. от н. е.
(Galerius; род. в 242 г.; imp. Caesar C. Galerius Valerius Maximianus Augustus).

Констанций (I) — 293—306 г. от н. е.
(Constantius; род. в 264 г; усинов. от Максимиан, като имп.: Imp. Caesar M. (C) Flavius Valerius Constatius Augustus).

Караусий — 286—293 г. от н. е.
(Imp. Caesar M. Aurelius Maus. Augustus; провъзгласен за император в Британия, оспорвал властта на Констанций).

Алект — 293—296 г. от н. е.
(imp. C. Allectus Augustus; приемник на сваления от него Караусий, оспорвал властта на Констанций).

Флавий Север — 305—307 г. от н. е.
(imp. Caesar Flavius Valerius Severus Augustus).

Максимин Дая — 305—313 г. от н. е.
(Daia; усинов. от имп. Галерий, като имп.: Imp. Caesar Galerius Valerius Maximinus Augustus).

Максенций — 307—312 г. от н. е.
(Maxentius; род. ок. 280 г., като имп.: Imp. Caesar M. Aurelius Valertus Maxentius Augustus).

Александър — 308—311 г. от н. е.
(Imp. Caesar L. Demitius Alexander Augustus; бил провъзгласен за имп. в Африка; оспорвал властта на Максенций).

Лициний — 308—324 г. от н. е.
(Licinius; род. в 248 г., като имп.: Imp. Caesar Valerius Licinianus. Licinius Augustus).

Константин (I) —306—337 г. от н. е.
(Flavius Valerius Constatinus; като имп.: Imp. Caesar. C. Flacius Valerius Constantinus Augustus).

Константин (II) — 337—340 г. от н. е.
(Flavius Claudius Constantius; род. в 317 г., като имп. Imp. Caesar Flavius Claudius Constantinus (iunior. Augustus).

Констант — 337—350 г. от н. е.
(Flavius Iulius Constans; род. в 323 г., като имп.: Imp. Caesar Flavius Iulius Constantius Augustus).

Констанций (II) — 337—361 г. от н. е.
(Flavius Iillus (Claudius) Consfantius; род. в 317 г. като имп.: Imp. Caesar Iulius Constantius Augustus).

Магненций — 350—353 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Magnus Magnentius Augustus. (Flavius Magnentius Maximus Augustus); оспорвал властта на Констанций, а след убийството на последния — на Констанций).

Юлиан — 361—363 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Claudius Iulianus Augustus)

Иовиан — 363—364 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Iovianus Augustus).

Валент иниан (I) — 364—375 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Valentinianus Augustus),

Валент — 384—378 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Valens Augustus).

Грациан — 367—383 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Gratianus Augustus).

Валентиниан (II) Младият — 375—392 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Valentinianus (iunior) Augustus).

Магн Максим — 383—388 г. от н. е.
(Imp. Caesar Magnus Maximus Augustus).

Флавий Виктор — 384—388 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Victor Augustus).

Евгений — 392—394 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Eugenius Augustus).

Теодосий (I) — 379—395 г. от н. е.
(Imp. Caesar Flavius Theodosius Augustus).

ЗАПАДНА РИМСКА ИМПЕРИЯ	ИЗТОЧНА РИМСКА ИМПЕРИЯ
Хонорий — 395—423 г. от н. е. (Flavius Honorius).	Аркадий — 395—408 г. от н. е.
Константин (III) — 407—411 г. от н. е. (Imp. Flavius Claudius Constantinus, провъзгласен за император в Британия, царувал в Галия, оспорвал властта на Хонорий).	Теодосий (II)—408—450 от н. е.
Приск Атал — 409—410, 414—415 г. от н. е. (Priscus Attalus; провъзгл. за имп. по заповед на Аларих в 409—410 г. в северна Италия; в 414 — провъзгл. за имп. повторно в Галия; оспорвал властта на Хонорий).	
Констанций (III) — 421 г. от н. е. (Imp. Flavius Constantius Augustus).	
Иоан — 423—425 г. от н. е. (Iohannes).	
Валентиниан (III) — 425—455 г. от н. е. (Flavius Placidus Valentinianus).	
Петроний Максим—455 г. (Petronius Maximus).	Марциан — 450—457 г. от н. е.
Авит — 455—456 г. от н. е. (Avitus).	
Майоран — 457—461 г. от н. е. (Maioranus).	Лев (I) — 457—474 г. от н. е.
Либий Север (III) — 461—465 г. от н. е. (Libius Severus).	
(Прокопий) Антемний — 467—472 г. от н. е. (Procopius Anthemius).	
Олибрий — 472 г. от н. е. (Olybrius).	
Глицерий — 473—474 г. от н. е. (Glycerius).	
Непот — 474—475 г. от н. е. (Nepos).	Лев Младият — 474 г. от н. е. Зенон — 474—491 г. от н. е.
Ромул Августул — 475—476 г. от н. е. (Romulus Augustulus),	Анастасий—491—518 г. от н. е. Юстин (I) — 518—527 г. от н. е, Юстиниан (I) —527—565 г, от н. е.

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

Около 1800 г. пр. н. е. — Терамарите в северна Италия.
„ 1000 „ — Начало на Вилановската култура.
„ 1000 „ — Първите заселници на Палатин.
„ 814 „ — Основаване на Картаген.
„ VIII в. „ — Обединяване на селищата по хълмовете около Тибър (по археологически данни)
754 — 753 „ — Основаване на Рим според Варон (традиционна дата).
Около VII в. „ — Основаване на Roma quadrata (по археологически данни).
„ 509 „ — Изгонване на царете (традиционна дата).

ЕПОХА НА РЕПУБЛИКАТА (509—31 г. пр. н. е.)

Около 509—265 — Период на борба между патриции и плебеи и на завоюване на Италия.
„ 494 (471 според Диодор) — Първа сецесия на плебеите. Учредяване на трибуната (традиционни дати).
„ 486. — Аграрният законопроект на Спурий Касий (традиционна дата).
480. — Битката при Химера.
474. — Битката при Куме.
451—450 — Избиране на комисията на децемвирите. Записване на обичайното право. Законите на XII таблици (традиционна дата).
449. — Втора сецесия и споразумение на съсловията (традиционна дата).
445 — Закон на Канулей (традиционна дата).
444. — Първите военни трибуни с консулска власт.
443. — Въвеждане па цензурата (традиционна дата).
406—396. — Последна война с Вейи (традиционна дата).
390 или *387* — Келтите минават през Апенините, завземат града Рим.
367. — Законите на Лициний и Секстий.
354. — Съюз на Рим със самнитите.
348. — Договор с Картаген.
347. — Победа на Луций Фурий Камил над галите.
343—341. — Първата Самнитска война (традиционна дата).
340—338 — Латинската война.
327—304. — Втората Самнитска война.
326 — Закон на Петелий.
321 — Битката в Кавдинската клисура.
312 — Цензура на Апий Клавдий.
304 — Гней Флавий обнародва съдебните формули и календара.
300 — Закон на Огулниите.
298—290 — Третата Самнитска война.
287 — Законът на Хортензий.
285 — Завоюване на северните области на Италия
280—272 — Войната с Пир.
280 — Битката при Хераклея.
279 — Битката при Аускулум.
279 — Договор с Картаген за съвместна борба с Пир.
275 —Битката при Беневент.
Около *264—204* — Гней Невий.
273 — Установяват се дипломатически отношения между Египет и Рим.
272 — Капитулация на Тарент. Рим подчинява самнитите, луканите и брутиите.
265 — Покоряване на Волсинии и приключване завоюването на Италия.
264—241 — Първата Пуническа война.
260 — Битката при Мили.
256 — Експедицията на Марк Атилий Регул в Африка.
246—183 — Ханибал (години на живота му.)
241 — Победа на римляните при Егатските острови. Лутациевият договор.
Между 240—220 — Реформа на центуриатните комиции.
239—169 — Ений.
234—149 — Марк Порций Катон Старият.
232 — Трибунатът на Фламиний.
229—228 — Първата Илирийска война.
226 — Договор на Рим с Хаздрубал.
223 — Поход на Гай Фламиний против галите.
222 — Край на борбата с галите и основаване на колониите Плаценция и Кремона
220 —Цензорството на Фламиний. Закон на Клавдий.
219 — Втората Илирийска война. Ханибал обсажда и превзема гр Сагунт.
218—201 — Втората пуническа война.
218 — Ханибал минава Алпите. Битките при Тицин и Требия.
217 — Битката при Тразименското езеро.
216 — Битката при Кане.
215—205 — Първата Македонска война.
211 — Ханибал пред стените на Рим.
211 — Римляните превземат Сиракуза.
210 — Походът на Публий Корнелий Сципион в Испания.
209 — Римляните превземат Нов Картаген.
207 — Битката при Метавър Загиване на Хаздрубал.
204 — Десант на Публий Корнелий Сципион в Африка.
202 — Битката при Зама.
Около 200—120 — Полибий.
200—197 — Втората Македонска война.
199 — Опит за въстание на робите в Лаций.
197 — Битката при Киноскефале.
196 — Въстание на робите в Етрурия.
195 — Бягството на Ханибал на Изток.

195	— Поражението на Набис.
192—188	— Войната на Рим с Антиох III.
190	— Битката при Магнезия.
Около 190—159	— Теренций Африканецът.
80-те г. от II в.	— Въстание на робите пастири в Апулия.
188	— Мирът в Апамея.
184	— Цензурата на Катон.
181—179	— Въстанието на келтиберите.
180—102	— Луцилий.
171—167	— Третата Македонска война.
Нач. на 60-те г. от II в.	— Първите гръцки училища в Рим.
168	— Битката при Пидна.
154	— Въстание на лузитаните, предвождани от Вириат.
Около 150	— Въвеждане на формулярния процес.
149—148	— Въстание в Македония. Лъжефилип.
149—146	— Третата Пуническа война.
148	— Присъединяване на Македония към Рим.
146	— Разрушаване на Коринт и покоряване на Гърция.
138—133	— Нумантинската война.
138—132	— Първото въстание на робите в Сицилия.
133	— Трибунатът на Тиберий Гракх.
133	— Пергамското царство присъединено към Рим.
132 - 130	— Въстание на Аристоник.
123—122	— законодателната дейност на Гай Гракх.
120—63	— Митридат VI Евпатор.
119	— Трибунатът на Марий.
116—27	— Марк Теренций Варон.
113—101	— Войната с кимврите и с тевтоните.
111	— Аграрният закон на Спурий Торий.
111—105	— Югуртинските войни.
107	— Първото консулство на Марий.
106—43	— Марк Тулий Цицерон.
105	— Битката при Араузион,
104—101	— Второто въстание на робите в Сицилия.
102	— Битката при Акве Секстиеви.
101	— Битката при Верцела.
100	— Движението на Апулей Сатурнин.
100—44	— Гай Юлий Цезар.
91	— Трибунатът на Марк Ливий Друз.
90—88	— Съюзническата война.
90	— Законът на Юлий Цезар (Lex Iulia), с който се дават права на римско гражданство на съюзниците, останали верни на Рим.
89	— Законът на Плавций и Папирий (lex Plautia Papiria).
89—84	— Първата война с Митридат.
88	— Суланският преврат.
87—82	— Господството на марианците.
87—54	— Гай Валерий Катул.
86	— Битката при Херонея.
86	— Битката при Орхомен.
86 - 35	— Гай Салустий Крисп.

83—82	— Борба на Сула с марианците.
83—82	— Втората Митридатова война,
Края на *82—79*	— Диктатурата на Сула.
80—72	— Войната със Серторий.
78	— Въстанието на Лепид.
74—71	— Въстанието на робите под ръководството на Спартак.
74—64	— Третата Митридатова война.
70	—Консулството на Помпей и Крас. Законът на Аврелий.
70—19	— Публий Вергилий Марон.
67	— Законът на Габиний.
66	— Законът на Манилий.
65—9	— Квинт Хораций Флак.
65	— Помпей в Задкавказието.
64	— Походът на Помпей в Сирия.
64—63	— Законопроектът на Сервилий Рул.
63—62	— Заговорът на Катилина.
62	— Битката при Пистория.
62, декември	— Връщането на Помпей в Италия.
60	— Първият триумвират (спогодба между Помпей, Цезар и Крас.
59	— Консулството на Цезар. Аграрните закони. Закон за изнудванията в провинциите.
59 пр. н. е. — 17 от н. е.	— Тит Ливий.
58	— Трибунатът на Клодий.
58—50	— Цезар управлява Галия.
58—51	— Войните на Цезар в Галия.
56	— Срещата на триумвирите в Лука.
55	— Консулството на Помпей и Крас.
54—52	— Въстание в Галия.
54—19	— Албий Тибул.
53	— Походът на Крас в Месопотамия.
53	— Битката при Каре.
52	— Убийството на Клодий и консулството на Помпей.
49—45	— Гражданската война.
49, 10 януари.	— Цезар минава Рубикон.
49	— Битката при Илерда.
48	— Движението на Целий Руф.
48	— Битката при Фарсала.
48—47	— Александрийската война.
47	— Движението на Долабела.
47	— Цезар побеждава Фарнак.
46	— Битката при Тапс.
45, 1 януари.	— Въвеждане на новия календар.
45	— Битката при Мунда.
44, 15 март.	— Убиийството на Цезар.
44	— Движението на Лъжемарий.
44	— Началото на борбата на Антоний със сенаторската партия. Филипиките на Цицерон.
43	— Битката при Мутина.
43	— Образуване на втория триумвират
43 г. пр. н. е. — 17 г. от н. е.	— Публий Овидий Назон.
42	— Битката при Филипи.
41—40	— Перузинската война.
40	— Спогодбата в Брундизиум.
39	— Триумвирите се споразумяват в Путеоли със Секст Помпей.

37 — Октавиан се споразумява с Антоний в Тарент.
36 — Битката при Миле и при Навлох, поражението на Секст Помпей.
36 — Походът на Антоний против Партия.
32 — Октавиан скъсва с Антоний.
31, 2 септември — Битката при Акциум.
30 — Смъртта на Антоний и Клеопатра. Египет става римска провинция.

ЕПОХА НА ИМПЕРИЯТА (31 г. пр. н. е. — 476 г. от н. е.)

27 януари — Установяване на принципата.
24—19 — Въстание в Испания.
23 — Август поема ръководството на външната политика.
18 — Законите на Август за нравствеността.
17 — Секуларните игри.
2 — Законът на Фуфий Каниний.
4—65 г. от н. е. — Луций Вней Сенека.
4 — Законът на Елий Сентий.
6—9 — Въстание в Панония и Илирия.
9 — Битката в Тевтобургската гора.
14—37 — Царуването на Тиберий.
14 — Отменяване на избирателните комисии. Въстание на рейнските и дунавските легиони.
17—21 — Въстание в Африка.
21 — Въстание в Галия.
21 — Въстание в Тракия.
Около 23—79 — Плиний Старият.
24 — Вълнения между робите в южна Италия.
37—41 — Царуването на Гай Цезар (Калигула).
39—65 — Луций Аней Лукан.
40—104 — Марк Валерий Марциал.
41—54 — Царуване на Клавдий.
42 — Опит за въстание в Илирия.
43 — Походът в Британия.
45 — Мавритания бива окончателно покорена.
46 — Клавдий туря край на Тракийското царство.
Около 46—126 — Плутарх от Херонея.
48 — Някои жители на Галия добиват ius honorum.
50—120 — Епиктет.
54—68 — Царуването на Нерон.
Около 55—120 — Корнелий Тацит.
61 — Потушаване на въстанието на Бодика в Британия.
64 — Пожарът в Рим. Първото гонение на християните.
65 — Заговорът от Пизон.
66—70 — Юдейската война.
68—69 — Гражданската война.
69—96 — Династията на Флавиите.
69—79 — Царуването на Веспасиан.
70 — Разрушаване на Иерусалим.
70—140 — Гай Светоний.
77—83 — Походите на Юлий Агрикола в Британия.
79, август — Изригването на Везувий. Гибелта на Помпеи, Херкуланум и Стабия.
79—81 — Царуването на Тит.

81—96 — Царуването на Домициан.
96—192 — Династията на Антонините.
96—98 — Царуването на Нерва.
98—117 — Царуването на Траян.
101—106 — Войната на Траян с Дакия.
113—117 — Войната на Траян с Партия.
115—117 — Въстанието на юдеите в Киренаика, Египет и на о-в Кипър.
117—138 — Царуването на Адриан.
120—180 — Лукиан от Самосата.
132—135 — Въстанието на Бар—Кохба.
138—161 — Царуването на Антонин Пий.
152 — Въстанието в Ахайа.
155—235 — Дион Касий.
161—180 — Царуването на Марк Аврелий.
169—180 — Войната с квадите, маркоманите и други варварски племена.
172 — Въстанието на буколите в Египет.
175 — Въстанието на Авидий Касий против Марк Аврелий.
180—192 — Царуването на Комод.
193—197 — Граждански войни.
193—235 — Династията на Северите.
193—211 — Септимий Север.
196 — Завоюване на северна Месопотамия и основаване на римска колония в Низибис.
208—211 — Походът на Север в Британия.
211—217 — Царуването на Аврелий Антонин (Каракала)
212 — Едиктът на Каракала (Constitutio Antoniniana) за даване права на гражданството на провинциалите.
213 — Войната на Каракала с германските племена.
218—222 — Царуването на Елагабал.
222—235 — Царуването на Александър Север.
226 — Превратът в Партия. Възцарява се династията на Сасанидите.
232 — Походът на Александър в Месопотамия.
234—235 — Войната на Александър с германците.
235—238 — Царуването на Максимин Тракиеца.
338 — Въстанието на Гордианите в Африка.
244—249 — Царуването на Филип Арабина.
249—251 — Царуването на Деций.
250 — Гонение срещу християните в цялата Империя.
253—260 — Царуването на Валериан.
253—268 — Царуването на Галиен.
260 — Поражението на Валериан във войната с персите.
270—275 — Царуването на Аврелиан.
273 — Разрушаването на Палмира.
80-те г. от III в. — Движението на багаудите в Галия.
284—305 — Царуването на Диоклетиан.
286 — Максимиан побеждава багаудите в Галия.
293 — Констанций и Галерий биват назначени за цезари.
303—304 — Едиктите против християните.
306—337 — Царуването на Константин.

313	— Установява се веротърпимост за християните (Миланският едикт).
316 и 325	— Едиктите за прикрепяване на куриалите към куриите.
317	— Прикрепяване на майсторите на монетите към колегиите.
325	— Никейският събор.
330	— Константинопол (Цариград) — нова столица на Империята.
330—400	— Амиан Марцелин.
332	— Конституцията на Констатин за прикрепване на колоните.
351—361	— Царуването на Констанций.
361—363	— Царуването на Юлиан Отстъпник.
364—375	— Царуването на Валентиниан.
364—378	— Царуването на Валент.
378	— Битката при Адрианопол.
379 - 395	— Теодосий I.
395	— Смъртта на Теодосий. Разделяне на Римската Империя на Западна и Източна.
410,24 август	— Аларих превзема и разграбва Рим.
420	— Вандалите се затвърдяват в Испания.
429	— Вандалите превземат по-голямата част от Нумидия в Африка.
451	— Битката на Каталаунските полета.
476	— Падане на Западната Римска Империя.
527—565	— Юстиниан I.
529	— Юстиниан закрива Атинската академиия.
1453	— Падане на Константинопол (Цариград).

УКАЗАТЕЛ

А

Абдера, град в Испания — 144.
Ab epistulis — 410.
Абрит, град в Мизия. Битката при А. — 538.
Аварик, град в Галия — 309.
Авари — 588.
Авгури — 105, 123, 131.
Август, император. До 27 г. пр. н. е. — Гай Юлия Цезар Октавиан.
  Борбата за власт след смъртта на Цезар — 330, 343, 361, 363. Принципатът на А.—361—377. Външната политика на А. — 378—383. Август и Тиберий — 402 Културата на епохата на А, — 388—402 Новата историография за А. — 326, 327, 386, 387. Вж. също — 15, 18, 23, 404, 405, 407 — 410, 418, 427—429, 435. 441, 443, 448, 464, 471, 483, 490, 492, 500, 503, 533, 534, 536, 539, 548, 557, 559, 593.
Августин, епископ Хипонски — 28, 577, 581, 585, 591.
Авентин, хълм — 89, 90, 107, 206, 207, 226.
Авзоний, Децим Магън Авзоний, поет — 578.
Авидий Касий, пълководец — 457, 460, 461.
Аврелиан, император — 25, 541—542, 546, 548, 554.
Аврелиите, род — 285.
Аврелий Антонин, Марк. Вж. Каракала.
Аврелий Виктор, Секст. историк — 26.
Аврелий Кота, Марк, консул през 74 г. пр. н. е. — 276, 279.
Аврелий Марк, император — 21, 25, 455—463, 467, 470, 486, 495, 499, 502, 503, 520, 524, 549, 593.
Agentes in rebus — 569.
Ager privatus vectigalisque — 228.
Ager publicus — 98 109, 121, 133, 147, 176, 189, 195, 216, 218, 287, 358.
Ager stipendiarius — 228.
Агнати — 94, 109, 141, 587.
Агонистици (циркумцелиони). Движението на А. — 576, 591—592.
Агригент (Акрагант), град в Сицилия — 144, 158.
Агрипа, Марк Випсаний Агрипа, пълководец — 24, 336, 339; 373, 379, 384, 385, 400, 402, 404. Пантеонът на А. — 502.
Агрипина Младата, жена на император Клавдий — 412, 414, 496.
Агрипина Старата, жена на Германик — 405, 407.
Адиабена, област в Предна Азия — 444,
Адриан, император — 21, 25, 448—453, 455, 466, 480, 489, 490, 494, 495, 502—503. Адриановият вал в Британия — 451, 529.
Адрианопол, град в Тракия — 472. Битката при А. — 583.
Адриатическо море — 63, 117, 118, 148, 153, 177.
Адрия, етруски град — 81.
Адрия, латинска колония в Пицена—117.
Адуатуки — 303.
Адхербал, внук на нумидийския цар Масиниса — 230.
Aerarium militare — 378.
Aerarium sacrum — 569.
Aes rude — 109, 132.
Аеций, пълководец — 586.
Азелион, претор — 246.
Азианизъм — 347, 348,
Азиарх — 475.
Азиний Полион, Гай, консул през 40 г. пр. н. е. — 23, 390, 492.
Азия — 18, 253, 265, 268, 278, 319, 334, 340, 434, 459, 564.
Азия Мала — 71, 72, 163, 167—169, 201, 220, 246, 261, 443, 477, 507, 512, 533, 541, 542.
Азия, провинция — 178, 221, 233, 239, 246, 263, 279, 297, 365, 434, 459, 468.
Азия Средна — 305.
Аквилея, римска колония в Северна Италия — 234, 483, 538.
Аквилий, Маний, консул през 101 г. пр. н. е. — 236, 245.
Аквина, град в Италия — 494.
Акве Секстиеви, римска колония в Нарбонската провинция — 229. Битката при А. С. — 234.
Аквитани — 300, 303.
Аксидо, вожд на агонистиците — 592.

Акций, нос. Битката при А. — 341, 342, 393.
Аламани — 531, 538, 539, 540, 542, 558, 565.
Алани — 455, 585, 594.
Аларих, крал на вестготите — 28, 584, 585, 592.
Алба-Лонга, град в Лаций — 86, 90, 91.
Албански планини — 66, 86.
Албанци, кавказко племе — 280.
Алезия, град в Галия — 309.
Александър Македонски — 163, 164, 282, 305, 316, 347, 455, 531, 566.
Александър II, египетски цар — 299.
Александър Север, император — 533, 534, 536.
Александрийска война—12, 316, 317, 326.
Александринизъм, александрийска школа — 352.
Александрия, град в Египет — 20, 316, 323, 409, 411, 420, 460, 479, 480, 531, 562, 570, 580.
A libellis — 410.
Алиментарен фонд — 446, 447, 452, 473.
Алия, приток на Тибър — 113.
Алоброги — 291.
Алпийски планини (Алпи) — 64, 71, 81, 113, 152, 229, 270, 271, 379.
Аманд, вожд на багаудите — 545, 552.
Амброзий Медиолански, епископ — 568, 575, 577, 581.
Амиан Марцелин, историк — 26—27, 566, 571, 578, 583, 592.
Амитерн, град в Италия — 12.
Амулий, легендарен албански цар — 87.
Аналисти — 7, 8, 11, 30.
Анастасий, император — 573, 586.
Андриск (Лъжефилип) — 177.
Аний Милон, Тит, народен трибун през 57 г. пр. н. е. — 304, 311, 318.
Анк Марций, римски цар — 92, 93, 97.
Анкона, град в Пицена — 249, 335.
Annales — 6, 54.
Annales Maximi — 7.
Анона (Annona) — 486, 555.
Антигониди, династия — 162.
Антигон Гонат, македонски цар — 162, 164.
Анти, град в Лаций — 135.
Антилий, ликтор — 226.
Антиной — 451, 503.
Антинопол, град в Египет — 451, 472.
Антиох. Вж. Евън.
Антиох III Велики — 163, 165, 167—169.
Антиох IV Епифан — 172, 209.
Антиохия Сирийска — 26, 404, 478, 525, 539, 578.
Антистий Лабеон, Марк, юрист — 534.
Антоний, Гай, консул през 53 г. пр. н. е. — 287.
Антоний, Луций, консул през 41 г. пр. н. е. — 331, 335, 336.
Антоний Марк, народен трибун през 49 г. пр. н. е., консул през 44 г. пр. н. е., триумвир — 24, 314, 318, 328—343, 362, 382.
Антоний Марк, консул през 99 г. пр. н. е., оратор и юрист—248, 347, 348.
Антоний Прим, пълководец — 420.
Антоний Сатурнин, Луций — 438.
Антонин Пий, император — 21, 454, 455, 466, 483, 503, 521, 524.
Антонини, династия ; епохата на Антонините — 24, 32, 35, 440—464, 475—477, 479, 481, 486, 489—491, 498, 500, 523, 527, 533, 544, 548, 582.
Анхиз, баща на Еней — 391.
Апамея, град в Сирия — 169.
Апенински планини — 64—66, 86, 113, 153.
Апенински полуостров — 63, 64, 66, 68, 84, 121, 335, 424.
Апиан, историк — 22—24, 46, 216, 218, 223, 254, 269, 271, 499.
Апиев път — 311.
Аполинарий Сидоний, писател—571, 578.
Аполон — 103, 199, 397.
Аполоний Тиански — 507.
Аполония, град в Илирия — 330.
Апулей Сатурнин, Луций, народен трибун през 103 и 100 г. пр. н. е. — 236, 239, 247, 289, 292, 293.
Апулей от Мадавра, писател — 61, 493, 495, 499.
Апулия, област в Италия — 66, 69, 70, 118, 154, 212, 240, 271, 272.
Апулци — 116
Арабия — 443, 449, 458. А. Щастлива — 383.
Аравзион, град в Нарбонска Галия. Битката при А. — 234.
A rationibus — 410.
Арвалски братя — 104.
Арверни — 229, 309.
Argentarii — 191.
Аргос, град в Пелопонес — 120.
Ардашир (Артаксеркс), персийски цар — 533, 539.
Арелат, град в Галия — 482.
Арес — 199.
Аретий, град в Етрурия — 153, 423.
Ариан, историк — 499.
Арианство — 562, 565, 580.
Арий, александрийски свещеник — 562, 563, 580.
Ариман — 510.
Аримин, град в Умбрия — 153, 335.
Ариовист, вожд на свевите — 302, 303.
Аристид, Елий, оратор — 454, 498.
Аристид, християнски апологет — 521.
Аристион — 246, 249.
Аристоник, вожд на въстанието в Пергам — 178, 220.
Аристотел — 143, 579.
Аркадий, император — 578, 584.
Аркадия, област в Пелопонез — 8.
Арл, град в Галия — 561.
Армения — 60, 169, 278—281, 340, 341, 383, 414, 417, 444, 449, 457, 484, 529, 539, 558, 565, 567.
Армения Малка — 440, 538.
Арминий, вожд на херуските — 381.
Арно, река — 153.
Арпин, град в Лаций — 232.
Артабан V, партски цар — 539.
Артаксеркс. Вж. Ардашир.
Артемида — 199.
Архелай, пълководец на Митридат V — 249.
Архилох, поет — 353.
Архимед — 10, 158.
Аршакиди династия в Партия—305, 539.
Асандър — 317.
Асизи, град в Умбрия — 394.
Асклепий — 199.
Аскул, град в Пицена — 221, 241.
Астури — 378.
Атал I, пергамски цар — 158, 166.
Атал II, пергамски цар — 177.
Атал III, пергамски цар — 177, 218, 220.
Атанасий Александрийски, епископ — 562, 565, 578, 580.
Атаргатида — 213, 509.
Атей Капитон, юрист — 534.
Ателаний — 202.
Ателе, град в Кампания — 202.
Атик, Вж. Помпоний Атик.
Атика, област в Гърция — 236, 249.
Атила, вожд на хуните — 585, 586.
Атилии, род — 132, 145.
Атилий Регул, Марк, консул през 256 г. пр. н. е. — 146.
Атинион, вожд на въстанието на робите в Сицилия — 236.
Атина, богиня — 199.
Атина — 21, 52, 148, 164, 165, 177, 183, 209, 246, 249, 255, 346, 392, 452, 495, 498, 540, 578.
Афраний Бур, Секст, префект на претория — 414.
Африка.
    Провинция — 176, 263, 274, 286, 318, 319, 322, 337, 365, 383, 405, 419, 457, 468, 480, 481, 486, 491, 492, 503, 528, 537, 538, 546, 558, 561, 563, 572, 585, 588, 591.
    А. Северна — 9, 12, 31, 142, 146, 230, 231, 247, 274, 391, 451, 486.
    Africa nova — 319.
Афродита — 199.
Ахая (Ахея), римска провинция — 21, 52, 455, 538, 545 563.
Ахей, вожд на въстаналите роби в Сицилия — 214.
Ахейски съюз—9, 148, 164, 166, 171, 177.
Ахейци — 164, 171, 177.
Ахилес, узурпатор през времето на Диоклетиан — 558.

Б

Багауди — 545, 552, 558, 590, 592.
Бактрия — 306.
Балбин, император — 538.
Балеарски острови — 230.
Балкански полуостров — 63, 66, 164, 167, 586.
Бар-Кохба. Вж. Симон Бар-Кохба.
Бастарни — 245.
Батави — 431—433.
Батиат. Вж. Лентул Батиат.
Бедриак. Битката при Б. — 420.
Бел. Храмът на Б. — 169.
Белги — 300, 303, 308.
Белона — 251, 255, 509. Вж. също Ма-Белона.
Белох — 72, 100, 122, 127, 131, 593.
Беневент, град в средна Италия — 120, 467.
Беотия, област в Гърция — 249.
Бербери — 143, 592.
Бесарабия — 439.
Бетика, област — 365, 481.
Бибракта, град в Галия — 303.
Биндер — 97.
Бирса, акропол на Картаген — 176.
Блосий от Куме, философ — 215.
Боасие, Гастон — 44.
Бокх, мавретански цар — 232.
Болтунова А. И. (Амиранашвили) — 60.
Бонония, град в северна Италия — 173, 333.
Боспорското царство — 59, 60, 163, 245, 278, 280, 317, 383, 418, 443, 483, 484, 588.
Бостра, област в Арабия — 443.
Босфор Тракийски — 280.
Боудика, царица на ицените в Британия — 417.
Бофор, Луи — 34, 48.
Британик — 412, 414.
Британия — 142, 262, 300, 308, 353, 413, 416, 417, 440, 451, 455, 482, 503, 510, 524, 529, 540, 545, 558, 559, 572.
Британци — 304, 413, 427.

Брундизий, град в Калабрия — 63, 251, 272, 294, 314, 330, 337.
Брундизийски мир — 337, 390.
Брут. Вж. Юний Брут.
Брутий, област в Италия — 66, 204, 272.
Брутийци — 84, 120.
Буколи. Въстание на Б. — 460.
Букцеларии — 571, 590.
Була — 528, 546.
Бургунди — 558.
Бурунитански салтус — 460.
Бюхер, Карл — 47.

В

Ваал — 144, 492.
Вавилония — 444.
Вадимонско езеро — 117.
Вала, Лоренцо — 34.
Валент, император—26, 28, 567, 577, 583.
Валентиниан I, император — 567, 568.
Валентиниан III, император — 586.
Балериан, император — 538—539, 547, 549.
Валерии, род — 181.
Валерий Катул, Гай. Вж. Катул.
Валерий Максим — 17.
Валерий Месала Корвин, Марк, консул през 31 г. пр. н. е. — 394.
Валерий Флак, Луций, консул през 100-та година, interrex през 82 г. пр. н. е. — 252.
Вандали — 565, 585.
Вар, Квинтилий. Вж. Квинтилий Вар, Публий.
Вариний, Публий, претор — 269.
Варон. Вж. Теренций Варон.
Василид, гностик — 518.
Василий Кесарийски, епископ — 580.
Ватиний, Публий, народен трибун през 59 г. пр. н. е. — 298.
Вебер, Макс — 54, 593.
Везувий — 31, 64, 269, 437, 497.
Вейи, град в Етрурия — 8, 48, 92, 97, 110, 113, 114, 121, 139.
Vectigalia — 179.
Велея, италийски град — 467.
Велизарий, пълководец на Юстиниан — 588.
Великата богиня фригийска — 345
Великата майка на боговете. Култът на В. 200, 201, 239, 508,
Velites (велити) — 138.
Велей Патеркул, историк — 17.
Velcha-Volca етруски род — 103.
Венера — 103, 199, 255, 286, 350, 392, 397. Храмът на В. Прародителката — 354.
Венети — 85.
Венеция, област в Италия — 70.
Вентидий Бас, Публий, консул през 43 г. пр. н. е. — 338.
Venus Genetrix. Вж. Венера.
Венузия, град в Италия на границата на Апулия и Лукания — 392.
Вер, Луций, император — 457, 459, 549.
Вергилий Марон, Публий, поет — 61, 271, 337, 352, 353, 390—392, 401, 493.
Vernae. Вж. роби.
Верона, град в Транспаданска Галия — 352.
Верес, Гай, претор през 74 г. пр. н. е. — 262, 263, 272, 276.
Веруламий, град в Британия — 417,
Верцеле, град в Транспаданска Галия. Битката при В. — 234.
Верцингеториг, вожд на галските племена — 309.
Веспасиан, император — 32, 417, 420, 431, 434—437, 495, 500, 503.
Веста — 98, 191. Храмът на В. — 199, 335.
Весталки — 102, 131.
Вестготи. Вж. Визиготи.
Ветерани — 159, 161, 237, 247, 254, 263, 290, 329, 331—333, 335, 336, 342, 343, 375, 447, 472.
Ветурии, плебейски род — 113.
Vetus possessio — 228.
Вечен едикт (Edictum perpetuum) — 450, 534.
Via Appia — 122.
Вибий Панса Гай, консул през 43 г. пр. н. е. — 332.
Византиум, град — 526, 564.
Византия (Източно-Римска империя) — 35, 36, 588.
Визиготи — 583, 584.
Викарии на диоцезите — 563, 569.
Вико, Джанбатиста — 34, 593.
Виктория Храм на В. — 201.
Вила — 186, 188, 259, 571, 590.
Виланова (епоха на Виланова) — 70—72, 76, 84—86.
Вилямс — 131.
Виминал, хълм — 89.
Виндекс. Вж. Юлий Виндекс, Гай.
Виноградов, П. Г. — 50.
Виппер, Р. Ю. — 50, 53, 57, 131, 327, 387.
Virgines vestales. Вж. весталки.
Виргиния — 107.
Вириат, предводител на лӯзитаните — 174.
Вителий, император — 419, 420, 436.
Витиниарх — 475.
Витиния — 21, 163, 169, 235, 245, 279, 281, 317, 480.
Витиния и Понт, провинция — 171, 446.

Вологаз I, партски цар — 414, 417.
Вологаз III, партски цар — 455, 457.
Вологаз V, партски цар — 531.
Волумнии, род — 113.
Волсоний, град на Етрурия — 120.
Волски — 87, 112, 114.
Волтер — 386, 515.
Вописк, Флавий. Вж. Флавий Вописк.
Вулкан — 103, 193.
Вулкаций Галикан, историк — 25,

Г

Габиний, Авъл, народен трибун през 67 г.. консул през 56 г. — 277, 306.
Гадес, град в Испания — 144, 472, 481.
Гаже — 387.
Гай, юрист — 535, 589.
Гай Юлий Цезар Октавиан. Вж. Август.
Галатарх — 475.
Галатия — 163, 169, 383.
Галати — 169.
Гален, Клавдий, медик от II в. от н. е. — 499.
Гал. Вж. Корнелий Гал.
Галерий, император (цезар) — 550, 558—560.
Галиен, император — 538, 539, 546, 549.
Галикан, Вулкаций. Вж. Вулкаций Галикан.
Галия — 44, 263, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 314, 325, 328, 331, 365, 379, 405, 419, 426, 472, 481, 482, 486, 491, 525, 541, 542, 545, 552, 562, 565, 570, 572, 585, 590. Въстания в Галия — 152, 221, 268, 270.
Галски войни — 12, 299—303, 308—310, 319, 326, 388.
Галия Лугудунска — 418.
Галия Нарбонска — 230, 310, 322, 332, 365, 482
Галия, префектура през епохата на Късната империя — 563.
Галия Транзалпийска — 298, 299, 313.
Галия Транспаданска — 286, 420.
Галия Цизалпийска — 243, 271, 298, 299, 303, 309, 310, 313, 322, 421.
Гали, жреци на богинята Кибела — 508.
Гали. Вж. келти.
Галба, император — 419.
Гангра, град в Пафлагония — 399.
Ганик — 272.
Гаргана, планина в Италия, битката при Г. — 271.
Гардтхаузен — 387.
Гарона, река — 300.
Гений. Геният на Август — 398. Genius familiae или genius domus — 101.
Gentiles — 109.
Генуции, род — 132.
Германик Цезар, син на Друз и племенник на император Тиберий — 381, 404, 405.
Германия, римска провинция и област отвъд Рейн—375, 380, 419, 438, 483.
Германци — 268, 270, 300, 302, 303, 308, 427, 531, 534, 536, 538, 540, 553, 558, 586, 594.
Герье, В. И. — 50, 131, 387,
Гесий Флор, прокуратор на Юдея — 431.
Гета, император — 529.
Гибон — 35, 36, 386, 592.
Гладиатори — 73, 206, 268—269, 286, 326, 328.
Глоц — 56.
Гностицизъм, гностици — 518.
Гордиан I, император — 537.
Гордиан II, император — 537.
Гордиан III, император — 538, 546.
Готи — 538, 540, 565, 583, 585, 588,
Гражданство. Римско — 134, 243, 436. 472, 488, 530. Латинско — 116, 134, 436, 472, 488.
Гракхи. Вж. Семпроний Гракхи.
Грановский, Т. Н. — 38.
Грациан, император — 568, 575, 584.
Гревс, И. М. — 51, 470.
Грение — 56.
Григорий Назиански — 580.
Грим, Е. Д. — 53, 387.
Гръко-Бактрийско царство — 306.
Гьолцер — 131.
Гърция — 3, 9, 10, 11, 43, 52, 164, 172, 177, 245, 246, 249, 250, 272, 314, 319, 334, 336, 341, 392, 418, 480, 484, 503, 507, 563.
Гърция Велика — 82—84, 118—121, 132, 144.

Д

Даки — 536.
Дакийска война — 501.
Дакия—379, 439, 441—443, 448, 449, 483.
Далмация, област — 548, 581.
Дамаск, град в Сирия — 478.
Дамофил, сицилийски робовладетел — 213.
Дардан, град на брега на Хелеспонт — 250.
Дардански мир — 250, 278.
Дарий I, персийски цар — 278.
Дванадесетте плочи. (Вж. също leges XII tabularum) — 18, 49, 107—110, 139, 140, 141, 198.
Дедитиции (dediticii) — 488, 531.
Дексип, гръцки историк — 25, 540.
Декуматски полета — 439.

Декуриони — 135, 422, 473, 476, 488, 527, 552, 555.
Делос, остров — 171, 175, 190—192, 214, 236, 257.
Деметрий, син на Филип V Македонски — 170.
Деметрий Фароски — 148.
Демостен, атински оратор — 331.
Демпстер — 71.
Децебал, дакийски цар — 439, 441.
Децемвири (decemviri legibus scribundis) — 107.
Децемприми — 475, 528.
Деций, император — 533, 546, 547, 562,
Дефензор (defensor civitatis) — 574.
Диана — 102, 109, 397. Храмът на Д. — 86, 92, 102.
Диаспора — 518.
Дидий Юлиан, император, 524.
Дидона, легендарна картагенска царица — 391, 395.
Дией, стратег на Ахейския съюз — 177.
Диктатор, диктатура.
    Извънредна магистратура — 129, 252, 256. Диктатурата на Сула — 252—256, 266. Диктатурала на Цезар — 311—328. Премахвале иа диктатурата за вечни времена по закона на Антоний — 331. Диктатурата в италийските градове — 112, 125, 422. Вж. също — 123. Dictator in perpetuum — 324. Dictator legibus scribundis et reipublicae constituendae — 252. Военна диктатура — 234, 239, 265, 319, 370, 411, 553, 588.
Диодор Сицилийски, историк — 16, 23, 115, 213, 214, 217, 236.
Диоклетиан, император — 25. 32, 55, 543, 548—559, 563—565, 567, 568, 570, 581, 590. Термите на Д. — 582.
Дион Касий, историк — 24, 25, 28, 292, 369, 380, 525, 530.
Дион Хризостом (Златоуст), оратор — 445, 465, 490, 498.
Дионис — 80, 103, 201, 245, 345.
Дионисий Халикарнаски, историк — 16, 71.
Диофан от Митилена, ритор — 215.
Диоцези — 553, 563.
Дирахий, град на Епир — 177, 315.
Disciplina etrusca — 81, 103.
Днестър, река — 379.
Добрата богиня (Bona Dea) — 103, 298, 344.
Долабела. Вж. Корнелий Долабела Публий.
Domestici — 563.
Доминат — 548, 553.
Dominium ex iure Quiritium — 140
Домициан, император — 18, 437—442, 463, 491, 495, 500.
Домиций Агенобарб, Луций, консул през 54 г. пр. н. е. — 260.
Домиций Корбулон, Гней, пълководец на Нерон — 417.
Донат, епископ — 561, 591.
Донатизъм — 561, 591.
Драва, река — 72.
Дрепан, град в Сицилия — 147.
Друз Клавдий Нерон, заварен син на Август — 15, 379, 380, 384.
Друз, син на император Тиберий — 403, 407.
Друз, син на Германик — 407.
Друз. Вж. Ливий Друз.
Друиди, друидизъм — 301, 308, 410, 417.
Друман — 327.
Дуилий, Гай, консул през 260 г. пр. н. е., 146.
Дукати — 71.
Дунав, река — 76, 72, 230, 379, 380, 382, 439, 457, 463, 483, 531, 538, 558, 565.
Duoviri quinquennales — 473.
Дура-Европос, град край Евфрат — 31, 478.
Дуумвири — 135, 473.
Дългове, въпросът за дълговете — 289, 317.
Дьяков, В. Н. — 60.
Дюрюи — 43.

Е

Евгений, император — 575, 584.
Евдоксия, жена на император Аркадий — 576.
Евмен II, пергамски цар — 169, 171, 177, 220.
Евхемер, писател от елинистичната епоха — 201.
Евсевий, кесарийски епископ, църковен историк — 25, 512, 520.
Европий, историк — 26, 271.
Евфрат, река — 31, 280, 306, 307, 478, 539.
Евхемер, писател от елинистичната епоха — 201.
Евън (Антиох), вожд на въстаналите роби в Сицилия — 213, 214.
Егатските острови, Битката при Е. о. — 147.
Егейска култура — 68.
Егейско море — 164, 165, 175, 190.
Егейски басейн — 257.
Египет — 32, 71, 142, 165, 172, 266, 306, 307, 316, 319, 337, 341—343, 376, 383, 404, 444, 451. 455. 457, 460, 468, 472, 479, 486, 507, 509, 540, 541, 557, 558, 577, 582.
Егнатий Руф, Марк, едил през 21 г. пр. н. е. — 373.
Едеса, град в Месопотамия — 539.
Едикт, преторски — 358, 450.
Edictum perpetuum. Вж. Вечният едикт.
Edictum provinciale — 179.
Едиктът на Каракала. Вж. Constitutio Antoniniana.
Edictum de pretiis rerum venalium — 556, 557.
Едили — 125, 128, 184, 324, 422, 473.
Едкок — 57, 115, 327.
Едуи (едуйци) — 229, 302, 303, 309, 405, 411.
Екви — 87, 107, 112, 113.
Екном, нос на остров Сицилия. Битката при Е. — 146.
Елагабал, император — 532, 533.
Елба (Илва), остров — 66, 76.
Елба, река — 380.
Елеазар, вожд на въстаналите юдеи — 431.
Елевсински празненства — 148.
Елиан, вожд на багаудите — 546, 552.
Елий Лампридий, историк — 25.
Елий Спартиан, историк — 25.
Елимаида, област в Партия — 169.
Елиа Капитолина, колония — 453.
Елогий (elogium) — 7, 202.
Емилии, род — 132, 181, 183, 197.
Емилий Павел, Луций, консул през 216 г. пр. н. е. — 155, 156.
Емилий Павел, Луций, консул през 182 и 168 г. пр. н. е. — 171, 176.
Емилий Лепид, Марк, консул през 74 г. пр. н. е. — 265, 366, 274.
Емилий Лепид, Марк, консул през 42 г. пр. н. е. — триумвир — 328, 333, 337, 397.
Емилий Скавър, консул през 115 и 107 г. г. — 239.
Emptio-venditio — 359.
Ена, град в Сицилия — 213, 214.
Енгелс, Фридрих — 18, 23, 45, 46, 59, 96, 98, 99, 365, 375. 486, 487, 498, 506, 511, 512, 515, 516, 589.
Еней — 7, 24, 87, 391, 392. 401.
Енеолит в Италия — 69, 84.
Ений Квинт, поет — 7. 204, 350, 392.
Еномай — 269.
Епидамн, град в Илирия — 148.
Епикур — 346, 350.
Епиктет — 499.
Епир — 120, 249, 315, 499.
Епирска война — 316.
Ерарий — 129, 365, 527.
Ерик, крепост в Сицилия — 146.
Есквилин, хълм — 89, 211.
Ескулап. Храм на Е. — 176. Остров на Е. — 465.
Етиологически митове — 8, 38, 49, 93.
Етиопия — 418.
Етна, вулкан в Сицилия — 64.
Етолийски (етолски) съюз — 148, 158, 164, 166.
Етруски — 64, 71—82, 90, 92, 103, 111, 115, 117, 120, 200, 211, 241, 243.
Етрурия — 66, 71—82, 117, 132, 190, 202, 206, 207, 248, 251, 254, 266, 290, 291, 293, 310, 423, 477, 540.
Ефес, град в Мала Азия — 245, 450, 540.
Ешевски, С. — 39.

Ж

Жебельов, С. А. — 52, 59, 61.

З

Задкавказка област — 280, 281.
Закон. Вж. Lex.
Закон от 111 год. Вж. Lex Thoria
Зама, град в Нумидия. Битката при Зама — 159—160.
Зевс — 199, 399, 445.
Зеек, О. — 55, 470, 594.
Зелоти — 431.
Зиновия, царица на Палмира—540, 541.
Зонара, византийски историк — 22—27, 24, 28.
Зороастра. Религията на З. в Персия — 539.
Зосим, византийски историк — 28, 585.

И

Ибер (Ебро), река в Испания — 151.
Иберийски племена (в Испания) — 150, 266, 267, 300.
Иберийци (задкавказко племе) — 280.
Иероним, християнски писател — 350, 581.
Иерусалим, град в Юдея — 281, 409, 411, 430, 453.
Изида — 345, 376, 509. Храмът на Изида — 509.
Изток, профектура — 563.
Източно Римска империя — 586—588.
Илва. Вж. Елба.
Илерда, град в Испания. Биткзта при И. — 314.
Илион, град в Мала Азия — 323, 451,
Илирийски войни — 148, 162.
Илирик — 313.

Илирия — 148, 158, 166, 230, 298, 303, 337, 379, 410, 545, 559, 562, 574, 584.
Илирия, префектура — 563.
Imperium — 74, 96, 124, 125, 139, 159, 178, 252, 253, 277, 319, 363.
Imperium majus — 125, 363, 366.
Imperium minus — 125.
Imperium sumum — 129.
Индия — 163, 383, 444, 455, 478, 479.
Ине — 97.
Inquilini. Вж. колони.
Institutiones — 534.
Ineterrex — 252.
Интерцесии — 253, 297.
Иоан Златоуст, цариградски епископ — 576, 580.
Иоан от Хискала - 431.
Иоан Кръстител — 512, 513.
Иовиан, император — 567.
Иордан, готски историк — 28.
Иосиф Флавий, историк — 21, 431.
Иран — 169, 305. 306, 539.
Ирод Агрипа — 411, 430,
Ирод Велики — 383, 411.
Испания — 12, 68, 142, 150, 151, 161, 173—174, 263, 266, 294, 365, 375, 379. 425, 455, 481, 525, 540, 590.
Испания Тараконска — 419.
Истмийски игри — 148, 167, 418.
Истъм, провлак, Битката при И. — 177.
Италика, град в Испаник - 441.
Италия — passim.
Италия — профектура — 563.
Италийци, италийски племена — 143, 241—244, 246, 247, 257, 260, 261, 525.
Ius — 105, 108.
Ius agendi cum plebe — 128.
Ius agendi cum patribus — 128.
Ius auxilli — 127.
Ius census — 572.
Ius civile — 535.
Ius commendationis — 324, 366.
Ius commercii — 115, 134, 572.
Ius connubii — 115, 134, 572.
Ius fetiale — 130.
Ius gentium — 357, 535.
Ius honorum — 134, 411.
Ius imaginum — 182,
Ius intercessionis — 127.
Ius naturale — 357, 535.
Ius originis — 572,
Ius prensionis — 128.
Ius provocationis — 93, 108, 222.
Ius Quiritium — 140.
Ius respondendi — 534.
Ius suffragii — 134-
Ius utendi et abutendi — 359.
Ius vitae ac necis — 94, 192.
Ицени, британско племе — 417.
Ицелий, народен трибун през 465 г. пр. н. е. — 107.

К

Кавдинска теснина, битката в К. т. — 116,
Кавказ — 280.
Кавказки планини — 280.
Казахстан — 583.
Калабрия, област в Италия - 66.
Калигула (Гай Юлий Цезар), император 407—409, 413, 438, 509.
Калистов, Д. П. — 60.
Калпурний Бибул, Марк, консул през 59 г. пр. н, е. — 295, 297.
Калпурний Пизон, Гай, съвременник на Нерон — 415, 493, 495, 496.
Калпурний Пизон, Гней — 287.
Калпурний Пизон Лицинан, Луций, осиновен от Галба — 420,
Калпурния, жена на Г. Юлий Цезар — 296.
Камена — 200.
Кампания, област в Италия — 66, 81, 82, 84, 86, 98, 115, 119, 132, 145, 157, 159, 189, 190, 235, 240, 241, 243. 254, 257, 269, 287, 374, 423, 429.
Кампанци — 86, 115.
Камулодун (днешният Колчестер), град в Британия — 413, 417.
Кана, град в Апулия. Битката при К. — 11, 156—159, 171, 583.
Кантабри — 378.
Канулей, Гай, народен трибун през 445 г. пр. н. е, — 110.
Кападокия — 163, 245. 278, 305, 383, 457, 484.
Кападокийци — 169.
Капелиан, нумидийски легат — 537.
Capitatio plebeia — 555.
Капитолий, хълм — 89, 90, 113, 124, 222, 226, 238, 286, 328.
Капитолийска храм — 92, 103, 437.
Капитолин, Юлий. Вж. Юлий Капитолин.
Капитон. Вж. Атей Капитон.
Капри, остров — 407.
Капуа, град в Кампания — 17, 81, 122, 157, 159, 190, 224, 235, 249, 268, 272, 335, 571.
Кар, император — 542.
Каракала, Марк Аврелий Антонин, император — 529, 532—535, 582.
Караузий, узурпатор — 558.
Карбон. Вж. Папирий.

Каре, град в Месопотамия. Битката при К. — 307.
Карл Велики — 327.
Карнеад, философ — 183.
Карпи — 531, 558.
Картаген — 9, 23, 41, 75, 84, 115, 119, 144, 147, 168, 172, 175. 176, 179, 183, 190, 206, 224, 481, 495, 561 670.
Касий Лонгин, Гай, претор през 44 г. пр. н. е. — 14, 307, 325, 330, 334, 337, 372.
Касий Лонгин, Квинт, народен трибун през 49 г. пр. н. е. — 314.
Касии, Спурий, консул през 502, 493, 486 г. пр. н. е. — 107, 112, 121.
Касий Херея, военен трибун — 409.
Касиодор, историк — 28.
Каспийско море — 163.
Каст — 272.
Каталунски полета. Битката при К. п. — 586.
Катилина. Вж. Сергий Катилипа Луций.
Катул Гай Валерий, поет — 353, 389.
Каченовски — 38.
Квади — 459, 460—463.
Квестори — 129, 178, 184, 191, 324, 463, 552, 569.
Квинкций Фламинин, Тит, консул през 198 г. пр. н. е. — 166, 167, 170, 183.
Квинкций Цинцинат, Луций, консул през 460 г. пр. н. е., диктатор през 458 г. пр. н. е. — 113.
Квинтилиан, Марк Фабий Квинтилиан, писател — 17, 493, 497.
Квинтилий Вар, Публий, консул през 13 г. пр. н. е., легат в Сирия, а сетне в Германия — 381, 404.
Квирин — 102.
Квиринал, хълм — 89, 90.
Квиритска собственост (dominium ex iure Quiritum) — 108, 228, 358.
Квиритски брак - 134.
Квиритско право — 140.
Келти (гали).
  Нашествие на Г. — 113, 114, 117, 139, 149. Въстанието на Г. — 153, 234. Галският пожар — 54. Вж. също — 41, 82, 143, 152, 172, 229, 268, 299—304, 308, 379, 418, 432, 433.
Келтибери — 173.
Керст — 387.
Кесария, град в Палестина — 25, 430.
Кибела — 201, 508.
Киликия, област в Мала Азая — 245, 277—278, 314, 566.
Кимври — 234, 266.
Киноскефале, редица скали в Тесалия. Битката при К. — 166, 170.
Киприан, картагенски епископ - 538, 544, 545.
Кипър — 162, 299, 466.
Кир I Велики, цар персийски — 305.
Киренайка, римска провинция — 162, 374, 375, 383, 444.
Кирил, епископ александрийски - 577.
Китай — 306, 478, 479.
Клавдии, род — 95, 132, 181.
Клавдий Клавдиан, поет — 578.
Клавдий, император — 19, 32, 371, 409—414, 418, 422, 434, 435, 465, 472, 488, 496.
Клавдий, народен трибун през 220 г. пр. н. е. — 149, 150.
Клавдий, Апий, децемвир — 11, 107.
Клавдий, Апий, консул през 143 г. пр. н. е., цензор през 136 г. пр. н. е. — 217, 218, 220.
Клавдий Цек, Апий, пензор през 312 г. пр. н. е. — 122—123, 203, 347.
Клавдий Глабър, Гай, претор през 73 г. пр. н. е. — 269.
Клавдий Готски, император — 541.
Клавдий Марцел, Гай, консул през 50 г. пр. н. е. — 313.
Клавдий Марцел, Марк, консул през 222 г. пр. н. е. — 158.
Клавдий Марк, консул през 51 г. пр- н. е. — 313.
Клавдий Нерон, Тиберий, баща на император Тиберий — 384.
Класик, участвувал във въстанието на Цивилис — 433.
Клелия — 112.
Клеомен III, спартански цар — 164.
Клеон, вожд на въсталалите роби в Сицилия — 213, 214.
Клеопатра VII, египетска царица — 316, 317, 337, 340—342, 393.
Клиенти, клиентела — 95, 97, 182, 238, 264, 275, 284, 296, 329, 487, 494.
Климент, александрийски богослов—562.
Клодий Албин, Децим, император — 524, 525, 528.
Клодий Пулхер, Публий, народен трибун през 58 г. пр. н. е. 298, 299, 304, 311, 334, 345, 384.
Клодия, сестра на народния трибун през 58 г. пр. н. е. Клодий — 344, 352, 353.
Клодия, дъщеря на народния трибун през 58 г. пр. н. е. Клодий — 384.
Клузий, град в Етрурия — 111, 113.
Ковалев, С. И. — 59, 61.
Когнати — 94, 587.
Codex Theodosianus — 43, 587.
Кодекс на Юстиниян — 587.
Coemptio — 140.
Колизей — 437, 500.

Колегии.

  К. на авгурите — 105, 124, 131. К. на арвалските братя — 104. К. на харуспиците — 81, 105. Collegia compitalia (квартални колегии) — 287, 298. К. на луперките — 100. К. на понтифексите — 104, 123, 130, 141, 201. К. на занаятчиите — 477, 533, 542, 564, 569, 574. К. на корабопритежателите — 477, 542, 574. К. на фециалите — 130, 131, 165. Collegia tenuiorum — 477, 520. Collegia funeraria — 477.

Колински порти в Рим — 251.

Colonia Agrippina (Кьолн), град край Рейн — 413.

Колонии, гръцки — 82, 84.

Колонии, латински и римски — 121, 135, 249, 254, 286, 310, 321, 335, 413, 422, 435, 473, 589.

Колони, колонат.

  В края на републиката — 274. В Италия през I век от н. е. — 428. През II век — 467. В Африка и другите провинции — 467—469, 480. Теории за произхода на колоната — 470, 471. Законодателство за К. — 563, 564, 572, 573. Участие във въстанията — 590. Вж. също — 274, 428, 467—470, 480, 506, 545, 554, 555, 575, 589.

Колумела, Луций Юний Модерат, писател — 425, 429, 471, 493, 497.

Колхида, област на източния бряг на Черно море — 245, 280.

Комагена, област в Мала Азия — 383, 440.

Comes rerum privatarum — 569.

Comes sacrarum largitionum — 569.

Comitatenses — 554, 963.

Comites (комити) — 569.

Comites rei militaris — 569.

Комиции.

  Куриатни К. (Comitia curiata) — 95, 96, 100, 124. Центуриатни (Comitia centuriata) — 100, 124, 148, 247, 322. Трибутни К. (Comitia tributa) — 124, 125, 247. По реформата на Сервий Тулий — 100, 148, 141. Реформата на комициите (в 241—222 г.) — 148. Тайното гласуване в комициите — 215, 221. По реформати на Сула — 247, 253. Спиране на дейността на К. — 403. Вж. също — 312, 366.

Комод, император — 35, 463, 488, 491, 524, 593.

Конгиарий — 448.

Conductores — 469, 481.

Конници.

  По реформата на Сервий Тулий — 99. След реформите на комициите през III в. — 149. Като търговско-финансова аристокрация — 180, 184—185, 239, 240, 246, 261—263, 282. Като отделно съсловие (ordo equester) — 227, 320, 372, 373, 489, 527, Вж. също 231, 249, 274, 285, 287, 294, 333, 336.

Concilium principis — 366, 450, 527.

Consistorium principis 568.

Константин Велики, император — 25, 52, 554, 559—565, 568, 570, 572, 575, 581, 582, 587, 591.

Константинопол — 564, 567, 576, 582, 584, 585, 586.

Констанций II, император (син на Константин Велики) — 565.

Констанций Хлор, император — 552, 558—559.

Constitutio Antoniniana. (Едиктът на Каракала) — 32, 530, 531, 535.

Constitutiones — 534.

Консули, консулат.

  Компетенцията на К. — 124—129. Начело на държавата — 106, 107. Консулари (Consulares) — 129. Консулски фасти — 6, 122, 564. Вж. също — 110, 139, 184, 220, 252, 253, 283, 311, 552, 564.

Contractus innominati — 536.

Contubernium — 192.

Confarreatio — 140.

Concilia plebis. Вж. Комиции трибутни.

Concilia provinciarum — 375, 475.

Кора — 103.

Кордуба, град в Испания — 481.

Коринт, град в Гърция — 9, 148, 177, 179, 190, 418, 540.

Коринтски провлак — 323, 418. Вж. също Истъм.

Кориолан. Вж. Марций Кориолан.

Кориол, град на волските — 112.

Коркира, остров — 148.

Корнелиеви закони. — Вж. Leges Corneliae.

Корнелии, род — 181, 183, 197, 490.

Корнелии — освободени роби на Сула — 254, 265.

Корнелий Гал, Гай, префект на Египет — 376.

Корнелий Долабела, Публий, народен трибун през 47 г. пр. н. е., консул през 44 г. пр. н. е. — 318, 330.

Корнелий Лентул, Публий, консул през 71 г. пр. н. е. — 291.

Корнелий Непот, писател — 13.

Корнелий Сула, Луций, консул през 88 г. пр. н е., диктатор — 41, 232, 242, 244, 247, 256, 260, 261, 264—266, 271, 276—279, 283, 285, 286, 289, 292, 293, 294, 305, 315, 316, 320, 322, 324, 354, 362, 509.

Корнелий Сципиои, Гней, консул през 222 г, пр. н. е. — 152, 158.

Корнелий Сципион, Луций, консул през 190 г, пр. н. е. — 169, 182, 183,

Корнелий Сципион, Брадатият, Луций, консул през 298 г. пр. н, е. — 7, 118, 202.

Корнелий Сципион Назика, Публий, консул през 138 г. велик понтифекс — 218.

Корнелий Сципион Публий, консул през 218 г. пр. н. е. — 152, 159, 160, 161.

Корнелий Сципион Африкански Стария, Публий, консул през 205 и 194 г. г. пр. н. е. — 10, 61, 156, 158—161, 169, 176, 182—183, 197, 203, 344, 362.

Корнелий Сципион Емилий Африкански Младият, Публий, консул през 147, 134 г. г. пр. н. е. — 9, 174, 175, 197, 201, 206, 215, 217, 220, 230, 232.

Корнелий Цина, Луций, консул през 87 г. пр. н. е, — 248, 249, 285, 292.

Корнелия, дъщеря на Сципион Африкански Стария — 215, 222, 344,

Корнелия, дъщеря на Корнелий Цина — 285.

Корнеман — 593.

Corona civica — 139.

Corona moralis 139.

Корсика, остров — 68, 147, 149, 173, 480, 496.

Кортиний („Италия“), град в средна Италия — 242.

Косутий, архитект— 209.

Кохорта — 233.

Cohortes vigilium — 373, 377.

Кохорти преториански — 373, 377, 420, 524, 525.

Cohortes urbanae 373, 377.

Крас. Вж. Лициний.

Крез — 455.

Кремона, град в Северна Италия — 149, 420.

Крикс, вожд на въсталалите роби — 269, 270, 271, 273.

Крисп, син на император Константин — 565.

Крит, остров — 69, 201, 277.

Кромвел — 41.

Кротон, град в Южна Италия — 83.

Крюков, Д. Л.—97.

Крим — 245, 281, 483.

Ксантип, лакедомонец — 146.

Ксеркс цар персийски — 278.

Ксифилин, византийски историк от XI в. 24, 28.

Ктесифон. град в Месопотамия — 449, 457, 529, 566.

Quaestor sarci palatii — 569.

Кубан, река — 163.

Cubiculum sacrum — 569.

Кудрявцев, П. Н. — 39.

Куме, град в Кампания. Битката при К. — 83, 84, 157, 215.

Куно — 97.

Cura annonae — 128.

Cura ludorum — 128.

Cura morum — 126.

Cura urbis — 128.

Curator rei publicae — 446, 474, 528, 574.

Куриали, Вж. също декуриони. — 555, 563, 574.

Куриации, род — 91, 93.

Курий Дентат, Маний, консул през 290 г. пр. н. е. — 117, 120, 123, 132

Curiosi — 569.

Курия.

  К. на Помпей — 326, 328. Муниципален съвет — 472, 473, 506, 574. Родови К. — 95. Вж. също — 90. Хостилиева К. — 93, 311.

Куртизий, войник от преторианските кохорти — 405.

Куртий Луп, квестор — 405.

Курулни магистрати Вж. магистрати.

Курулен едил. Вж. Едил.

Custodia urbis — 126, 367.

Л

Лабеон. Вж. Антистий.

Лабиен Тит, народен трибун през 63 г. пр. н. е. — 289, 309.

Лавиний, град в Лаций — 86.

Лаврийските мини в Атика — 214.

Лагиди, династия в Египет — 162, 341, 376.

Лактанций, християнски писател — 581.

Ламбезис, град в Африка — 481.

Ламберг — 109.

Лампридий. Вж. Елий Лампридий.

Лаодикея, град в Сирия — 478, 525.

Ласт — 56, 72, 93, 100, 122.

Lapis niger (Черен камък) — 31.

Лари — 101, 102, 200, 398.

Латенска култура — 300.
Латинска война — 115. 134.
Латински съюз, латинска федерация — 86, 112, 114, 115, 121, 134.
Латини (Latini), група италийски племена — 84—87, 90, 92, 111, 112, 115, 134.
Latifundia — 186, 229, 258, 322, 343, 572.
Лаций, област в Италия — 66, 70, 81, 86, 87, 98, 100, 114, 115, 119, 120, 134, 189, 254, 257, 391.
Лев I, римски папа — 586.
Левке, град в Мала Азия. Битката при Л.—221.
Legatus pro praetore — 367.
Легати — 165, 172, 178, 230, 367, 377.
Легион — 138, 233.
Lex, leges — 124, 125.
Lex Aelia Sentia — 369.
Lex Antonia de permutatione provinciarum — 331.
Leges Appuleiae — 237.
Lex Aurelia — 276.
Lex Cassia — 323.
Lex Calpurnia — 180.
Lex Claudia — 149, 182.
Leges Corneliae — 253.
Leges XII tabularum — 18, 49, 107—110, 139, 140, 198.
Lex Fufia Caninia — 215, 277, 286.
Lex Hadriania — 470.
Lex Hortensia — 124, 252.
Lex Icilia — 107.
Lex de imperio Vespasiani — 435.
Lex Iulia de civitatae danda (90 г. пр. н. е.) — 243.
Lex Iulia (59 г. пр. н. е. agraria—297.
Lex Iulia municipalis — 322.
Lex lulia de repetundis — 297, 322.
Leges Iuliae de adulteriis coercendis — 366—368.
Lex Iulia de maritandis ordinibus — 368.
Leges Liciniae-Sextiae — 122, 125, 216.
Lex Manciana — 469.
Lex Manlia — 278, 279, 280, 286, 298.
Lex Ogulnia — 123, 130, 131, 199.
Lex Ovinia — 126.
Lex Papia Poppea — 368.
Lex Plautia Papiria — 243.
Lex Poetelia — 122, 140.
Lex provinciae — 178—179.
Lex Publilia — 126.
Гex Sempronia — 216, 221—225.
Lex Sempronia agraria — 216, 223, 228.
Lex Sempronia de coloniis deducendis—224.
Lex Sempronia da provincia Asia — 223.
Lex Sempronia frumentaria — 223.
Lex Sempronia iudiciaria — 223.
Leges Sulpiciae — 247.
Lex Tarpeia Aternia 107.
Lex Thoria — 228.
Lex Valeria de imperio — 252.
Lex Villia annalis 184.
Лелий Мъдрият, Гай, народен трибун през 151 г. пр. н. е. — 197, 201.
Лемнос, остров — 71.
Лемури — 102.
Ленин, В. И. — 44, 58, 59, 161, 215, 273.
Лентул Батиат — 268, 269.
Леонтьев, П. М — 50.
Лептис Велики, град в Африка — 525.
Лесбиа. Вж. Клодиа.
Лесбос, остров — 245, 315.
Лети — 554.
Либаний, ритор — 571, 578.
Либер — 103, 207.
Либера — 103, 207.
Либийци — 143.
Ливий, род — 132, 181.
Ливий Андроник, поет — 203—204.
Ливий Друз, Марк, Старият, народен трибун през 122 г. пр. н. е. — 225, 228.
Ливий Друз, Младият, Марк, народен трибун през 91 г. пр. н. е. — 239—241, 293.
Ливий Тит, историк — 14—19, 23, 25, 30, 34, 93, 107, 108, 118, 179, 201, 368, 389.
Ливия. Вж. Африка.
Ливия Друзила, жена на Август — 384, 386, 401.
Лигурия, област в Италия — 173.
Лигури — 172, 229, 300.
Лидия, област в Мала Азия — 71, 545
Лизимахия. град в Тракия — 168.
Ликтори — 124, 125, 129, 226, 277.
Лилибей, сицилийски град — 147, 236.
Limes — 443, 458.
Limitanei — 554.
Липарски острови. Битката при Л. о. — 146.
Лицинии, род — 132, 274.
Лициний. император — 560, 562.
Лициний Крас, Луций, консул прзз 95 г. пр. н. е., оратор — 239, 347, 348.
Лициний, Крас, Марк, консул през 70 и 55 г. пр. н. е. — 271, 272. 275, 276, 286, 292, 297, 304, 307, 316, 338, 340. 382.
Лициний Крас Муциан. Публий, консул през 131 г. пр. н. е. — 217, 221.
Лициний Крас, Публий, син на Марк Лициний Крас — 307.
Лициний Лукул, Луций, консул през 74 г. през 74 г. пр. н. е. — 279, 280, 282, 295, 306, 316,
Лициний Лукул, Марк, консул през 73 г. пр. н. е. — 272.
Лициний Мурена Луций, претор през 88 г. пр. н. е. — 278, 284.
Лициний Нерва, Публий, претор — 235.
Лициний Столон, Гай, народен трибун през 376 г. през н. е. — 122, 123.
Ло — 56.
Лоара, река. Битката при Л. — 394.
Locatio—Conductio — 359.
Лондиний (днешният Лондон)—413, 417.
Лугудун (днешният Лион), град в Галия — 482, 520.
Лузитания, област в Испания—174, 419.
Лузитани — 174, 295.
Лука́ — 513, 516.
Лу̀ка, град в Лигурия — 304, 307.
Лукан, поет — 415, 493.
Лукания, област в Италия — 66, 117.
Луканци — 84, 118, 119, 120.
Лукиан Самосатски, писател — 61, 498, 515, 520.
Лукреций Кар, Тит, поет — 350, 351, 352, 389.
Лукреций — 92.
Лукомони — 73.
Луперкал, светилище — 100.
Луперкалии, празненства — 100, 325.
Луперки — 100.
Лутаций, Катул, Гай, консул през 242 г. пр. н. е. — 147.
Луцери, Триба — 95.
Луцилий, Гай, поет — 201, 206, 393.

М

Ма-Белона. Култът на Ма-Белона — 255, 345, 509.
Мавритански племена — 538.
Мавритания, провинция — 383, 572, 532.
Мавритания Тингитанска — 413.
Мавритания Цезарийска — 413.
Magister equitum — 129.
Magister militum — 563, 569, 584.
Magister officiorum — 569.
Magister populi. Вж. Диктатор.
Магистратури магистрати.
    Произход на М. — 124—131. Обикновени М. — 125—129. Курулни М. — 125, 232. Плебейски М. — 107, 124, 199, 247. Списъци на М. — 6. Избори на магистрати — 263, 283—284, 422. Вж. също — 131,141, 174, 178, 181, 184, 253, 255, 256. 298, 312, 324, 473, 546, 552,
Магистри (в колегиите) — 399.
Магнезия, град в Лидия. Битката при
Магон, картагенски пълководец и М — 169 писател по земеделски въпроси — 143.
Мадавра, град в Африка — 495.
Майер, Едуард — 47 48, 55, 72, 97, 127 327, 387, 593.
Макавеи — 170.
Македония — 148, 158, 162—167, 171, 172, 177, 180, 249, 287, 334, 365, 379, 538.
Македонските войни.
    Първата — 158, 162, 164. Втората — 165 - 167. Третата — 9, 170—172.
Макрин, император — 532.
Макрон, префект на претория — 407.
Максенций, император — 560.
Максимиан, император — 549, 550, 553, 559, 560, 590.
Максимин, император — 534, 536—538, 543.
Малака, град в Испания — 144.
Мамертинският затвор — 292.
Мамертинци — 145.
Мамея (Юлия Мамея), майка на Александър Север — 533.
Мамилии, род — 132.
Мамура, конник, командир във войските на Цезар — 353.
Манандян, Я. А. — 60, 280.
Манилий. Гай, народен трибун през 66 г. пр. н. е. — 278, 279, 280.
Манипула — 138, 233.
Мания — 80.
Манлий Капитолский, Марк, консул през 392 г. пр. н. е. — 121.
Манлий, центурион, привърженик на Катилина — 290 - 291.
Мант — 80.
Мантуа, град в северна Италия — 390.
Манцин. Вж. Хостилий.
Манципация — 108, 140, 358, 587.
Мани — 101.
Марий, Гай. консул през 107, 104—100, 86 г. пр. н. е. — 233, 234—239, 242—244, 246, 248, 256, 263, 266, 285, 286, 292, 296, 314, 320.
Марий Гай, консул през 82 г. пр. н. е. — 251.
Марко — 513.
Маркомани — 439, 459, 460—363.
Маркс, Карл — 23, 41, 45, 59, 106, 122, 193, 194, 196. 273, 315, 352, 359,
Мар, Н. Я. — 72.
Маробод — 380.
Марс — 49, 87, 101, 102, 199, 397.
Марсийска война. Вж. Съюзническа война.
Марсово поле — 124, 125, 251, 254, 266. 509, 542.
Марси — 241—243.
Мартенските иди през 44 г. пр. н. е. — 325, 326, 329.
Марцел. Вж. Клавдий.

Марцел, племенник на Август — 384. Театърът на М. — 400.
Марциал, Марк Валерий Марциал, поет — 438, 488, 492—494.
Марции, род — 93.
Марций Кориолан, Гней — 49, 112.
Марций Филип, Луций, консул през 91 г. пр. н. е. — 241.
Марция — 464.
Масилия, град в Галия — 151, 152, 229. 300, 314, 346, 472, 482.
Масиниса, нумидийски цар — 160, 175, 176, 230.
Масперо — 71.
Матей — 507, 510.
Matrimonium sine manu mariti — 140, 359.
Машкин Н. А. — 60.
Медиолан (Милано), град в северна Италия — 552, 559, 560, 566.
Медичи Лоренцо — 41.
Мелания — 572.
Мелий, Спурий — 121.
Мемий Гай, народен трибун през 111 г. пр. н. е. — 231, 238
Мемий, претор — 350.
Менандър, гръцки писател — 206.
Менений Агрипа — 107.
Менрва — 80.
Меркурий — 103, 199.
Месала Корвин. Вж. Валерий.
Месалина (Валерия Месалина), жена на император Клавдий — 412.
Месана. град в Сицилия — 145.
Месински пролив — 272.
Месопотамия — 278, 306, 307, 340, 444, 445, 458, 525, 529, 533, 538, 539, 558. 565.
Метавър, река. Битката при М. — 159.
Метел Непот. Вж. Цецилий.
Метел. Вж. Цецилий. Метел.
Меценат. Вж. Цилний Меценат.
Мидия — 305, 457.
Мидия Атропатена (днешен Азербайджан) — 278.
Мизия, провинция -- 379, 413, 418, 420, 480, 538, 541, 586.
Микали — 72.
Милано. Вж. Медиолан.
„Милански едикт“ — 560, 561, 566.
Миле, град в Сицилия. Битката при Миле (260 г. пр. н. е.) — 146. През 36 г. пр. н. е. — 339.
Милет, град в Мала Азия — 477.
Militia palatina — 569.
Минерва — 80. Храмът на М. —103, 199.
Минуций конник — 235.
Минуций, Руф Марк, консул през 221 г, пр. н, е., magister equitum през 217 г. пр. н. е. — 154.
Митилена, град на о-в Лесбос — 71.
Митра. Култът на М. — 510, 576.
Митридат I, партски цар — 170.
Митридат II, партски цар — 305, 306, 316.
Митридат III, партски цар — 306.
Митридат VI Евпатор, понтийски цар — 59, 244—247, 249—251, 265, 267, 278—280, 305, 306. р
Митридатова война. Първата — 245 257, 261. Втората — 278. Третата— 278, 279.
Митридатови войни — 277.
Мишулин, А. В. — 59, 61.
Модестов, А. В. — 51, 71.
Мозела, река — 578.
Молох — 144.
Момзен, Т.—20, 40—43, 52, 53, 57, 72, 96. 97, 98, 110, 113, 115, 121, 131, 255. 271, 280, 281, 327, 387, 470, 556.
Мона, о-в — 416.
Монтан, християнски проповедник—518,
Монтескьо — 34, 35, 256, 386, 592.
Моргантина, град в Сицилия — 235.
Муза — 200.
Мулвийски мост — 560.
Мунда, град в Испания. Битката при М. — 319.
Муниципии — 135, 286, 290, 321, 222, 374, 422, 435, 436, 472, 477. 480, 574.
Мусолини — 388.
Мутина град в северна Италия — 173, 271, 331, 423.
Мутинската война — 331, 337.
Мутила, река в Нумидия. Битката при М. — 232.
Муций Сцевола, Гай — 112.
Муций Сцевола, Публий, консул през 133 г. пр. н. е., велик понтифекс — 7, 217.
Мюнцер — 131.

Н

Набатейско царство — 443.
Набис. спартански тиранин — 167.
Навлох, пристанище в Сицилия. Битката при Н. — 339.
Назика. Вж. Корнелий Назика.
Наисус, град в Мизия. Битката при Н. — 541.
Намациан, Клавдий Рутилий Намациан, поет — 578, 585.
Наполеон I — 39, 326, 327.
Наполеон III — 39, 326.
Нарбон, град в Галия — 230, 482.
Народно събрание.Вж Комиции.
Нарцис, освободен роб на император Клавдий — 412.
Неаполитански залив — 63.
Неапол, град в Италия — 63, 116, 157, 422.
Невий Гней, поет — 7, 203, 904.
Nexum — 109, 122, 140.
Nexus — 109.
Немаузус (Ним), град в Нарбонска Галия — 401, 454.
Немейско езеро — 86.
Неолит в Италия — 67.
Непот. Вж. Корнелий Непот.
Нептун — 199.
Нерва, император — 18, 26, 440, 441. 473, 474, 500.
Нерва. Вж. Лициний Нерва.
Нервий — 303.
Нерон. император — 407, 412, 414—419, 421, 425, 431, 432, 434, 436, 493, 494, 499, 519.
Нетушил, И. В. — 53.
Нибур, Бартолд-Георг — 36, 38, 42, 46, 48, 51, 71. 96, 98, 113, 115.
Низе — 122.
Низибис, град в Месопотамия—525, 529.
Никейски събор — 562.
Никея, град в Мала Азия — 24, 562.
Николай Дамаски, историк — 15, 328.
Никомед III Филопатор, цар на Витиния — 279.
Никомедия, град във Витиния—552, 559.
Нил — 317, 451, 479.
Ним. Вж. Немаузус.
Нимфей, град във северното Черноморие — 281.
Нин, легендарен асирийски цар — 15.
Нич, К. — 43, 327.
Нобилитет — 131, 132, 174, 180—182, 184, 185, 197, 215, 219, 230, 252—256, 261, 262, 274, 284, 286, 287, 293, 294, 320, 322, 325, 330, 331.
Нов Картаген, град в Испания — 150, 152, 159, 173, 472, 481.
Ногара — 72.
Нола, град в Кампания — 157, 190, 241, 243, 247. 248, 385.
Норден, Едуард — 58.
Норик, провинция — 376, 379, 585.
Notarii — 569.
Нумантинска война — 174, 215, 220, 230.
Нума Помпилий, римски цар — 91, 93, 104, 130.
Нумериан, император — 25, 548.
Нумидийски племена — 155.
Нумидия — 12, 23, 175, 176, 230, 232, 319, 405, 572 585, 588, 592.
Нумидийска война — 232.
Нумитор, легендарен цар на Алба Лонга — 87.
Нуцерия, град в Кампания — 241.

О

Оберцинер — 97.
Облигационно право — 109.
Овация — 139, 274.
Овидий Назон, Публий, поет—394—396.
Огулвии, род — 123, 132.
Оденат — 539.
Одоакър — 586.
Озирис — 509.
Октавиан. Вж. Август.
Октавиан Гней, консул през 87 г. пр. н. е. 248.
Октавий Марк, народен трибун през 183 г. пр. н. е. — 217, 222.
Октавия, жена на Марк Антоний, сестра на Октавиан — 337, 340.
Олвия (Олбия), град в северното Черноморие — 455, 483.
Олимпейон — 209.
Оло — 57.
Омо — 56, 71.
Опимий Луций, консул през 121 г. пр. н. е. — 226, 231.
Оптат, милевигански епископ, писател — 591.
Оптат, епископ да града Тамугади-- 592.
Оптимати (optimates) — 219, 229, 237, 238, 248, 252, 286, 289, 293. 295, 304, 311, 312, 313, 332—422, 473. Вж. Конници.
Ordo decurionum
Орест, римски патриций — 586.
Ориген, александрийски богослов — 562.
Ород II, партски цар — 306.
Орозий, хритиянски писател 28, 585.
Ороп, град на о-в Евбея — 183
Орхомен, град в Беотия. Битката при О. — 249.
Освободени роби (libertini) — 123, 134, 182, 191, 264, 367, 372, 410, 412, 419, 487, 488, 489. 499, 506, 589, 594.
Оска, град в Испания — 266.
Оски — 85.
Остия, пристанище в Лаций — 31, 63, 92, 135, 277, 323, 410.
Отацилии, род — 145.
Отон, император — 419, 420.
Officium — 569.

П

Павел, апостол — 512.
Павел, юрист — 535.
Павзаний, писател през II в. пр. н е. — 499.
Пайс — 48, 49, 55, 100, 109.
Pax Romana — 361, 365, 377.
Палатин, хълм — 89, 90, 201, 206, 264, 299, 397, 500.

Palatini — 563.
Palatium sacrum — 568.
Палеолит в Италия — 67
Палестина — 506, 510, 523, 540, 541, 577.
Палмира, град в Сирия — 31, 478, 480.
Пан — 200.
Панония, провинция — 375, 379—381, 403, 405 420, 541, 545, 565, 585, 586.
Панса. Вж. Вибий Панса.
Пантеон, храм в Рим — 385, 388, 400.
Пантикапей (днес Керч) — 163, 317.
Панелинският съюз във времето на император Адриан — 480.
Панеций, философ — 197, 201.
Папий Мутил Гай, вожд на въстаналите срещу Рим италийци — 241.
Папиниан Емилий, юрист—527, 529, 535.
Папирий Карбон, Гай, народен трибун през 131 г. пр. н. е., консул през 120 г. пр. н. е. — 220, 221.
Папирий Карбон Гай, народен трибун през 89 г. пр. н. е. — 243.
Паризии — 552.
Парма, град в Италия — 173.
Парни — 163.
Партия, плртско царство — 163, 170, 278, 282, 305, 307—337, 340 382, 404, 414, 443, 455, 457, 478, 528, 529, 531, 539.
Парти — 280, 282, 305, 306, 307, 324, 337, 340, 455.
Партската война — 338, 443, 445, 448.
Патавий (Падуа), град в Италия — 14.
Pater familias — 101, 109, 192, 535.
Patria potestas — 140, 535.
Патриции — 96, 97, 121, 139—181, 256, 323, 371, 490.
Патрон, патронат (патроциний) — 95, 284, 273, 487, 490, 572, 578, 589.
Пафлагония, област — 415.
Педаний Секунд, префект на града—415.
Пекулий (peculium) — 259, 470, 536, 573, 575.
Peculium castrense — 535.
Пелазги — 71.
Пелигни — 394.
Пелопонез — 338.
Пелузий, град в Египет — 451.
Пенати, — 101, 102, 200.
Пергам — град в Мала Азия—163, 164, 346, 477.
Пергам, царство — 163, 166, 169, 177, 178, 220, 245, 250.
Перегрини — 261, 472, 536.
Перизоний — 34.
Перперни, род — 132.
Перперна, Марк — 266, 267.
Персей, македонски цар — 10, 170, 171, 175, 176, 177.
Персефона — 80.
Перинт — 525
Персия — 305, 588.
Персийци (перси) — 539, 543, 558, 565, 566, 586.
Пертинакс) император — 524.
Перузинска война — 334, 336, 339, 344.
Перузия, град в Етрурия — 336.
Песинунт, град в Мала Азия — 200.
Песцений Нигер император — 524, 525.
Петра, град в Арабия — 443, 480.
Петроний Арбитър — 17, 61, 429, 488, 493.
Петроний Проб, сенатор — 571.
Петрушевски, Д М. — 54.
Пиганиол — 71, 115.
Пидна, град в Македония. Битката при П. — 171, 180, 197.
Pietas — 104.
Пизон. Вж. Калпурний.
Пир, епирски цар — 42, 49, 115, 119—121, 123, 132, 133, 139, 142, 144, 203.
Пирей. пристанище на Атина — 249.
Пиренейски планини — 152, 229, 300.
Пиренейски полуостров — 66, 150, 152, 159, 173, 230, 266 481, 585.
Пистория, град в Етрурия — 293.
Пицен. област в Италия — 98, 117, 154, 243, 271. 275.
Пицени — 85.
Плавт Макций, Тит, писател — 61, 204, 205.
Плавтий, Авъл, пълководец — 413.
Плавций Силван, Марк, народен, трибун през 89 г. пр. н. е. — 243.
Плавций Силван, Елиан Тиберий, пълководец — 418.
Платон — 325, 507, 579.
Плаценция, град в северна Италия — 144, 459.
Плебеи.
    Произход на П. — 37, 46, 90, 96, 97. Политическото и икономическото положение на П. — 6, 98, 99, 106—110, 181, 249, 284, 285. Селски плебс — 219, 220, 266. Градски плебс — 219, 220, 237, 264, 486, 487, 574, 592. Участие в политическата борба — 57, 121—139, 256, 293, 329, 331. Вж. също — 121, 122, 253, 373.
Плиний Младият, държавник и писател от времето на Траян — 21. 446, 448, 467, 468, 474, 477, 492, 498.
Плиний Старият, писател енциклопедист — 17, 71, 414, 415, 429.
Плотин, философ — 579.
Плутарх, историк и философ — 21, 22, 189, 216, 221, 222, 269, 270, 273, 499-

По (Падус), река 64, 66, 71. Долината на По — 98, 149, 172, 271,
Покровски, М. М. — 38.
Полант, освободен роб — 412.
Полевой, М. А. — 38.
Полибий, историк — 9—11, 14, 16, 19, 23, 24, 29, 30, 154, 160, 167, 173, 180, 181, 197, 312.
Полион. Вж. Требилий Полион.
Помпедий Силон, Квинт, вожд на въсталите италийци — 241, 243.
Помпей, град в Кампания — 31, 401, 424, 437.
Помпей Велики, Гней, консул през 70, 55, 52 г. пр. н. е. — 12, 251, 266, 267, 272—274—276, 277, 280, 281, 282, 283, 286, 288, 294, 295, 304, 306, 311—316, 318, 320 322—325, 327, 354, 355, 400, 434, 493.
Помпей Гней, син на по-горния — 319.
Помпей Секст, втори син на Гней Помпей Велики — 319, 331, 334, 337, 338, 369, 393.
Помпей Страбон. Гней, консул през 89 г. пр. н. е. — 251.
Помпей Трог, историк — 15, 21.
Помпея, жена на Юлий Цезар — 298.
Помпилии, род — 93.
Помпоний Атик, Тит, римски конник — 13, 51.
Помяловски, И. В. — 50.
Понт, царство — 163, 278—281, 283, 418, 484.
Понт Евксински. Вж. Черно море.
Понтий, Пилат, прокуратор в Юдея—513.
Понтифекси — 6, 7, 104, 105, 125, 130, 141, 201.
Понтифекс велик (pontifex maximus) — 6, 130, 140, 315, 324, 464, 568.
Попилий Ленат Гай, консул през 172 г. пр. н. е. — 172.
Попилий Ленат, Публий, консул през 132 г. пр. н. е. — 219, 222.
Попеа Сабина, жена на Нерон — 415.
Популари (populares) — 219. 229, 234, 236, 237, 238, 246, 275, 277, 287, 293, 294, 295, 320, 364.
Порсена, етруски цар — 111, 112.
Порфирий — 579.
Порций Катон Младият, Марк, претор през 54 г. пр. н. е. — 41, 290, 292, 294, 296, 297, 299, 312, 319, 325 344, 372, 493.
Порций Катон Старият, консул през 195 г. пр. н. е., цензор през 184 г. пр. н. е. — 8, 13, 173, 175, 183, 190, 194, 198, 204, 257, 294, 425, 471.
Порцият, жена на Марк Юлий Брут—334.
Посейдон — 199.
Possessio — 358.
Посидонич, гръцки историк — 11, 13, 16,
Постум, узурпатор в Галия — 540.
Potestas — 101, 125, 126, 140.
Потьемкин — 60.
Пратеничества — 165.
Praepositus sacri cubiculi — 569.
Praesides — 477, 563.
Praetor qui inter peregrinos ius dicit, praetor peregrinus — 149, 357.
Прекарий — 572.
Премерцайн — 387.
Пренесте, италийски град — 115, 116, 212, 251.
Преториански кохорти, преторианци. Вж. Кохорти преториански.
Praetorii — 129.
Преторско право — 358, 360.
Претори — 124—125, 149, 184, 253, 283, 324, 357, 308,366, 422.
Префект на града — 96, 367, 477, 569.
Префект на Египет — 367, 489.
Префект на претория — 367, 377, 448, 489, 527, 533, 535, 538, 563, 569, 584.
Praefectura morum — 324.
Принципат — 343, 365, 367, 371, 548.
Princeps senatus — 129, 362, 366, 367.
Принципи (principes) — 138, 233.
Проб, император — 542.
Провинции — 147, 281, 283, 320, 365, 366, 370, 374, 375, 376, 406, 436, 439, 454, 475, 476, 528, 544, 553, 563.
Прозерпина — 199.
Прокул, юрист — 534.
Проконсул (pro consule) — 178.
Прокуратори — 367, 373, 410, 483.
Пролетарии римски — 99, 196, 263, 264, 288, 487.
Проперций, Секст, поет — 394.
Пропондита — 250.
Пропретор (pro praetore) — 178, 365, 374.
Проскрипции — 251, 255, 263, 265, 274, 289, 315, 333, 334, 338, 343.
Протасова, С. И. — 60.
Protectores — 563.
Пруса, град във Витиния — 445.
Пта — 376.
Птолемеи, династия — 162, 164, 162, 167, 376.
Птолемей Клавдий, астроном — 500.
Птолемей, син на Юба II — 413.
Птолемей I, Сотер (305—283) — 162.
Птолемей V, Епифан — 165.
Птолемей XI, Авлет — 307, 316.
Птолемей XII, Дионис — 316.
Публикани — 179, 224, 249, 261, 280, 323,
Пунически войни — 10, 135—157, 160. 11, 142 — 162, 165.
Пуническа война, първа — 7, 144—148, 203.

Пуническа война, втора — 150—162, 165, 169, 172, 173, 174, 180, 182, 189, 195, 199, 200, 201, 203, 252.
Пуническа война, трета — 174, 177, 197.
Пупиен, император — 537.
Путеоли, град в Кампания — 63, 262, 388 — 340.
Пухта — 470.
Пьолман — 48, 55, 387, 593.

Р

Рабирий Гай — 289.
Равена, град в Италия — 552.
Рамни, триба — 95.
Ранович, А. Б. — 61.
Ratio privata, Вж. Res privata.
Реате, италийски град — 434.
Регий, град в Италия — 84, 120.
Регилско езеро — 112.
Рейн, река — 229, 300, 302, 308, 380, 382, 404, 439, 457, 538, 553, 584, 586.
Рем — 28, 87, 93.
Реми, град в Галия — 433.
Res mancipi — 108, 140, 192, 359, 587.
Res nec mancipi — 108, 140, 587.
Res privata — 527.
Ретийски Алпи — 72.
Рети — 71.
Rex (цар) — 96.
Rex sacrorum — 93, 130.
Реция, провинция — 379.
Рея (Кибела) — 201.
Рея Силвия — 87.
Рим — passim.
Роби, робството в Рим.
    Възникването на робството. Патриархалният характер на роб, ството на ранната епоха — 94, 110. Робите на селското стопанство — 143, 188, 189, 192, 212—214, 235, 236, 256—260, 424, 428, 470. Робите в занаятчийското производство— 192, 260, 262, 264. Въстанията на робите — 58, 60, 212, 216, 236, 268, 274, 546, 583. Революция на робите — 58, 62, 273, 546, 583, 585, 590, 594, Ролята нн робите в политическата борба на робовладелците — 265, 334, 338, 339. Юридическото положение на робите — 192, 368, 465, 535, 575. Вж. също — 45, 58, 59, 133, 192, 193, 194, 250, 258, 259, 428, 431, 465, 484, 486, 487, 496, 506, 546, 573, 575.
Родбертус — 47, 470.
Родос, остров—163—166, 169, 171, 175, 190, 346, 348.
Роксолани — 439.
Рома — 375.
Ромул, цар — 8, 28, 87, 90, 91, 93.
Ромул Августул, император — 586.
Roma quadrata — 90.
Ростовцев, М. И. — 51, 55, 56, 470, 543, 593.
Росций — 276.
Рубикон, река — 314, 320.
Рубрий, народен трибун през 122 г. пр. н. е. — 224, 226.
Руже — 71.
Рупилий, Публий, консул през 132 г. пр. н. е. — 214.
Рутилий Луп, Публий, консул през 90 г. пр. н. е. — 242, 243.
Рутилий Намациян. Вж. Намациян.
Рутилий Руф, Публий, консул през 105 г. пр. н. е. — 239.
Руфин — 575, 578, 584.

С

Сабелски племена — 85—86, 145, 241.
Сабелската федерация — 116, 117.
Сабин, юрист — 534.
Сабиняни — 87, 90, 113.
Сава, река — 72, 552.
Савини — 470.
Савмак — 59, 245.
Сагунт, град в Испания — 151, 158, 173.
Садукеи — 430.
Сайм, Р. — 131, 327, 328, 387, 388.
Саки — 306.
Саламин, град на остров Кипър — 325.
Салапински плата — 288.
Саласи — 379.
Салвиян, марсилски свещеник от V в. от н. е. — 571, 590, 592.
Салвий-Трифон, ръководител на въстанието на робите в Сицилия — 235, 236.
Салвий, Юлиан, юрист — 450 534.
Салвиоли — 54.
Салтус (saltus) — 469.
Самний — 116—118 119, 251.
Самнитска война, първата — 115.
Самнитска война, втората — 116, 122.
Самнитска война, третата — 117, 139.
Самнитска федерация — 86, 115, 117.
Саанитски войни — 23, 116, 138, 256,
Самнити — 84—87, 115, 116—118, 120 132, 241, 251.
Самосата, град в Сирия — 498.
Санктис де — 54, 72, 122.
Сатурнин, Антоний Луций. Вж. Антоний.

Сатурнин, Апулей Луций. Вж. Апулей Сатурнин.
Сардиния — 142, 147, 149, 173, 178, 191, 204, 222, 263, 266, 338, 480.
Сарди — 191.
Сармати — 163, 439, 459, 484, 536, 543, 565.
Сасаниди, династия — 533, 539, 549.
Сатрии, род — 103.
Сатурн — 103, 395, 492. Храмът иа С. — 217.
Сатурналии, празненства — 104, 291.
Сатурнически стих — 202.
Сафо (Сапфо), поетеса — 353.
Свеви — 302, 303, 380, 585.
Светоний Паулин, Гай, консул през 60 г. от н. е. — 416, 417.
Светоний Транквил Гай, писател — 20, 21, 381, 411, 436 497, 520.
Севери, династия; времето на Северите — 328, 524, 531, 534.
Седмохълмие (Septimontium) — 90.
Секвани — 302, 303.
Секуларни игри — 387, 393, 410.
Селевкиди — 163, 169, 214, 244, 278, 281. Царството на С.—163, 170, 305.
Селевкий, град в Месопотамия — 529.
Семпронии, род 181, 215.
Семпронии Гракхи, народни трибуни — 11, 43, 69, 221—229, 230, 239, 240, 252, 253, 255, 292, 293, 344.
Сепроний Гркха Гай, народен трибун през 123 и 122 г. пр. н. е. — 218, 221—229, 231, 239, 256, 343, 373.
Семцроний Гракх, Тиберий, народен трибун през 133 г. пр. н. е. — 174, 183, 215, 223, 227, 256.
Семпроний Гракх Тиберий, консул през 177 г. пр. н. е. — 173, 183, 184, 215.
Семпроний Лонг, Тиберий, консул през 218 г, пр. н. е. — 152.
Семпрония, дъщеря на Гай Гракх — 344.
Сена, река — 300.
Сена Галска, римска колония — 135.
Сенат, сенатори, сенатско съсловие.
    Произход на С. — 90, 96. Компетенцията на С. през епохата на ранната Република — 125, 129, 130. С. според реформата на Сула — 253. С. според реформата на Август — 365, 366, 370, 372. С. през епохата на Антонините — 489, 491. С. през епохата на късната Империя — 506, 552, 569, 571. Вж. също — 361, 362, 410, 414, 437, 440. 347, 448, 453, 457, 463, 473. 533, 537, 542, 552, 569, 571, 593,
Сенека, Луций Аней, философ — 17, 414, 419, 429, 465, 493, 495. 496.
Сенони — 113.
Сентин, град в Умбрия. Битката при С. — 117,
Септимий Север, император — 525, 529, 533, 543—545, 548, 559.
Серапис — 345, 509, 517.
Сергеев, В. С. — 60, 61, 62, 131, 328, 388.
Сергеенко, М. Е. — 60.
Сергий Катилина, Луций, претор през 68 г. пр. н. е. — 13, 286—295, 298, 320,
Сервий Тулий. Вж. Тулий.
Сервиева конституция — 123, 149.
Servi cassati. — Вж. роби.
Сервилии, род — 93.
Сервилий Главция Гай, претор през 100 г. — 237—239.
Сервиций Рул Публиций, народен трибун през 63 г. пр. н. е. — 287, 288, 297.
Сервилия, майка на Марк Юний Брут — 344.
Серторианска война — 265, 267, 285.
Серторий, Квинт — 266, 267, 274.
Сет — 509.
Сетия, град в Лаций — 212.
Сейан, префект на претория през времето на Тиберий — 407.
Сецесии на плебеите — 107, 121, 127.
Сибарис, гръцки град в Италия — 83.
Сибила от Куме — 105.
Сибилински книги — 100, 131, 199, 200, 235, 390.
Сигоний, Карл — 33.
Сидон, град във Финикия — 478, 480.
Сидоний Аполинарий. Вж. Аполинарий Сидоний.
Сикарии — 431.
Силван — 104, 200.
Симах, оратор и писател — 571, 578.
Симон Бар Кохба, вожд на въстаналите юдеи — 453.
Симон, син на Гиора, вожд на въсталалите юдеи — 431.
Синоптинска пустиня — 288.
Сиракуза, град в Сицилия — 10, 144, 145, 158.
Сирмий, град в Панония — 552.
Сирмион, полуостров — 353.
Сирийска война — 167, 170, 183.
Сирия — 164, 165, 167, 214, 245, 268, 278, 281, 294, 295, 346, 307, 317, 334, 138, 342, 455. Сирия, провинция — 281, 322, 363, 382, 383, 404, 417, 420, 477, 478, 507, 509, 524, 529, 555, 577.
Сисмонди — 196.
Сицилийски (Месински) проток — 63.

Сицилия — 16, 63, 64, 68, 69, 84, 119, 142, 144—147, 149, 158, 161, 175, 178—180, 212—216, 235, 240, 245, 251, 262, 263, 272, 274, 276, 334, 338. 390, 391, 480, 509, 546, 553, 572, 588.
Скилаций, град в Брутия — 228.
Скити — 163, 245, 281, 484.
Скрибоний Курнон, Гай, народен трибун през 50 г. пр. н. е. — 313.
Скрибония, жена на Октавиан — 384.
Славяни — 61, 586, 588.
Смирна, град в Мала Азия — 477.
Созиген, астроном — 323.
Societates publicanorum — 179, 184.
Соколов, Ф. Ф. — 50.
Солона, град в Илирия — 559.
Съвет на декурионите (ordo decurionum) — 135. 473.
Съюзническа война — 239, 244, 246, 251, 257, 263, 266, 273, 346.
Съюзнически въпрос — 135, 158, 160, 225, 240, 241, 248.
Спарта — 177, 540.
Спартак — 59, 268, 274, 293, 319.
Спартиян, Елий. Вж. Елий Спартиян.
Спартокиди, династия — 162, 245.
Спендий, вожд на въстаналите наемници в Картаген — 147.
Средиземно море — 63, 142, 144, 162, 163, 267, 479.
Средиземноморие — 3, 9, 82, 161, 214, 265, 277, 306, 312, 344, 481.
Стабии, град в Кампания — 31, 437.
Сталин, И. В. — 58, 59, 307, 594.
Стилихон — 578, 584, 585.
Stipendium. Заплати за войниците. — 139. Данък — 176, 179.
Стипулация — 140, 587.
Страбон, географ — 16, 71, 139.
Стратоникеа, град в Мала Азия — 221.
Стридон, град в Далмация — 581.
Стюарт Джонс — 127.
Сула. Вж. Корнелий Сула.
Сулмон, град в Италия — 394.
Сулпиций Галба Сервий, претор през 150 г. пр. н. е., консул през 144 г. пр. н. е. — 174.
Сулпиций Руф Публий, народен трибун през 88 г. пр. н. е. — 246, 247, 292, 293.
Summa honoraria oblata — 546.
Superstitio — 201.
Суфети — 143.
Сципион. Вж. Корнелий Сципион.

Т

Tabulae pontificum — 6.
Таврика — 60, 418.
Тавроболий — 508.
Тавромений, град в Сицилия — 214.
Тавър, планински гребен в Мала Азия — 169.
Тагаста, град в Африка -- 572.
Такфаринат — 405.
Тамански полуостров — 163.
Тамугади, град в северна Африка — 31, 473, 481, 592.
Танит — 144, 492.
Тапс, град в северна Африка. Битката при Т. — 40, 319, 324.
Тарент, град в Калабрия — 63, 64, 84, 118, 119, 120, 144, 159, 203, 224, 339, 340.
Тарквиний, град в Етрурия — 73.
Тарквинии, род — 73, 92, 93.
Тарквиннии, династия — 81, 92, 99, 325.
Тарквиний Гордият, цар — 49, 92, 105, 111.
Тарквиний, цар — 93, 99.
Тарквиний Колатин, консул през 509 г. пр. н. е. — 92.
Тарпейска скала — 49.
Таракон, град в Испания — 173, 481.
Тарс, град в Мала Азия — 337.
Таций Тит, сабински цар — 91, 93, 95.
Тацит, император — 542.
Тацит (Публий ?) Корнелий Тацит, историк — 17—20, 26, 30, 71, 369, 390, 403, 405, 406, 407, 411, 414, 416, 420, 435, 497—519.
Тевта, царица на Илирия — 148.
Тевтобургска гора — 381.
Тевтони — 234.
Темза — 308.
Темида — 27.
Темистий — 578.
Теодосий Велики, император — 575, 576, 577, 584.
Теодосий II, император — 587.
Теодосия, град в Крим — 281.
Теокрит, поет — 390.
Терамари — 69, 72, 76, 86.
Терентински извор — 86.
Теренций Африканецът, Публий писател — 206.
Теренций Варон Гай, консул през 216 г. — 156.
Теренций Варон, Марк, писател — 13, 20, 61, 87, 257—260, 296, 349, 350, 425, 521.
Термопили — 49.
Тертулиан, християнски писател — 521.
Тесалия -- 166, 315.
Тесалоника, град в Македония — 177, 560, 576.
Testamentum — 140, 535.
Тетрархия — 549, 550, 552.
Тетрик — 541.
Тибериада, град в Палестина — 472.

Тиберий, император — 379, 380, 381, 384, 385, 402—407, 408, 413, 435, 496.
Тибул Албий, поет — 394.
Тибур, град в Лаций — 116, 453, 502.
Тибър, река — 63, 64, 66, 85, 86, 89, 92, 111, 113, 207, 226, 560.
Тигелин, Офоний — 414, 493.
Тигран II Велики, арменски цар — 245, 278—282, 306.
Тигранокерта, новата столица на Армения, основана от Тигран Велики, на границата между Армения и Месопотамия — 278.
Тигър, река — 444, 457.
Тилемон — 34, 35.
Тиния — 80.
Тир, финикийски град — 143, 478, 480.
Тиренско море — 63, 71.
Тиридат, арменски цар — 414, 417.
Тит, император — 420, 431, 432, 436, 437, 500, 503.
Тиции (Тации), триба — 95.
Тицин, река. Битката при Т. — 152, 159.
Томи, град в Долна Мизия — 396.
Торий Спурий, народен трибун през 111 г. — 228.
Траки (тракийци) — 245, 268, 271.
Тракия—177, 270, 379, 405, 413, 538, 545.
Тразименско езеро — 153, 154, 155, 199.
Транзалпинска Галия. Вж. Галия Транзалпинска.
Траян, император -- 18, 441—448, 449, 454, 455, 467, 473, 474, 477, 501, 503, 528.
Требелий Полион — 25.
Требия, река. Битката при Т. — 152.
Тревери — 405.
Tresviri reipublicae constituendae— 333.
Триарии — 138.
Tribunicia potestas — 324, 364, 384.
Трибуни военни — 110, 127, 138, 377.
Трибуни народни (трибунат)—107, 124—131, 203, 221, 246, 247, 253, 276.
Трибуни ерарни -— 276.
Tributarii. Вж. колони.
Tributum — 179, 180, 225, 310.
Трибутни комиции. Вж. Комиции трибутни.
Триби — 95, 243, 247, 249, 288.
Трималхион — 488, 493, 494.
Триокала, град в Сицилия — 235, 236.
Трир (Augusta Treverorum), град — 482, 551, 552.
Триумвират, първият — 295 — 299.
Триумвират, вторият — 333. 334.
Триумф — 139, 180.
Трифон. Вж. Салвий Трифон.
Трог Помпей. Вж. Помпей.
Тромбети — 72.
Троянска война — 6.
Троя — 8.
Тукидид — 13, 24, 30.
Тул Хостилий, римски цар — 91, 92, 93.
Тулий, Сервий, римски цар — 11, 92, 93, 102. Реформите на С. Т. — 98, 99, 100. 124, 138, 247.
Тулий Цицерон, Квинт — 283, 284, 309,
Тулий Цицерон, Марк, консул през 63 г, пр. н. е, — оратор и писател — 12, 123, 201, 217, 261, 263, 264, 276. 279, 282, 283, 284, 285, 288, 293, 297—299, 304, 312—314, 321, 329, 344, 347—349, 352, 355, 389.
Тулия — 92.
Туниски залив — 142.
Турии, гръцки град в Италия — 84.
Туркменистан — 163.
Турсени. Вж. етруски.
Турша. Вж. етруски.
Туски. Вж. етруски.
Тускул, град в Лаций — 132, 183.
Тутор, участник във въстанието на Цивилис — 433.
Тюменев, А. И. — 61.

У

Убии — 413.
Улпиан, юрист — 533, 535.
Умбри — 85—87, 241, 243.
Умбрия, област в Италия — 18, 117, 154, 204, 394.
Уни — 80, 103.
Usucapio — 140.
Утика, град в Африка — 143, 147, 159, 175, 176, 203, 319, 481.

Ф

Фабиите, род — 48, 65, 110, 122, 132, 183.
Фабий Максим Кунктатор Квинт, консул през 233, 228, 215, 214, 209 г. г. пр. н. е. — 154, 155, 156, 159, 161, 182, 199, 362.
Фабий Максим Сервилиан Квинт, консул през 141 г. пр. н. е. — 174.
Фабий Пиктор Квинт, аналист — 7, 139.
Fabilae praetextae — 203.
Фазир, вожд на агонистиците — 592,
Фавън — 100.
Familia rustica — 192.
Familia urbana — 192.
Фанагория, град на брега на Керченския проток — 281.
Фарисеи — 281, 430, 431.
Фарнак, син на Митридат VI Евпатор — 281, 316, 317.
Фарсала, град в Гърция. Битката при Ф. — 315, 316, 324, 326, 329.
Fas — 105.

Фасис (днешният Поти), град в Задкавказието — 280.
Фасти — 6, 7, 43, 54.
Фауста, жена на император Константин — 565.
Фереро — 49, 58, 327, 387, 593.
Фециали — 130, 131. 165.
Фидеикомис (fideicomissus) — 536.
Фидени, етруски град — 97, 113.
Филип Арабинът, император — 539.
Филип II, македонски цар — 164, 455.
Филип V, македонски цар — 158, 163—167, 170, 183.
Филип (Лъжефилип). Вж. Андриск.
Филипийската война — 334, 335, 337.
Филипи, град в Македония. Битката при Ф. — 334, 335, 392.
Филон Александрийски, философ — 409, 510, 511, 518, 521.
Филострат, писател-софист — 498.
Финикия — 75, 280.
Фирм — 541.
Фиск — 366, 412, 527.
Флавии, династия — 32, 434, 436, 439, 445, 469, 472, 486, 493, 500, 508.
Флавий Вописк, историк — 25.
Флавий, Гней, курулен едил през 304 г. пр. н. е. — 49, 123, 130, 141.
Флавий Иосиф Вж. Иосиф Флавий.
Флавий, Фимбрия, Гай — 250.
Фламиний, Гай, народен трибун през 232 г. пр. н. е., консул през 223 и 217 г. пр. н. е. — 10, 149, 150, 153, 154. 181, 199.
Фламинин, Вж. Квинкций Фламинин, Тит.
Фламини.
    Flamen Dialis — 130. Flamen Martialis — 130. Flamen Quirinalis — 130. Flamen perpetui— 473, 475. Фламин на Юпитер — 104, 140, 285.
Флор, Луций, Аней Флор историк — 21, 28.
Foedus — 135.
Фортуна. Храмове на Ф. — 397, 564.
Fortuna muliebris. Храмът на F. — 113.
Фотий, цариградски патриарх — 28.
Фраат III, партски цар — 306.
Фраат IV, партски цар — 340.
Франк, Т. — 57, 122, 594.
Франки — 538, 540, 542. 558, 565.
Фрегеле, град в Лаций — 221.
Фререт — 11.
Фригия — 449.
Фризи — 413.
Фронтон — 21, 520.
Frumentarii — 528.
Фулвии, род — 132.
Фулвий Флак, Марк, консул през 125 г. пр. н. е. — 220, 221, 226, 229, 240
Фулвий, жената на Марк Антоний — 335, 337, 344, 384.
Фурий Камил, Марк — 113, 114.
Фурина, горичка — 226.
Фуцинското езеро — 410.
Фюстел дьо Куланж — 43, 97, 470.

Х

Хадес (Аид) — 80.
Хадрумет, град в Африка — 176, 481.
Хаздрубал Барка, брат на Ханибал — 159.
Хаздрубал, зет на Хамилкар — 150, 151.
Хаздрубал, картагенски пълководец от времето на третата Пуническа война — 176.
Хайнце — 387.
Хайтланд — 593.
Халщатска култура — 70, 30.
Хамилкар Барка — 146, 150, 151.
Хамонд — 387.
Ханибал (Анибал) картаг. пълковод. — 10, 151—162, 168, 169, 172, 181, 273, 508.
Ханибалова война. Вж. Пуническа война.
Хартман — 593,
Хастати — 138, 233.
Хати — 439, 531.
Хвостов, М. М. — 52.
Хекзаметър — 204.
Хелиополити — 220.
Хеланик Лесбоски, логограф — 71.
Хелеспонт, проток — 164, 167, 279.
Хелбиг — 72.
Хелвети — 301, 303.
Хера — 199.
Херакъл. Култът на Х. — 123, 199, 445, 463.
Хераклея, град в Италия. Битката при Х. — 119.
Херея. Вж. Касий Херея.
Херкуланум, град в Италия—31, 32, 437.
Херкулесови стълбове (Гибралтарския проток) — 277.
Хермес — 103, 199.
Херники — 87, 117.
Херодиан, историк — 25.
Херодот Халикарнаски, историк—49, 71.
Херонея (Херония), град в Беотия. Битката при Х. — 21, 249.
Херофил (Лъжемарий) — 330.
Херсонес, град в Крим — 245, 281, 483.
Херуски — 381.
Хестия — 199.
Хети — 71.
Хефест — 199.

Хиемпсал, внук на Масиниса — 230.
Хиерон II, сиракузки тиран — 144, 145.
Хиероним, сиракузки владетел — 158.
Химера, град в Сицилия. Битката при Х. — 82.
Химерий — 578, 580.
Хиос, остров — 214.
Хипатия — 580.
Хипон Регий, град в Африка — 28, 481, 581.
Хиркан II, управник на Юдея — 281.
Хиркания, страна в Азия — 455.
Хирпини, племе — 85.
Хирций Авъл, консул през 43 г. пр. н. е. — 12, 332, 349.
Хозрой, партски цар — 444.
Honestiores—527, 570, 593.
Хонорий, император — 578, 584, 586.
Хорации, род — 91, 93.
Хораций Коклес, Публий, легендарен римски герой - 112.
Хораций Флак, Квинт, поет — 61, 337, 353, 392, 394, 488.
Хортензий Хортал, Квинт, консул през 69 г. пр. н. е , оратор — 276, 348.
Хортензий, Квинт, диктатор — 123, 124.
Hospitium — 132.
Хостилиева курия. Вж. Курия.
Хостилий, род — 93.
Хостилии Манцин, консул през 137 г. пр. н. е. — 174, 215.
Хризогон — 264.
Християнство — 416, 506, 511, 523, 546, 547, 557, 558, 564, 575—577, 579—582, 592.
Христос, Исус Христос — 512, 513, 515, 516, 520, 523, 562, 582.

Ц

Цариград — 35.
Цезарея, град в Мавритания — 381.
Цезарион — 341, 342.
Цезар. Вж. Юлии Цезар.
Целий, хълм — 89.
Целий Руф, Марк, народен трибун през 52 г. пр. н. е., претор през 48 г. пр. н. е. — 318, 330.
Целс, писател — 520, 521.
Ценз — 99, 126, 233.
Цензори, цензура — 126—130, 138, 220, 253, 276, 297, 364, 366, 438, 476.
Центурии — 99, 138, 149, 233, 247.
Центуриатни комиции. Вж, Комиции.
Центуриони — 138, 139, 377, 417.
Цера, град в Етрурия — 93.
Церера — 199, 207. Храмът на Ц. — 128.
Цестий Гал, Гай, управник на Сирия — 431.
Цецилиан, картагенски епископ — 561.
Цецилии Метели, род — 181, 203.
Цецилий Метел, Квинт, нумидийски консул през 109 г. пр. н. е. — 231, 232, 237—339.
Цецилий Метел, Непот, Квинт, народен трибун през 63 г. пр. н. е., консул през 57 г. пр. н. г. — 292, 294.
Cives optimo iure — 134.
Цивилис. Вж. Юлий Цивилис.
Цивилно (гражданско) право — 357, 360, 534.
Цизалпинска провинция. Вж. Галия Цизалпинска.
Цилний Меценат, Гай — 24, 385, 386, 390, 392, 394, 533.
Цинция — 394.
Цирта, град в северна Африка — 230.
Цицерон. Вж. Тулий Цицерон, Марк.
Civitates liberae — 179, 472.
Civitates sine suffragio — 117, 472.
Civitates stipendiariae — 179, 472.
Civitates foederate — 179, 472.
Цьолер — 97.

Ч

Червено море — 479.
Черно море — 164, 245, 278, 322, 396, 540.

Ш

Шапур I, персийски цар — 539.
Шапур II, персийски цар — 565.
Швеглер — 38, 72.
Шлосер — 23.

Ю

Юба I, нумидийски цар — 319.
Юба II, син на предидущия — 383, 413.
Ювенал, Децим Юний Ювенал, поет — 492, 494, 495.
Югурта, нумидийски цар—230--232, 238.
Югуртинска воина — 229, 234.
Юдея — 21, 170, 281, 383, 411, 417, 420, 430, 431, 453, 506.
Юл, син на Еней — 286.
Юлиан. Вж. Салвий Юлиан.
Юлиан Отстъпник, император — 26, 564—567, 575, 579, 580.
Юлии, род — 232, 285, 391, 397, 400 401, 402.
Юлии-Клавдии, династия — 18, 402. 419, 420--429, 440, 468, 490, 493, 500.
Юлий Агрикола, Гней, пълководец — 18, 440.
Юлий Виндекс, Гай, пълководец — 418.
Юлий Павел — 432.

Юлий Цезар Гай, диктатор — 12, 13, 24 41—43, 285, 286, 287 289, 292—301, 303, 304, 308—332, 338—339, 345, 348, 349, 353—355, 263, 368, 371, 378, 379, 382, 383, 397, 401, 481, 490, 493.
Юлий Цезар Гай, внук на Август — 384. 402.
Юлий Цезар, Гай. Вж. Калигула.
Юлий Капитолин, историк — 25.
Юлий Цезар, Луций, консул през 90 г. пр. н. е. — 243, 243.
Юлий Цезар Луций, внук на Август — 384, 402.
Юлий Цивилис — 432, 433, 439.
Юлия, жената на Гай Марий — 232, 285.
Юлия, дъщеря на Цезар — 296, 313.
Юлия, дъщеря на Август— 368, 384. 404.
Юлия, внучка на Август — 368 396.
Юлия Меса — 533.
Юний Брут, Децим — 325, 326, 329, 331, 332, 335, 337, 338.
Юний Брут, Луций, консул през 509 г. пр, н. е. — 210, 325.
Юний Брут, Марк, народен трибун през 83 г. пр. н. е. — 266, 274.
Юний Брут, Марк, претор през 44 г. пр. н. е. син на предидущия — 14, 24, 325, 326, 330, 344, 348, 372, 392.
Юнона — 80. 86, 93, 100—103, 199, 492.
Юнония, колония — 224. 226.
Юпитер — 27, 80, 86, 102,—104, 199, 285, 338, 391, 408, 453, 463, 557. Храмът на Ю. — 207.
Юстин, писател -- 15, 21, 521.
Юстиниан, император — 535, 587—589.

Я

Язиги — 531, 558.
Ямблих — 580.
Ямбул — 220.
Яникул, хълм — 89, 123.
Янус — 93, 101, 102, 130. Храмът на Я. — 378, 417.
Япиги — 85.
Яхве — 345.

СПРАВОЧНИ МАТЕРИАЛИ

I. РИМСКИТЕ ЛИЧНИ ИМЕНА (PRAENOMINA)

1. Aulus (Авъл) — A. (А.)
2. Appius (Апий) — App- (Ап.)
3. Gaius (Гай) — G. (Г.)
4. Gnaeus (Гней) — Gn. (Гн.)
5. Decimus (Децим) — D. (Д.)
6. Kaeso (Кезон) — K. (К.)
7. Lucius (Луций) — L. (Л.)
8. Marcus (Марк) — M. (М.)
9. Manius (Маний) — M. (Ман.)
10. Mamercus (Мамерк) — Mam (Мам.)
11. Numerius (Нумерий) — N. (Н.)
12. Publius (Публий) – P. (П.)
13. Quintus (Квинт) — Q. (Кв.)
14. Sextus (Секст) — Sex. (С.)
15. Servius (Сервий — Ser. (Сер.)
16. Spurius (Спурий) — Sp. (Сп.)
17. Titus (Тит) — T. (Т.)
18. Tiberium (Тиберий) — Tib. (Тиб.)

II. РИМСКИТЕ МЕРКИ

1. МЕРКИ ЗА ДЪЛЖИНА

Digitus (пръст) = $^1/_{16}$ pes (стъпка)	=	0,0185	м
Palmus (длан) = $^1/_4$ pes	=	0,0740	„
Pes (крак, стъпка)	=	0,2963	„
Palmipes = 1 pes + 1 palmus	=	0,3703	„
Cibitus (лакет) = 1 pes + 2 palmus	=	0,4443	„
Gradus (стъпало) = $2^1/_2$ pes	=	0,7407	„
Passus (крачка) = 5 pes	=	1,4815	„
Pertica (прът) = 10 pes	=	2,9630	„
Mille = 1000 passus	=	1481,5	„

2. МЕРКИ ЗА ПЛОЩИ

Pes quadratus (квадратна стъпка)	= 0.088	кв. м
Actus quadratus (квадрат със страна от 120 pes)	= 12,591	ара
Iugerum (правоъгълник 120 pes широк, 240 pes дълъг)	= 25,182	ара
Centuria (200 югера)	= 50,364	хектара

3. МЕРКИ ЗА ВМЕСТИМОСТ

Modius		=	8,754	л
Se (mi) modius	= $^1/_2$ модий	=	4,377	„
Sextarius	= $^1/_{16}$ от модия	=	0,547	„
Hemina	= $^1/_{32}$ от модия	=	0,2736	„

4. МЕРКИ ЗА ТЕЧНОСТИ

Cyathus		=	0,0456	л
Acetabulum	= $^1/_2$ циат	=	0,0684	„
Quartarius	= 3 циата	=	0,1368	„
Hemina или cotyla	= 6 „	=	0,2736	„
Sextarius	= 12 „	=	0,5472	„

Congius = 6 сектория = 72 „ = 3,2832 „
Urna = 4 конгия = 288 „ = 13,1328 „
Amphora или cadus = 8 конгия = 288 циата = 26,2656 „
Culleus = 20 амфори = 525,27 „

5. МЕРКИ ЗА ТЕГЛО

Libra (фунт) = 12 унции = 327,45 грама
Deunx = 11 „ = 300,16 „
Dextans = 10 „ = 272,88 „
Dodrans = 9 „ = 245,59 „
Bes = 8 „ = 218,30 „
Septunx = 7 „ = 191,02 „
Semis = 6 „ = 163,73 „
Quincunx = 5 „ = 136,44 „
Triens = 4 „ = 109,15 „
Quadrans = 3 „ = 81,86 „
Sextans = 2 „ = 54,58 „
Sescuncia = $1^{1}/_{2}$ унция = 40,93 „
Uncia (унция) = 27,288 „
Semuncia = $^{1}/_{2}$ унция = 13,644 „
Sicilicus = $^{1}/_{4}$ „ = 6,822 „
Sextula = $^{1}/_{6}$ „ = 4,548 „
Seripulum = $^{1}/_{24}$ „ = 1,137 „
Siliqua = $^{1}/_{144}$ „ = 0,189 „

III. РИМСКИТЕ МОНЕТИ

1. ДО 268 г.

As liberalis (меден) = 12 унции = 327,45 грама
Semis = $^{1}/_{2}$ от аса = 163,73 „
Triens = $^{1}/_{3}$ от аса = 109,15 „
Quadrans = $^{1}/_{4}$ „ = 81,86 „
Sextans = $^{1}/_{6}$ „ = 54,58 „
Uncia = $^{1}/_{12}$ = 27,288 „

2. 268 г. — 217 Г. ПР. Н. Е.

As trientalis (меден) = 4 унции = 109,15 грама
Sestertius (сребърен) = $2^{1}/_{2}$ asa = 1,09 „
Quinarins („) = 5 аса = 2,18 „
Denarius („) = 10 аса = 4,37 „

3. ОТ 217 г. ПР. Н. Е.

As uncialis (меден) = 1 унция = 27,288 грама
Sestertius (сребър.) = 4 аса = 1,00 „
Denarius („) = 16 „ = 4,00 „

4. ЗЛАТНАТА МОНЕТА НА ИМПЕРИЯТА

Nummus aureus = 100 сестерц.
Aureus на Август = 7,96 грама
„ Марк Аврелий = 7,28 „
„ Каракала = 6,55 „

5. МОНЕТИТЕ НА КЪСНАТА ИМПЕРИЯ

Follis (торба) = 72 златни солида = 1 1 libra = 327,45 агр
Folis (торба) = 125 сребърни милиаренса = 1,74 libra = 568,75 „

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.
Увод . . . . 3—4

ОТДЕЛ I

ИЗВОРОЗНАНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА ДРЕВНИЯ РИМ

Глава I. Извори за римската история . . . . . . 5—33

Първоначалните римски летописи. Поетите от III в. и по-старите аналисти. Полибий. Посидоний. По-младите аналисти, Цицерон и Цезар. Салустий, Теренций Варон и Корнелий Непот, Тит Ливий, Николай Дамаски и Помпей Трог. Гръцките историци от времето на Август. Римската историография през първия век на Империята. Велей Патеркул и Валерий Максим. Прозаически произведения в I в. Гръцката историография от I—II в. от н. е. Йосиф Флавий, Плутарх, Апиан, Дион Касий. Начало на християнската историография. Евгений. Римската историография през IV в. Амиан Марцелин. Историографията през V и VI век. Основни черти на античната историография. Документални извори. Археологически данни. Надписи. Папируси. Монети.

Глава II. Историографията на древния Рим . . . 33—62

Изучаването на римската история до началото на XVIII век. Нибур и класическата насока. Начало на изучаването на римската история в Русия. Западноевропейската историография към средата на XIX век. Теодор Момзен. Френската историография по времето на Втората империя. Въпроси из римската история в трудовете на Маркс и Енгелс. Западната историография през XX век. Съветската историография.

ОТДЕЛ II

ПРЕДРИМСКА ИТАЛИЯ И НАЙ-СТАРИЯТ ПЕРИОД ОТ ИСТОРИЯТА НА РИМ

Глава III. Природните условия на древна Италия 63—67
Глава IV. Най-старото население на Италия . . . 67—87
1. Първобитната археология на Италия 67
Палеолит и Неолит. Преходът към бронза. Терамарската култура. Вилановска култура.
2. Етруските 71
Произход на етруските. Социалният строй на етруските. Културата на етруските. Политическа история на етруските.
3. Гръцките градове в Италия и Сицилия 82
4. Италийски племена 84
Глава V. Рим през царската епоха . . . . 87—106
1. Наченките на града Рим 87

2. Седемте римски царе 90
3. Общественият строй на царския период 93
Родът и семейството. Курии и триби. Комиции. Властта на царя. Сенатът. Патриции и плебеи. Икономиката.
4. Завоеванието на етруските и реформата на Сервий Тулий 98
5. Ранната римска религия 100
Отживелици от тотемизма. Родовите култове и семейната религия. Анимизъм. Римският пантеон. Римският култ. Изникването ни жреческите организации.

ОТДЕЛ III

ЕПОХА НА РАННАТА РЕПУБЛИКА

Глава VI. Установяване на републиката и борбата на съсловията през VI в. пр. н. е. . . . . . . 106—110
Първа сецесия и учредяване трибуната. Законите от Дванадесетте плочи. Законите на Канулей.

Глава VII. Външната политика на Рим от началото на републиканската епоха до 60-те години на III в. пр. н. е. . . . . . . 111—121
1. Отношенията на Рим със съседните племена и нахлуването на галите 111
Рим и латинските градове. Борбата с еквите и волските. Борбата с Вейи. Нашествието на галите.
2. Подчиняването на Италия от Рим и борбата с Пир 115
Присъединяването на Кампания. Латинската война. Самнитските войни. Рим и Тарент. Войната с Пир.

Глава VIII. Демократизирането на политическото устройство на римската република през IV и в началото на III век . . . . . . 121—141
1. Завършек на борбата между патриции и плебеи 121
Законите ни Лициний и Секстий. Законът на Петелий. Цензорството на Апий Клавдий. Законът на Хортензий.
2. Държавният строй на Рим в началото на III в. 123
Комициите. Магистратурите. Редовните магистратури. Квесторите. Диктаторът. Сенатът. Жреческите длъжности.
3. Римското общество в началото на III в. 131
Нобилитет. Икономиката. Римските граждани и латините. Италия след римското завоевание. Римската армия в началото на III в.
4. Развитието на римското право 139

ОТДЕЛ IV

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА РИМ В НАЙ-СИЛНА ДЪРЖАВА В БАСЕЙНА НА СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

Глава IX. Пуническите войни . . . . . . 142—162
1. Общественият строй на Картаген 142
2. Първата пуническа война 144
Ранните договори между Рим и Картаген. Римско-картагенските противоречия. Мамертинците. Начало на военните действия. Превземането на Агригент. Битката при Миле. Експедицията на Регул. Последният период от войната. Въстанието в Картаген. Организиране на първите провинции.

3. Вътрешната и външна политика на Рим в периода между Първата и Втората пуническа война (241—218 г.) 148
Илирийските войни. Реформата на комициите. Гай Фламиний.
4. Втората пуническа война 150
Хамилкар и неговите приемници в Испания. Повод за войната. Ханибал в Италия Сраженията при Тицин и Требия. Битката при Тразименското езеро. Фабий Максим и неговата тактика. Битката при Кана. Първата македонска война. Завоюването на Сицилия от Рим. Борбата в Испания. Hannibal ante portas. Битката при Зама. Сключването на мира. Резултатите от Втората пуническа война.

Глава X. Рим и елинистическите държави през първата половина на II в. пр. н. е. . . . . . . 162—172
1. Рим и Изтокът към края на III и началото на II в. пр. н. е. 162
Египетското царство. Царството на Селевкидите. Македонското царство и Гърция. Съюзът на Филип V и Антиох III. Римската дипломация в началото на III в.
2. Втората македонска война (200—197 г.) 165
Коалицията срещу Македония. Битката при Киноскефале. Римската политика в Гърция.
3. Сирийската война 167
Дипломатическите стълкновения на Антиох III с римляните. Битката при Магнезия и мирът с Антиох. Резултатите от Сирийската война.
4. Третата македонска война 170
Персей и неговите съюзници. Дипломатическата подготовка на войната с Персей. Битката при Пидна и установяване на римски протекторат над Македония. Римската дипломация след Третата македонска война.

Глава XI. Външната политика на Рим на запад в първата половина на II в. пр. н. е. Завладяването на Македония и Гърция . . . . . . 172—180
Окончателното завоюване на Северна Италия и на островите Сардиния и Корсика. Войните в Испания. Причините за Третата пуническа война. Обсадата на Картаген. Падането на Картаген. Покоряването на Македония и Гърция. Присъединяването на Пергамското царство. Римските провинции.

Глава XII. Римското общество в средата на II в. пр. н. е. 180—197
1. Нобилитетът и конничеството 180
Полибий за римския политически строй. Римската аристокрация в началото на II в. Сципион Старият и Катон. Законът на Вилий. Ролята на конничеството.
2. Италийското селско стопанство в средата на II в. пр. н. е. 185
Трактатът на Катон „За земеделието“. Разпространяване на интензивното селско стопанство.
3. Промишленост и търговия 190
Търговските средища на Изток. Развитието на лихварството.
4. Робовладението в Рим в средата на II в. пр. н. е. 191
Източници на робството. Юридическото положение на роба. Особеностите на робовладелския начин на производство. Разоряването на селяните.
5. Римската държава в началото на втората половина на II в. и реформистката партия на Сципион Емилиан 197

Глава XIII. Римската култура в средата на II в. пр. н. е. 198—211
Влиянието на елинизма. Промяна в бита. Влиянието на елинизма върху римската религия. Възникване на римската поезия и драма. Ранните форми на римската проза. Първите

римски поети, Плавт, Теренций. Сатирите на Луцилий. Циркът и амфитеатърът. Архитектурата и изобразителните изкуства.

ОТДЕЛ V

ЕПОХА НА ГРАЖДАНСКИТЕ ВОЙНИ

Глава XIV. Класовата борба в Рим през 30-те и 20-те години от II в. пр. н. е. . . . . 212—229

1. Първото въстание на робите в Сицилия 212
   Въстанията на робите в Италия в началото на II в. пр. н. е. Положението на робите в Сицилия. Начало на въстанието на робите в Сицилия. Новосирийското царство и неговата организация. Значението на въстанието.
2. Трибунатът на Тиберий Гракх 215
   Тиберий Гракх и неговата кариера преди 134 г. Изборът за трибун и агитацията му за аграрния закон. Законопроектът на Тиберий Гракх. Ходът на реформата. Тържеството на реакцията. Гибелта на Тиберий Гракх.
3. Политическата борба след смъртта на Тиберий Гракх 219
   Оптимати и популари. Сципион Емилиан и движението на Тиберий Гракх. Въстанието на Аристоник. Реформите от 131—125 г. Въстанието в Аскул и Фрегеле.
4. Реформите на Гай Гракх 221
   Характеристика на Гай Гракх. Началото на законодателната дейност на Гай Гракх. Разширение на правото на провокация. Житният закон. Lex de provincia Asia. Съдебния закон. Строежите на пътища. Основаване на колонии. Законопроектът за съюзниците. Предложението на стария Ливий Друз. Потушаване на движението на Гракхите и смъртта на Гай Гракх. Резултатите от законодателството на гракхите. Аграрното законодателство след смъртта на Гай Гракх.

Глава XV. Външната политика на Рим на Запад в края на II в. пр. н. е. . . . . 229—234

1. Югуртинската война 111—105 г. 229
   Войната в северна Италия. Положението в Нумидия. Римският сенат и положението в Нумидия. Войната с Югурта. Квинт Цецилий Метел. Гай Марий. Завършването на войната и триумфът на Марий.
2. Военната реформа на Марий 233
3. Войната с кимврите и тевтоните 234
   Битката при Акве Секстиеви и Верцеле.

Глава XVI. Социалната борба в края на II и началото на I в. пр. н. е. . . . . 235—244

1. Второто въстание на робите в Сицилия 235
   Поводът за въстанието. Водачите на въстанието. Потушаването на въстанието.
2. Акцията на Апулей Сатурнин 236
   Сатурнин и Главция. Законите на Сатурнин. Въстанието на Сатурнин и на Главция. Тяхната гибел.
3. Ливий Друз Младият и съюзническата война 239
   Законопроектите на Ливий Друз. Съюзническият въпрос. Началото на войната. Държавната организация на съюзниците. Първата година от войната. Законът на Юлий и законът на Плавций Папирий. Краят на съюзническата война.

Глава XVII. Борбата на Марий и Сула . . . . 244—256

1. Първата война с Митридат и превратът на Сула 244
   Митридат VI Евпатор. Началото на военните действия. Митридат в Азия и Гърция. Изострянето на социалната борба в Рим. Законите на Сулпиций Руф. Походът на Сула срещу Рим. Законодателството на Сула.
2. Господството на марманците 87—82 248
   Акцията на Цина. Връщането на Марий и тържеството на марианците.
3. Борбата на Сула с Митридат 249
   Сула в Гърция. Превземането на Атина. Битките при Херонея и Орхомен. Поражението на Митридат и Дарданският мир.
4. Диктатурата на Сула 251
   Войната в Италия. Проскрипците. Диктатурата на Сула. Конституцията на Сула. Социалната основа на суланската реакция. Характеристиката на Сула. Значението на диктатурата на Сула.

Глава XVIII. Римската държава след смъртта на Сула и въстанието на Спартак . . . . 256—274

1. Италийското селско стопанство в средата на I в. пр. н. е. 256
   Нарастване на робовладението. Развитие на селското стопанство. Разширяване на едрите стопанства. Работната ръка в имения.
2. Занаятите и търговията 260
   Занаятите. Италийската търговия.
3. Експлоатацията на провинциите и ролята на лихварството . . . 261
4. Римското робовладелско общество през първата половина на I в. пр. н. е. 262
   Нобилитетът. Експлоатация на провинциите. Конниците. Селяните. Градският плебс. Освободените роби. Ролята на робите в политическата борба.
5. Въстанието на Лепид. Войната със Серторий 265
   Опозиция срещу режима на Сула. Въстанието на Лепид. Квинт Серторий. Борбата на Помпей против Серторий.
6. Въстанието на Спартак 268
   Гладиаторите. Заговорът в Капуанската гладиаторска школа. Спартак и другите ръководители на въстанието. Първите успехи на Спартак. Разногласия между ръководителите на въстанието. Поражението на римските армии. Назначаването на Крас. Спартак в Южна Италия. Гибелта на Спартак. Спартак в преценката на класиците на марксизма-ленинизма. Историческото значение на Спартаковото въстание.

Глава XIX. Римската държава в 60-те години на I в. пр. н. е. (вътрешно и външно положение) . . . 274—294

1. Възстановяване на конституцията преди Сула 274
   Крас и Помпей. Законите от 70 година. Процесът на Верес.
2. Борбата на Помпей с пиратите 277
   Засилването на пиратството. Законите на Габиний. Борбата на Помпей с пиратите.
3. Положението на Изток и законът на Манилий 278
   Митридат VI и Тигран Велики. Втората Митридатова война. Началото на Третата Митридатова война. Лукул на Изток. Законът на Манилий.
4. Походите на Помпей 280
   Поражението на Митридат. Помпей в Задкавказката област. Образуването на нови провинции. Смъртта на Митридат. Нов стадий на римската провинциална политика.

5. Политическият живот в началото на 50-те години на I в. пр. е. . . . 283
Избори на магистрати. Ролята на градския плебс. Гай Юлий Цезар. Първият заговор на Катилина. Аграрният законопроект на Сервилий Рул.
6. Заговорът на Катилина . . . 288
Процесите от 64 и 63 г. Въпросът за дълговете. Програмата на Катилина. Тактиката на Цицерон. Бягството на Катилина от Рим. Арестуването на съзклятниците в Рим. Екзекуцията на катилинариите. Битката при Пистория и смъртта на Катилина
Глава XX. Първият триумвират и покоряването на Галия . . . 294—311
1. Връщането на Помпей . . . 294
Партията на оптиматите след заговора на Катилина. Положението на Помпей след връщането му в Италия.
2. Първият триумвират . . . 295
Връщането на Цезар от Испания. Негласното споразумение между Помпей, Цезар и Крас. Партията на оптиматите и триумвирите. Консулството на Цезар. Трибунатът на Клодий. Изгонването на Цицерон.
3. Войните на Цезар в Галия през 58—56 г. . . . 299
Келтските племена. Стопанският живот. Социалните отношения. Отношенията между келтските племена. Борбата на Цезар с хелветите и свевите. Покоряването на северните галски племена.
4. Спогодбата в Лука . . . 304
Положението в Рим. Срещата в Лука.
5. Партия и Рим в средата на I в. пр. н. е. . . . 305
Политичския строй на Партия. Рим и Партия в първата половина на I в. Експедицията на Крас.
6. Борбата на Цезар и Галия през периода 55 –50 г. пр. н. е. . . . 308
Походът на Цезар в Британия. Антиримското движение в Галия. Въстанието на Верцингеториг. Галия под римско господство.
Глава XXI. Борбата между Цезар и Помпей. Диктатурата на Цезар . . . 311—327
1. Политическият живот в Рим в края на 50-те години на I в пр. н. е. . . . 311
Убийството на Клодий. Извънредните пълномощия на Помпей.
2. Гражданската война между Помпей и Цезар . . . 313
Крайните оптимати против Цезар. Цезар преминава Рубикон. Битката при Илерда. Битката при Фарсал и нейното значение.
3. Александрийската война и победата на Цезар над Фарнак . . . 316
4 Социалните движения в Рим през 48—47 г. . . . 317
Въпросът за дълговете през 49—48 г. Предложенията на Целий Руф. Движението на Долабела. Социалните реформи на Цезар.
5. Последният етап на борбата на Цезар с помпеанците . . . 319
Битката при Тапс. Битката при Мунда.
6. Борбата за военна диктатура . . . 319
Цезар и римските демократични кръгове. Цезар и нобилитетът. Законодателството на Цезар. Властта на Цезар. Мартенските иди на 44 г.
7. Характеристика на Цезар . . . 326
8. Гледища за дейността на Цезар в новата историография . . . 327
Глава XXII. Гражданските войни след смъртта на Цезар . . . 328—344
1. Рим в първите дни след убийството на Цезар . . . 328
Антоний и Лепид. Помирението между цезарианците и съзаклятниците. Лъжемарий.
2. Политическата дейност на Октавиан . . . 330
Наследникът на Цезар. Законодателството на Антоний. Сенатът и Октавиан против Антоний.

3. Мутинската война . . . 332
Битката при Мутина. Сенатът и Октавиан след Мутинската битка.
4. Вторият триумвират и проскрипциите . . . 333
Tresviri reipublicae constituendae. Проскрипциите.
5. Битката при Филипи и Перузинската война . . . 334
Поражението на републиканците. Смъртта на Касий и Брут. Подялбата на италийските земи. Вълненията в Италия. Антоний на Изток. Спогодбата в Брундизий. Спогодбата в Путеоли.
6. Борбата на Октавиан със Секст Помпей . . . 338
Политиката на Секст Помпей. Спогодбата в Тарент. Победата на Октавиан над Секст Помпей.
7. Последният етап на гражданската война. Борбата между Октавиан и Антоний . . . 340
Източната политика на Антоний. Битката при Акций. Завоюването на Египет. Резултатите от гражданските войни.
Глава XXIII. Римската култура през късно републиканската епоха . . . 344—360
1. Битът и нравите на римското общество в I в. пр. н. е. . . . 344
Семейството. Римската религия в края на Републиката. Разпространението на философските системи. Римското образование.
2. Реториката . . . 346
Апий Клавдий и Гай Гракх. Характерът на римското красноречие в края на републиката. Азианизмът и атицизмът. Марк Тулий Цицерон.
3. Римската проза и научната литература . . . 349
Гай Юлий Цезар. Гай Салустий Крисп. Марк Теренций Варон.
4. Римската поезия от I в. пр. н. е. . . . 350
Тит Лукреций Кар. Гай Валерий Катул.
5. Архитектурата и изобразителните изкуства . . . 354
Архитектурата на II—I в. пр. н. е. Скулптурата. Живописта.
6. Развитие на римското право . . . 357
Ius gentium. Преторското право. Реформата на съдопроизводството. Собствеността и владението. Бонитарната собственост. Измененията в облигационното право. Измененията в областта на семейното право. Характерът на римската култура в края на Републиката.

ОТДЕЛ VI

ЕПОХАТА НА РАННАТА ИМПЕРИЯ

Глава XXIV. Принципатът на Август . . . 361 402
1. Установяването на Империята . . . 361
2. Римският политически строй в началото на Империята . . . 363
Властта на Август. Сенатът. Народните събрания. Магистратурите. Зараждане на императорския бюрократически апарат.
3. Законодателството на Август . . . 367
Законите за семейството и брака. Законодателните мерки, засягащи робите.
4. Социалната политика на Август . . . 370
Август и сенаторското съсловие. Конничеството през времето на Август. Римският плебс. Италийската муниципална аристокрация. Политиката на Август спрямо провинциите.
5. Армията във времето на Август . . . 376
6. Външната политика на Август . . . 378
Войните в Испания. Алпийските и крайдунавските области. Войните с германците. Панонското въстание. Битката в Тевтобургската гора. Източната политика.
7. Династическата политика на Август . . . 383
Семейството на Август. Приятелите и спътниците на Август. Смъртта на Август.

8. Историографията на Август . . . 386
9. Културата в епохата на Август . . . 388
Литературният живот в епохата на Август. Упадъкът на красноречието. Вергилий. Творчеството на Хораций. Тибул и Проперций. Овидий. Религиозната политика на Август. Архитектурата и изобразителните изкуства.
Глава XXV. Императорите от Юлиево-Клавдиевата династия . . . 402—421
1. Тиберий (14—37 г. от н. е.) . . . 402
Характеристика на Тиберий. Политиката на Тиберий спрямо Сената. Въстанието на панонските и рейнските легиони. Тиберий и Германик. Въстанията в провинциите. Финансовите мъчнотии. Политиката на Тиберий в провинциите. Последните години от управлението на Тиберий.
2. Гай Цезар (Калигула) (37—41 г.) . . . 407
3. Клавдий (41—44 г.) . . . 409
Началото на управлението му. Политиката спрямо сенаторското съсловие и плебса. Нарастването на бюрокрацията. Политиката спрямо провинциите. Сенатът и засилването на императорската власт.
4. Външната политика на Калигула и Клавдий . . . 413
Политиката спрямо германските племена. Завоюването на Британия. Завоюването на Мавритания и присъединяването на Тракия. Рим и Партия.
5. Царуването на Нерон (54—68 г.) . . . 414
Сенатът и принцепсът в първите години на царуването. Политиката спрямо аристокрацията след 62 г. Нерон и широките слоеве на римското население. Финансовото положение на империята. Въстанието в Британия. Началото на Юдейската война. Източната политика на Нерон. Падането на Нерон.
6. Гражданската война през 68—69 г. . . . 419
Царуването на Галба. Борбата между Отон и Вителий. Провъзгласяването на Веспасиан и победата му над Вителий.
Глава XXVI. Италия през времето на Юлиево-Клавдиевата династия . . . 421—430
1. Градът и градският живот . . . 421
2. Търговията и занаятите . . . 423
3. Селско стопанство . . . 424
4. Трудът на робите в Италия в I в. от н. е. . . . 426
5. Възникване на колоната . . . 428
6. Тържество на едрото земевладение . . . 429
Глава XXVII. Въстанията в провинциите на Империята в 60-те години в I в. от н. е. . . . 430—434
1. Юдейската война . . . 430
Социалната борба в Юдея. Началото на въстанието. Ходът на военните действия. Обсадата на Иерусалим. Победата на римляните
2. Въстанието на Цивилис . . . 432
Глава XXVIII. Династията на Флавиите (69—96 г.) . . . 434—440
1. Веспасиан Флавий (69—79 г.) . . . 434
Положението на Веспасиан след идването му на власт. Lex de imperio Vespasiani. Обновяване на сената. Политиката спрямо провинциите.
2. Приемниците на Веспасиан . . . 437
Царуването на Тит Домициан.
3. Външната политика на Флавиите . . . 439
Глава XXIX. Римската империя във II в. Династията на Антонините . . . 440—464
1. Нерва (96—98 г,). . . . 440
2. Траян (98—117 г.) . . . 441
Външната политика на Траян. Войната с Дакия. Източната политика на Траян. Походът срещу партите. Теоретическо обосноваване на монархическата власт. Провинциалната политика на Траян. Грижи за Италия. Зрелища и раздавания. Траян и сенаторското съсловие.
3. Адриан (117—138 г.) . . . 448
Външната политика. Становището му към сенаторското съсловие. Засилване на императорската власт. Пътуванията на Адриан. Политиката му спрямо провинциите. Характеристика на Адриан. Въстанието на Бар-Кохба. Смъртта на Адриан.
4. Антонин Пий (138—161 г.) . . . 454
5. Марк Аврелий (161—180 г.) . . . 455
Марк Аврелий като философ. Вътрешната политика. Войната с Партия. Войната с квадите, маркоманите и сарматите. Въстанията в провинциите.
6. Комод и краят на династията на Антонините . . . 463
Глава XXX. Социалният строй на Римската Империя в I—II в. от н. е. . . . 464—491
1. Робството и колонатът . . . 465
Vernae. Законодателството за робите. Италия във времето на антонините. Развитието на колонатните отношения.
2. Градовете във II в. . . . 471
Произходът на градовете. Градските учреждения на Запад. Градските финанси. Благоустройството на градовете Назначаването на градски куратори. Провинциалните събрания. Социалният строй на западните градове. Колегиите.
3. Икономическият живот на провинциите . . . 477
Източните области на Империята. Мала Азия и Сирия. Египет. Източните градове на Римската империя. Икономическото развитие на западните области. Североафриканските провинции. Испания. Британия и галските области. Крайрейнските и крайалпийските райони. Крайдунавските области. Северното крайбрежие на Черно море. Производството и размяната в I—II в.
4. Политическото и икономическото положение на град Рим . . . 486
5. Римският плебс . . . 486
6. Освободенните роби . . . 487
Мотивите за освобождаване на робите. Социалното и икономическо положение на освободените роби.
7. Конниците . . . 489
8. Сенаторското съсловие . . . 489
Съставът на сенаторското съсловие. Политическото и социално значение на сенаторското съсловие.
Глава XXXI. Римската култура в I и II в. от н. е. . . . 491—524
1. Общият характер на културния живот на Римската империя . . . 491
2. Развитието на римската литература и философия . . . 492
Общият характер на литературата. „Фарсалия“ на Лукан. „Сатирикон“. Марциал. Ювенал. Апулей. Сенека.
3. Латинската научна проза в I—II в. от н. е. . . . 497
4. Гръцката литература и философия . . . 498
5. Римското изкуство в I—II в. . . . 500
Римската архитектура във времето на Флавиите и Антонините. Скулптурата и живописта.
6. Разпространението на източните култове в I—II от н. е. и ранното християнството . . . 506
Малоазийските и сирийските култове. Египетските култове. Култът на Митра. Юдейският месианизъм. Филон Александрийски. Възникването на християнството. Произходът на новозаветния канон. Ранно-християнските общини. Възниквано на иерархия. Социалният състав на ранно-християнските

общини. Социалните основи на ранното християнско учение. Възникване на християнския култ. Произходът на епископата. Гностицизъм. Християнството и Римската империя. Гоненията срещу християните. Противниците на християнството. Християнските апологети. Зараждане на християнското изкуство. Разпространението на християнството.

ОТДЕЛ VII

КРИЗАТА ПРЕЗ III ВЕК

Глава XXXII. Династията на Северите (193—235 г.) 524—534
1. Гражданската война през 192—193 г. 524
2. Септимий Север (193—211) 525
   Становището към армията и военната реформа на Септимий Север. Становище към сената и реформи на държавното управление. Honestiores и humiliores. Стопанското положение на Империята. Външната политика на Септимий Север.
3. Приемниците на Септимий Север 529
   Царуването на Каракала. Constitutio Antoniniana. Външната политика на Каракала. Макрин и Елагабал. Царуването на Александър Север. Вътрешната политика.

Глава XXXIII. Класическият период в историята на римското право 534—536
   Източници на правото в императорската епоха. Най-видните юристи от времето на ранната Империя. Систематизацията на понятията. Jus civile и ius gentium. Учението на юристите за правоспособността на отделните лица. Основните промени в нормите на гражданското право.

Глава XXXIV. Господството на войнишките императори 536—543
   Царуването на Максимин. Въстанието на гордианите. Гордиан III и Филип Арабинът. Деций и Валериан. Династията на Сасанидите в Персия. Римската империя във времето на Галиен. Начало на възстановяването на Империята. Клавдий и Аврелиан. Марк Аврелий Проб и Марк Аврелий Кар.

Глава XXXV. Вътрешният живот на Империята през втората половина на III в. 543—548
   Ролята на армията. Задълбочаване на социално-икономическата криза. Децентрализацията на търговията и на промишлеността. Влошаването и обезценяването на монетата. Ролята на едрата поземлена собственост. Разпространяване на колоната. Социалните движения през III в. Положението на градовете. Разпространяване на християнството.

ОТДЕЛ VIII

КЪСНА РИМСКА ИМПЕРИЯ

Глава XXXVI. Царуване на Диоклетиан (284—305 г.) 548—559
1. Установяване на домината 548
   Кариерата на Доклатиан. Доминатът като политическа система. „Тетрархия" (царуването на четирима императори). Ролята на сената. Потушаване на движението на багаудите.
2. Реформите на Диоклетиан 553
   Ново административно деление на Империята. Военната реформа. Данъчна реформа. Финансова реформа. Едикт за цените.

3. Религиозната политика на Диоклетиан 557
   Отношение към традиционната римска религия. Гонението на християните.
4. Външната политика на Диоклетиан 558
5. Значение на реформите на Диоклетиан 559

Глава XXXVII. Царуването на Константин Велики 559—568
1. Борба за императорската власт след Диоклетиан 559
   Борбата между Константин и Максенций. Битката при Мулвийския мост. Тъй нареченият Милански едикт. Константин и Лициний.
2. Религиозната политика на Константин 560
   Възникване на донатизма. Арианството и Никейският събор.
3. Реформите на Константин 563
   Отделяне на гражданската власт от военната. Закрепостяване на куриалите. Закрепостяване на колоните и на занаятчиите. Основаване на новата столица.
4. Външната политика на Константин 565
5. Приемниците на Константин 565
   Управлението на Констанций. Юлиан Отстъпник и неговата религиозна политика. Йовиан. Валентиниан и Валент.

Глава XXXVIII. Вътрешен живот на Римската империя през IV и V в. от н. е. 568—583
1. Държавни институции. Бюрократически апарат 568
2. Социалният строй 570
   Ролята на натуралното стопанство. Нарастване на едрата поземлена собственост. Патронат или патроциний. Положението на колоните. Късноримският град: куриали и занаятчии. Роби.
3. Християнската църква и нейната роля в социалния живот на Империята 575
   Последната борба на християнството с езичеството. Ролята на епископите. Борбата вътре в църквата и монашеството.
4. Културата на късната Римска империя 577
   Поезия и литература. Гръцката литература (късна софистика). Християнска литература. Архитектура и изкуство.

Глава XXXIX. Революцията на робите и загиването на Западната римска империя 583—594
1. Последните десетилетия и разрухата на Западната римска империя 583
   Визиготи в източната част на Империята. Битката при Адрианопол. Борбата за власт и победата на Теодосий. Разделяне на Империята на Източна и Западна. Нашествието на варварите в Западната империя. Превземането на Рим от Аларих. Нашествието на хуните. Падането на Западната римска империя.
2. Източната римска империя в V—VI в. Кодификация на римското право. Външно-политическо положение. Кодификация. Corpus iuris civilis. Завоеванията на Юстиниан.
3. Феодализация на Римската империя 588
   Социална база на късната Римска империя. Нарастване на феодалните елементи.
4. Революцията на робите и на колоните 590
   Движението на багаудите. Движението на агонистиците.
5. Проблемата за загиването на античното общество в историческата литература от XVIII—XX в. 592
Библиография
Списък на римските императори
Хронологическа таблица
Азбучен указател
Справочен материал

ПО-ВАЖНИ ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Страница	Ред	Напечатано	Да се чете
7	16 отдолу	Ений	Еней
80	10 „	Минерва	Менрва
103	24 отгоре	Velhvolca	Velcha—Volca
163	20 „	парти	парни
174	28 „	След победата на Вириат	След победата над Вириат
245	13 отдолу	(89—94 г.)	(89—84 г.)
300	10 „	либери	ибери
303	1 отдолу	африкански	аквитански
413	14 отгоре	убитите в 50 г,	убиите в 50 г.
458	5 отдолу	хищнически	скитнически
480	24 отгоре	Синод	Сидон
549	9 отдолу	Велериан	Валериан
587	11 „	res mancipi iures nec mancipi	res mancipi и res nec mancipi